

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”**

О. М. Маштабей

**„АКТОВІ КНИГИ ПОЛТАВСЬКОГО
ГОРОДОВОГО УРЯДУ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ
ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ
ПОЛТАВСЬКО-КИЇВСЬКОГО ДІАЛЕКТУ
(дієслівні форми)**

Монографія

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2013**

УДК 811.161.2'282'2(09)

ББК 81.2 Укр – 0

М38

Рецензенти:

- Мойсієнко В. М.** – професор кафедри української мови, директор Інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Стишов О. А.** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету.
- Хобзей Н. В.** – кандидат філологічних наук, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Маштабей О. М.

М38 „Актові книги полтавського городского уряду” як джерело для історичного вивчення полтавсько-київського діалекту (дієслівні форми) : монографія / О. М. Маштабей ; упоряд. : В. В. Леснова, А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко ; заг. ред. Глуховцевої К. Д. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 244 с.

ISBN 978-966-617-313-6

У монографії розглянуто дієслівні форми, ужиті в „Актових книгах полтавського городского уряду”, співвіднесено їх з тими, що функціонують у сучасній українській літературній мові та в говірках; зроблено висновки про місце уснорозмовних дієслівних форм у пам'ятках XVI – XVII століття. Книгу адресовано науковцям-історикам мови, діалектологам, граматистам.

УДК 811.161.2'282'2(09)

ББК 81.2 Укр – 0

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 28 лютого 2013 року)*

ISBN 978-966-617-313-6 © ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013

ЗМІСТ

Основні наукові здобутки.....	4
Найважливіші наукові праці.....	11
Вступ.....	13
Розділ 1. Характеристика пам'ятки як джерела для історичного вивчення полтавсько-київського діалекту.....	19
Розділ 2. Елементи уснорозмовної мови Полтавщини в дієслівних формах „Актових книг Полтавського городского уряду”.....	82
Висновки.....	214
Список використаної літератури.....	219
Додаток 1.....	231
Додаток 2.....	235

О. М. МАШТАБЕЙ: ОСНОВНІ НАУКОВІ ЗДОБУТКИ

Ольга Михайлівна Маштабей – відомий дослідник історії мови, викладач Луганського державного педагогічного університету, людина, яка була для всіх, хто її знав, взірцем сумлінного вченого й творчого педагога. За 51 рік своєї діяльності вона виховала не одне покоління вчителів-словесників. Свідченням цього є нагороди. Доцент О. М. Маштабей удостоєна медалі „За доблесну працю у Великій вітчизняній війні”, значка „Відмінник народної освіти, нагороджена грамотами Міністерства освіти України; обиралась депутатом Луганської міської ради депутатів трудящих трьох скликань.

Ім'я Ольги Михайлівни Маштабей внесено до „Енциклопедії українознавства” у зв'язку із помітним внеском ученого в розробку питань історії української мови (праці про дієслівні форми в міських і актових книгах Полтави й Миргорода). Маштабей О. М. – співавтор „високошкільних” підручників для студентів філологічних факультетів та учнів середньої школи.

Народилася Ольга Михайлівна Маштабей 28 березня 1922 р. в с. Орловець Городищенського р-ну Київської обл. Після закінчення Орловецької середньої школи в 1939 р. вступила на 1 курс філологічного факультету Київського університету, у 1941 р. закінчила два курси. З травня 1942 р. до червня 1944 р. навчалася в Об'єднаному Українському університеті в м. Кзил-Орда Казахської РСР. У червні 1944 р. евакуювалася разом з університетом до м. Києва, де у вересні 1944 р. закінчила філологічний факультет Київського державного університету ім. Г. Шевченка.

Після закінчення університету в 1944 р. О. М. Маштабей була направлена на роботу викладачем української мови до Старобільського учительського інституту, у якому пропрацювала до вересня 1954 р. Під час роботи в Старобільську 2 роки (1947 – 1949) була деканом факультету. З 1953 до 1954 р. навчалася на відділенні дисертантів мовознавчих дисциплін при філологічному факультеті КДУ ім. Т. Шевченка.

З вересня 1954 р. у зв'язку з ліквідацією Старобільського учительського інституту переведена до Ворошиловградського педінституту старшим викладачем кафедри української мови. Ольга Михайлівна Маштабей тридцять років (1956 – 1986) завідувала кафедрою української мови, тридцять вісім років (1956 – 1994) була ученим секретарем Луганського педінституту.

У 1956 р. Ольга Михайлівна успішно захистила дисертацію на тему „Актові книги Полтавського міського уряду” як джерело для історичного вивчення полтавсько-київського діалекту (дієслівні форми)”, їй було присуджено вчений ступінь кандидата філологічних наук. У 1959 р. О. М. Маштабей було присвоєне вчене звання доцента.

Наукові інтереси О. М. Маштабей пов'язані в основному історією української літературної мови. Вона досліджувала писемні пам'ятки староукраїнської ділової та народнорозмовної мови. Цьому присвячено її кандидатську дисертацію, ряд наукових розвідок, упорядкування збірника актових документів (у співавторстві з В. Г. Самійленком і Б. А. Шарпилом) – „Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.” (К. : Наук, думка, 1986). О. М. Маштабей є співавтором одного з найперших збірників вправ і завдань з історичної граматики (виданий у Києві в 1958 р.). їй також цікавили питання лексикології, семантики, проблеми української мови та методики її викладання в школі.

Найвизначнішою працею було дослідження й видання Лохвицької ратушної книги – видатної пам'ятки староукраїнської ділової та народнорозмовної мови [2]. Публікація архівних матеріалів доповнює цикл видань, здійснених Інститутом мовознавства ім. О. Потебні НАН України, у яких відбито явища української літературної та розмовної мови XVI – XVIII ст. Мова Лохвицької ратушної книги є цінним матеріалом для досліджень. Наведені в ній акти витримані в дусі стандартів тогочасного українського діловодства: їх побудова, формули посилань на артикули правових кодексів, структура викладу позовів, свідчень, судової процедури в основному збігаються з відповідними актами канцелярій полкових міст – Полтави, Миргорода та інших. Це

свідчить про те, що, незважаючи на полонізацію ділових стилів у першій половині XVII ст., традиції української актової мови були збережені й у уже безпосередньо після визвольної війни міські уряди мали досить кваліфікованих писарів. У текстах наявна велика кількість паралелізмів, які відбивають взаємодію наслідків книжної виучки й живого мовлення писарів.

Ця книга заповнена в основному „справами поточними”, які фіксують хід судового слідства. Звідси – досить повне відображення лексики й фразеології місцевої говірки. Правопис і фонетика пам’ятки відбивають суперечність між традиційним етимологічним написанням і живим мовленням.

Вивчаючи міські актові книги Полтавського, Пирятинського, Миргородського та Лохвицького урядів, дослідниця звертає увагу на те, що локальна визначеність документів дозволяє прослідкувати в них елементи південно-східного наріччя, причому для історичної діалектології особливе значення мають писарі як носії мовного діалекту. „Від кваліфікації писаря часто залежить співвідношення в писаних ним документах традиційних і живомовних рис. Наприклад, в актах, писаних найбільш кваліфікованим з полтавських писарів Олександром Никифоровичем, значно менше елементів живої мови, ніж в актах, писаних менш освіченим писарем Андрієм Леонтійовичем” [3, 185 – 186]. Характер мови актів залежить також від тенденцій в оформленні документів: якщо писарчуки полтавського міського уряду, якими керував Олександр Никифорович, мали тенденцію до стислого викладу змісту судового засідання, то писарчуки полкового уряду, якими керував Ілляш Турянський, прагнули до майже стенографічної фіксації свідчень. Ці та інші спостереження були важливими для розуміння місця й характеру живомовних елементів у мові ділових документів.

Опис діалектних особливостей актових документів: деяких форм іменників, прикметників, займенників, дієслівних форм – сприяв реконструкції живого народного мовлення XVII століття. Цей період учені характеризують по-різному. К. Михальчук припускає, що південномалоруське піднаріччя утворилося на ґрунті полянсько-деревлянської мови, починаючи, мабуть, з XIII – XIV ст. [4, 8]. Ф. Жилко вважає,

що найважливіші особливості середньонаддніпрянського говору відбилися в пам'ятках XV – XVI ст. Вони свідчать про те, що на той час цей говір був цілком визначеним окремим діалектним типом [5, 21]. Це положення підтримує І. Матвіяс, який визначає час формування середньонаддніпрянського говору – XIII – XIV ст. [6, 119]. На думку В. Німчука, діалектний поділ української мови в сучасній конфігурації в XIV – XVI ст. ще не склався: „Можна припустити, що нинішнє співвідношення визначальних говіркових ізоглос в українському континуумі в основному було завершене не пізніше кінця XVI ст.” [7, 44]. Таким чином, у досліджуваних О. Маштабей актах знайшли відбиття діалектні риси середньонаддніпрянського говору того періоду, який, імовірно, відбиває особливості пізнього становлення й еволюції його.

Систематизація та упорядкування визначальних морфологічних рис полтавських говірок XVII ст. дали можливість О. М. Маштабей взяти участь у науковій дискусії про походження досліджуваного континууму. У статті „Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини ХУП століття” О. Маштабей доводить, що полтавські говірки належать до старожитніх, цим самим підтверджуючи конкретними фактами положення відомого діалектолога Ф. Жилка [8, 164] та інших учених. Пізніше ця думка закріпилася в підручній літературі завдяки працям С. Бевзенка [9, 9].

Узагальнення свідчень пам'яток української мови також сприяло з'ясуванню ряду конкретних питань діалектології, зокрема й співвідношення рис південно-західного та поліського наріч у полтавських говірках XVI століття.

О. Маштабей підкреслює, що морфологічна система говірок Полтавщини XVI ст. в головних рисах уже відповідала сучасній діалектній системі говірок Середньої Наддніпрянщини й виразно протистояла сукупності діалектних рис південно-західного типу, зафіксованих у пам'ятках відповідних територій.

У системі іменникових форм відзначається вживання флексії *-і* в давальному – місцевому відмінках однини іменників І відміни м'якої основи на відміну від південно-західного фонетичного *-и* (пор.: *вечери, уллиці – землі*). Для форм орудного відмінка однини І відміни були характерні

флексії *-ою*, *-єю* на відміну від південно-західних стягнених закінчень (пор.: *ценою*, *греблею дороговъ*, *косищев*). Іменники II відміни мали нефонетичне *-i* у флексіях *-ові*, *-еві* проти фонетичного *-и* південно-західних говорів (відповідно: *зятєви-отцевы*). У формах іменників III відміни могла вживатися флексія *-i* проти південно-західного фонетичного *-и*.

У родовому відмінку множини іменників виступали переважно форми типу *коней*, *гостей*, *людей*, *дітей* проти поширених на той час у південно-західних пам'ятках форм типу *коний* (*коній*). У давальному й орудному відмінках іменників I відміни розрізнялися форми твердої і м'якої основ. Виняток становили форми з основою на шиплячий, які уніфікувалися за типом твердих основ. Але, як свідчать пам'ятки, в тогочасних південно-західних говорах уже відбулася уніфікація форм м'яких основ за типом твердих.

Дослідниця констатує, що в системі займенникових і прикметникових форм виявляються чіткі відмінності; говірки Полтавщини XVII ст. не мали „редуплікованих” форм займенників (за винятком *тот*, *той*), а в орудному відмінку однини займенників і прикметників не було стягнених форм типу *тобов*, *добров* – рис, широко фіксованих південно-західними пам'ятками.

Дієслівна система говірок Полтавщини також протистоїть південно-західній діалектній системі, робить висновок Ольга Михайлівна. Найхарактернішими відмінностями є: повна втрата ряду архаїзмів, властивих не тільки тогочасним, але й сучасним південно-західним говорам (форми майбутнього доконаного типу *буду ходив*, умовного способу типу *ходив бих*, наказового способу типу *пеци*, *бігчи*), переважання системи форм минулого часу і зворотного стану, тотожної сучасним рисам південно-східного наріччя; повне усталення форм синтетичного майбутнього часу (у південно-західних говорах процес їх виникнення не завершений).

Однак у говірках Полтавщини XVII ст. ще затримувалися деякі архаїчні риси, які зникли пізніше й зберігаються лише в окремих говірках південно-західного та північного наріч. Це стосується нестягнених форм прикметників, членних форм займенників типу: *тая*, *тую*, архаїчних займенникових форм

типу: *мні, свого* (новіші; *міні, міні, свого, мого*), поодиноких архаїчних іменникових форм, а також гіпотетично не цілком ясних щодо їхнього зв'язку з говірками залишків енклітичних займенників, „здеформованого” перфекта, форм з неприєднаною часткою *ся* та ін. [3, 202].

Зіставлення морфологічних рис мови полтавських пам'яток з відповідними рисами чернігівських, остерських, кролевецьких, почепських, стародубських документів майже не виявляє помітних розбіжностей, але в лексиці й фонетиці відмінності виступають досить виразно. Лише в деяких документах (напр., у книзі почепського сотника Івана Зубчика) помітна перевага форм давального відмінка однини іменників II відміни на *-у*; форм інфінітива на *-ть*, що є характерним і для сучасних східнополіських говірок.

Увагу дослідниці привертає те, що деякі риси сучасних чернігівських говірок були властиві в XVII ст. також полтавським говіркам (нестягнені прикметникові форми, членні форми займенників, займенник *сеї* тощо). Якщо взяти до уваги ще й фонетичні риси (більша поширеність диспалаталізованого [p], незавершеність переходу [o], [ε] в [i] в новоутворених закритих складах), то можна припустити, що в XVI – XVIII ст. полтавські говірки як діалектна система були значно ближчими до чернігівських, ніж тепер.

Тут О. Маштабей сходить на позиції М. Наконечного про північноукраїнське підгрунтя південно-східного наріччя української мови, зокрема середньонадніпряньського говору [10, 98]. Цю тезу, як відомо, пізніше розвиває І. Матвіяс: вихідним для говорів сучасного південно-східного наріччя був середньонадніпряньський говір, який почав формуватися ще в XIII – XIV ст. шляхом взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною [11, 59].

Отже, морфологічні риси полтавських говірок у XVII ст., виявлені О. Маштабей, стали підгрунтям для розуміння історії цих говірок. Робота дослідниці свідчить, що в XVII ст. полтавські говірки вже сформувалися як окремий діалектний тип, розвиток їх призводить до зменшення кількості ознак поліського наріччя, набуття ними новітніх рис тощо.

Видання цієї монографії здійснене за рукописом кандидатської дисертації, захищеної О. М. Маштабей 1956 року, зі збереженням особливостей першоджерел.

Література

1. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича : У 10 т. – К., 1994. – Т. 4.
2. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : Зб. актових документів / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. Потебні Гідгот. до вид. О. Маштабей, Б. Шарпило, В. Самійленко. – К, 1986.
3. Маштабей О. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини XVII ст. // Середньонадніпрянські говори. : Зб. статей. – К, 1960. – С. 184 – 203.
4. Михальчук К. К южнорусской диалектологии. – К., 1893.
5. Жилко Ф. Середньонадніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення) // Середньонадніпрянські говори. : Зб. статей. – К., 1960. – С. 5 – 21.
6. Матвіяс І. Українська мова і її говори – К., 1990.
7. Німчук В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 25 – 47.
8. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
9. Бевзенко С. Українська діалектологія. – К., 1980.
10. Наконечний М. До питання про генезис середньонадніпрянських говірок // Питання історичного розвитку української мови : Тези доп. – Х., 1959.
11. Матвіяс І. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 52 – 59.

*К. Д. Глуховцева
Г. К. Барилова*

НАЙВАЖЛИВІШІ НАУКОВІ ПРАЦІ О. М. МАШТАБЕЙ

1. Антропонімічний матеріал на уроках фонетики і морфології / О. М. Маштабей, В. О. Шевцова // Укр. мова і літ. в шк. – 1978. – № 6. – С. 58 – 62 (У співавторстві з В. О. Шевцовою).

2. Деякі питання історико-діалектологічного дослідження мови актових документів Полтавщини XVII століття / О. М. Маштабей // Доп. та повідомл. на наук. конф. за 1955 р. Ворошиловградського пед. ін-ту. Секція мови та літератури. – Ворошиловград, 1956. – С. 20 – 22.

3. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини XVII ст. / О. М. Маштабей // Середньонадніпрянські говори: 36. ст. – К., 1960. – С. 184 – 203.

4. Діалектні помилки на уроках української мови і боротьба з ними / О. М. Маштабей // Укр. мова в шк. – 1955. – № 4. – С. 44 – 49.

5. До історії українських жіночих антропонімів XVII століття / О. М. Маштабей, В. О. Шевцова // Українське мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 92 – 99 (У співавторстві з В. О. Шевцовою).

6. До історії українського народнорозмовного мовлення (на матеріалі актових документів XVII ст.) / О. М. Маштабей // Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970. – С. 25 – 33.

7. Збірник вправ з історичної граматики української мови: Навч. посібник для студентів мовно-літературних факультетів / О. П. Безпалько, О. М. Маштабей, Б. А. Шарпило. – К.: Рад. школа, 1958. – 176 с. (У співавторстві з Безпальком О. П. та Шарпилом Б. А.).

8. Із спостережень над побутовою лексикою актових книг XVII століття / О. М. Маштабей // Проблеми філології: 36. Наук. пр., присвячений 70-річчю ін-ту. – Луганськ, 1993. – С. 66 – 70.

9. Із спостережень над фразеологією української ділової мови XVII ст. / О. М. Маштабей // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тез. респ. наук. конф. (Ін-т мовознавства ім. О. Потебні і Полтавський держ. пед ін-т ім.

В. Короленка). – К., 1972. – С. 100 – 102 (У співавторстві з Б. А. Шарпилом).

10. Історико-діалектологічне дослідження староукраїнських пам'яток у радянський період / О. М. Маштабей // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період. – К., 1968. – С. 23 – 24.

11. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : Збірник актових документів / упор. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К. : Наук. думка, 1986. – 219 с.

12. Лохвицькі ратушні книги як джерело для історичної діалектології української мови / О. М. Маштабей // Питання історичного розвитку української мови : Тез. доп. міжвуз. наук. конф., 15 – 20 груд. 1959 р. – Х., 1959. – С. 67 – 69.

13. Навчальні перекази з української мови для 4 – 8 класів : 3-тє вид., доп. і перероб. Е. Й. Лоповок, О. М. Маштабей, З. С. Сікорська. – К., 1989. – 253 с. (У співавторстві з Лоповок Е. Й. та Сікорською З. С.)

14. Норми орфоєпії і проблема визначення діалектних помилок / О. М. Маштабей // Доп. та повідомл. на наук. конф. за 1956 р. Ворошиловградського пед. ін-ту. Секція мови та літератури. – Ворошиловград, 1957. – С. 21 – 22.

ВСТУП

Радянська мовознавча наука довела, що в основу української національної мови ліг полтавсько-київський діалект. На провідну роль цього діалекту вказує Й. Сталін у праці „Марксизм і питання мовознавства”: „...деякі місцеві діалекти в процесі утворення націй можуть лягти в основу національних мов і розвинулися в самосійні національні мови. Так було, наприклад, з курсько-орловським діалектом (курсько-орловська „говірка”) російської мови, який ліг в основу російської національної мови. Те саме треба сказати про полтавсько-київський діалект української мови, який ліг в основу української національної мови”¹.

Провідну роль полтавсько-київського діалекту в процесі творення української національної літературної мови висвітлено в кількох дослідженнях радянських мовознавців².

Виходячи з настанов В. Леніна про економічні та політичні передумови формування російської нації (з XVII ст.) та посилаючись на тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією, Л. А. Булаховський зауважує: „Создание сильного централизованного Российского государства было важной предпосылкой и, с другой стороны, проявлением процесса постепенного образования русской нации, тогда как украинский народ получил эту возможность только после воссоединения с русским, т. е. после 1654 г.”³.

¹ Сталін Й. В. Марксизм і питання мовознавства. – К. : Держполітвидав УРСР, 1951. – С. 40.

² Булаховський Л. А. Питання виникнення української літературної мови // Мовознавство. – 1953. – Т. XII; Белодед І. К. Влияние воссоединения Украины с Россией на развитие украинского литературного языка // Вопр. языкознания. – 1954. – № 2; Площ П. П. Питання історичного розвитку української мови. – К., 1953; Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954; Горєцький П. Й. Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови // Укр. мова в шк. – 1953. – № 1.

³ Булаховський Л. А. Полтавско-киевский диалект как основа украинского национального языка // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз. – 1954. – Т. XIII. – Вып. 3. – С. 241.

Дослідник відносить виникнення української національної літературної мови на кінець XVIII ст. і вказує на визначне місце І. П. Котляревського в процесі її формування: „Немає сумніву, що мова Котляревського в усьому своєму морфологічному кістяку й у всій лексиці (основному словниковому фонді) є справді говірково полтавською”¹.

Разом з тим Л. А. Булаховський звертає увагу на обмеженість мовної бази й стилю І. П. Котляревського та з’ясовує виняткову роль Т. Г. Шевченка у створенні нової української літературної мови: „Шевченко став справжнім основоположником української літературної мови”².

Підкресливши, що мова Т. Г. Шевченка є наслідком геніального синтезу різних мовних елементів, Л. А. Булаховський указує на її діалектну основу: „Кажучи, що сучасна літературна українська мова є у своїй основі Шевченкова, тим самим констатують, що діалектна стихія, відбита в цій літературній мові, є (поряд із полтавською, виявленою у творчості Котляревського) Київська (у широкому розумінні цього питання)”³.

Проте в питанні про шляхи становлення української літературної мови на основі полтавсько-київського діалекту є багато нез’ясованого.

Бракує більш-менш детального опису сучасного стану говірок, які входять до складу діалекту.

Не досліджено багатьох конкретних питань історичних взаємин української літературної мови з її уснорозмовною діалектною базою в процесі розвитку національної мови.

Для з’ясування історичної ролі полтавсько-київського діалекту не досить лише опису його сучасної системи. Історія мови потребує свідчень про особливості діалекту в минулому, насамперед, напередодні створення нової української літературної мови, тобто в кінці XVII – у першій половині XVIII ст.

¹ Булаховський Л. А. Питання виникнення української літературної мови // Мовознавство. – 1953. – Т. XII. – С. 7

² Там само. – С. 10.

³ Там само.

Тільки історичне вивчення полтавсько-київського діалекту дасть змогу цілком певно визначити, якою мірою ті чи ті говірки й загальнодіалекті риси відбилися в новій українській літературній мові.

Історичне вивчення уснорозмовної бази національної літературної мови дозволить усебічно з'ясувати процес формування української національної мови (у широкому розумінні цього слова) як діалектної єдності уснорозмовних і літературно-книжних стилів. Це, своєю чергою, сприятиме виявленню об'єктивних закономірностей розвитку загальнонародної української мови загалом, а не лише окремих її елементів.

Історичне дослідження діалекту пов'язане зі значними труднощами, оскільки наука має у своєму розпорядженні діалектологічні записи від порівняно недавнього часу.

Звичайно, і вивчення сучасного стану діалекту, виявлення архаїчних і нових рис, які закріпилися в сучасних говірках, дає значний матеріал для історичної діалектології, проте виняткове значення в цьому відношенні має аналіз писемних пам'яток різних місцевостей, у яких більшою або меншою мірою зафіксовано елементи уснорозмовної мови конкретного періоду на конкретній території.

У російському мовознавстві останнім часом з'явилися праці, у яких на основі вивчення мови писемних пам'яток проаналізовано істотні риси курсько-орловського та інших діалектів російської мови¹.

На жаль, в українському мовознавстві є ще мало досліджень, у яких би за допомогою аналізу мови писемних пам'яток було виявлено характерні ознаки діалектів у більш-менш віддалені періоди історії мови. А між тим, до нас дійшло чимало пам'яток мови, зокрема документів XVII – XVIII ст., у яких поряд з рисами, виправданими старокнижною писемною традицією, доволі яскраво відображено елементи уснорозмовної мови конкретних територій.

¹ Горшкова К. В. Из истории московского говора в конце XVII – начале XVIII в. // Вестн. Моск. ун-та. – 1947. – № 10.

Матеріали цих пам'яток дозволяють дати історичну характеристику різних діалектів української мови, що можна буде використати в майбутніх узагальнювальних дослідженнях з питань походження й розвитку української національної літературної мови.

У цій роботі, цілком зрозуміло, ми не маємо змоги дати повну характеристику морфологічних рис говірок Полтавщини кінця XVII ст., тим більше історичну характеристику всього полтавсько-київського діалекту. Це завдання подальших досліджень, які мають залучити до історико-діалектологічного обстеження всі пам'ятки Полтавщини й Київщини відповідного періоду та значно ширший матеріал діалектологічних записів.

Наше завдання – обстежити дієслівні форми однієї з найцікавіших, територіально визначених пам'яток II пол. XVII ст. „Актових книг Полтавського городского уряду” й установити зв'язок рис мови цієї пам'ятки з особливостями говірок Полтавщини того часу. Для цього потрібно виявити елементи уснорозмовної мови, зафіксовані в пам'ятці, і відділити їх від книжно-традиційних.

У першому розділі роботи подаємо загальну характеристику пам'ятки, зокрема, відомості про її оригінал, який зберігається в Чернігівському історичному музеї, про ступінь точності видання В. Л. Модзалевського, з яким ми звірили опубліковану частину „Актів”. Повідомляючи відомості про неопубліковану частину „Актів”, додаємо до дисертації переписані тексти кількох найхарактерніших з неопублікованих актів, а також фотокопії.

У цій частині дисертації охарактеризовано місце „Актових книг” серед інших пам'яток того часу як пам'ятки, що значною мірою зафіксувала елементи уснорозмовної мови.

Характеризуючи різні за змістом і стилем групи актів, установлюємо, у яких саме актах і їхніх частинах найкраще відбилася жива уснорозмовна мова населення Полтавщини.

Ставлячи завдання виділити елементи уснорозмовної мови в пам'ятці, не можна було не проаналізувати деяких властивих їй книжно-традиційних рис староруського, старослов'янського, російського й польського походження.

Нарешті, аналіз актів за групами почерків (тобто писаних різними особами) дозволив виявити писарів, одні з яких більш послідовно дотримувалися старих письмових традицій, а інші відступали від традицій і сміливо фіксували в пам'ятці живу мову.

Розгляд графіки й орфографії „Актових книг” дає можливість виявити кілька фонетичних рис говірок Полтавщини, які відбилися в пам'ятці й урахування яких потрібне для аналізу морфології.

У другому розділі роботи подано опис дієслівних форм пам'ятки з виділенням тих живомовних рис, які можна розглядати як фіксацію особливостей уснорозмовної мови Полтавщини кінця XVII ст.

При цьому ми намагалися встановити, для яких саме говірок Полтавщини характерна та чи та виявлена риса уснорозмовної мови.

Концентрація уваги саме на живомовних формах пояснює деяку диспропорцію в обсягові окремих розділів. Дуже детально, наприклад, характеризуємо форми часів дієслова, але доволі стисло – видові форми, які дають надто мало виразного матеріалу з погляду завдання, поставленого в роботі.

Оскільки в цій праці ми не ставимо мету широких узагальнень (та це й неможливо на матеріалі лише пам'яток, які використано), основним методом роботи є метод екстенсивний, метод опису фактів. Проте ми не обмежуємося цим методом, а застосовуємо елементи інтенсивного методу з метою виділити в пам'ятці живомовні риси на відміну від книжно-традиційних.

Тому для характеристики виявлених у пам'ятці мовних фактів використовуємо:

1. Відомості стилістичного та палеографічного аналізу, одержані в першій частині роботи. Це, насамперед, відомості про зв'язок деяких мовних засобів в окремих групах і частинах актів з мовою різних писарів відповідно до фіксації прямої мови юридичних осіб.

Інколи застосовуємо статистичні підрахунки кількості вживання неоднакових форм. Але роботу не можна було обмежити статистикою, оскільки окремі діалектні форми

прориваються в пам'ятці як „описки” через панівні книжно-традиційні форми.

2. За потребою (якщо не цілком зрозумілий зв'язок тієї чи тієї форми з живою мовою) використовуємо зіставлення відомостей пам'ятки:

а) з фактами, зафіксованими в інших ділових пам'ятках Полтавщини XVII ст., а також в актах Чернігова, Конотопа, Луцька, Коропа, Житомира тощо;

б) з мовою козацьких літописів, інших літературних творів XVII ст., з мовою народної поезії – пісень, дум тощо;

в) у характеристиці книжно-традиційних елементів використовуємо зіставлення з мовою староруських пам'яток та мовою українських грамот XIV – XV ст.;

г) відомості „Полтавських актів” порівнюємо з російською актово-книжною мовою XVI – XVII ст.;

д) з відомостями про місцеві говірки Полтавщини за старими дослідженнями та сучасними матеріалами діалектологічного атласу української мови, які було вивчено під час роботи над дисертацією;

е) з мовою І. П. Котляревського.

3. Пояснюючи мовні явища, використовуємо дослідження класиків старої лінгвістичної науки: О. О. Потебні, О. О. Шахматова, О. І. Соболевського, П. Г. Житецького та інших, а також радянських мовознавців Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, С. П. Обнорського, Л. П. Якубинського, В. І. Борковського, С. Д. Никифорова та ін.

РОЗДІЛ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТКИ

ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

ПОЛТАВСЬКО-КИЇВСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

„Актові книги Полтавського городского уряду” становлять цінну пам’ятку української ділової мови XVII ст. Оригінал „Актових книг” зберігається в Чернігівському державному історичному музеї (фонд В.Тарнавського) за № 942(54) та 443(47). Це дві книги формату 20 x 28 см, оправлені в пергамент. Усього в № 942(54) 242¹ аркуші, у № 443(47) – 150. Усі аркуші в книгах було пронумеровано, але з часом на багатьох із них номери зітерлися. В окремих місцях вони зрізані, очевидно, при оправленні. Папір, на якому писана пам’ятка, добре зберігся, чорнило від часу вицвіло, але зовсім нерозбірливих для читання місць дуже мало. Найбільш нерозбірливими є місця на нижній частині аркушів з правого боку, де окремі букви й цілі слова зітерлися від перегортання книги².

Більше пошкоджень виявилось в книзі № 942. У ній обірвана палітурка, немає початку й кінця. Немає також окремої титульної сторінки.

Книга № 443(47), що загалом краще збереглася, має титульний аркуш, на якому написано: *„А за атаманства Олешька Кованки и за войтовства п. Захаріи Мудріка сия книга создашася”*. Крім того, у цій книзі є й інші окремі приписки. Так, зверху на шкіряній палітурці написано: *„1672 року”*. Цей же напис, але більш поширений, знаходимо на першій сторінці: *„Книга ... (далі викреслено) за полковника Федора Жученка 1672 года, в ней листовъ 149”*.

В оригіналі не всі акти розташовано в хронологічному порядку. Це зумовлено, імовірно, тим, що книги були переплетені пізніше, хоча аркуші паперу в них однотипні.

¹ Останні три листи оригіналу (243, 245, 246), які передруковані у виданні В. Л. Модзалевського, утрачено.

² Більшість нерозібраних В. Л. Модзалевським слів у його виданні припадає саме на ці місця.

Можливість пізнішого одноразового переписування всіх актів виключено, оскільки акти писані десятками почерків, різним чорнилом. Найімовірніше те, що справи записували в книги протягом усього часу їх слухання. У зв'язку з цим анульовані пізніше, інколи через кілька років, справи з книги не вилучені, а „затерті”, тобто перекреслені, а під ними зроблено відповідні приписки, напр., в актах №№ 4, 208 („справ поточних”), 120, 28 („справ вѣчистих”) та ін. Такі приписки написано іншим почерком і датовано пізнішим часом.

В окремих актах знайдено виправлення деяких букв і слів теж іншим почерком й іншим чорнилом. Такі виправлення є в актах №№ 99, 100, 102 („справ поточних”) та інших. За характером виправлень і почерками можна помітити більшу кваліфікованість писарів, які, вірогідно, керували діловодством. Так, часто знаходимо виправлення, зроблені рукою писаря „*меского полтавского*” Александра Никифоровича, „*писаря полкового*” Іліяша Турянського (Туранского).

Усі акти, без сумніву, було написано в Полтаві. Про це свідчать численні приписки типу „*Лисан в Полтаве*”, „*Дѣялося в Полтавѣ*” тощо.

У тих випадках, коли справи переписані з документів, надісланих з інших місцевостей, зроблено відповідні зауваження, напр., у записі № 192 („справ поточних”) засвідчено: „... *Справа, поданая з Нового Санджарова*”, № 83 („справ вѣчистих”) – „... *письмо, поданное з Решетиловки*”.

Усі акти хронологічно чітко визначені. На кожній справі є позначення: „*Року бжого 1665, августа 13 дня*”, „*Року 1667, мѣся іюн(я) 9 дня*” – №№ 55 та 99 „справ поточних”; „*Року 1663 мѣся мая 24 дня*”, „*Року тысяча шестсот осмьдесят третьего мѣсяца іюля дня второгонадцят*”, „*Року тысяча шестсотъ осемдесят четвертого, мѣсяца декамврия осмого дня*” (із неопублікованих актів) і т. д.

Найдавніший документ датовано 24 травня 1663 р. Найпізніші актові записи в кінці неопублікованої частини належать до 1685 р.¹

¹ У першій книзі є приписка, зроблена, вірогідно, пізніше й датована 1695 р. (1, 80). Вона становить копію „монаршої грамоти”, привезеної з Москви.

Оскільки акти написані десятками різних почерків, виключено можливість підкорення їх мови випадковим стилістичним уподобанням якогось одного писаря, його індивідуальним мовним особливостям. Почерки здебільшого відповідають поширеному на той час типовому київському скоропису із закругленими буквами невеликого розміру.

Лише окремі акти написано польським почерком з вузькими продовгуватими буквами. Таким почерком написано один з актів неопублікованої частини (20-1 за порядком), фотокопію якого додаємо до роботи (Додаток 2). Таким самим скорописом написано справу № 92 „справ поточних”, № 152 книги № 443.

Деякі книги, зокрема №№ 80, 146, 148, 149, 153 та ін. („справ поточних”) написано почерком, для якого характерні букви кутасті й більшого розміру. Такий скоропис нагадує письмо московських приказних канцелярій.

У кінці багатьох актів є підписи писарів, але вони, зазвичай, нерозбірливі. Лише в кількох актах виразно зафіксовано прізвища, напр., Александр Никифорович, Іліяш Турянський, Андрій Леонтійович тощо.

У книзі № 942 з 1 до 160 аркуша записано 223 „справи поточні”, з 1664 до 1671 р. На аркуші 161 (вгорі) зроблено заголовок „*Част форая*”. Трохи нижче написано: „*Книги меские Полтавские на записаня кгрунътовъ і въсякой купъли и продажи, почавъши в року 1664-м, в мѣсцю октоврию десятом дни*”.

Далі розміщено 127 „справ вѣчистих” також з 1664 до 1671 р.¹

У книзі № 443 без розподілу на „поточні” та „вѣчисті” вміщено 256 справ за 1672 – 1685 рр.²

„Актові книги” видав В. Л. Модзалевський¹. У перший і другий випуски його видання повністю ввійшли акти, уміщені в

¹ Імовірно, ці записи робили у двох окремих, одночасно заведених книгах, які пізніше було переписано разом.

² Тут же переписано одну справу за 1663 р.

книзі № 942/54. У третьому випуску знаходяться акти з книги № 443/47.

Вивчивши оригінали „Актових книг” та порівнявши їх з виданням В. Л. Модзалевського, ми виявили, що книгу № 443/46 було видано неповністю. Залишились невиданими 117 сторінок, на яких розміщено 93 акти. Невидана частина є продовження групи актів, уміщених В. Л. Модзалевським у третьому випуску. Належать ці справи в більшості до 1670 – 1685 рр.

Тут переважають документи, які фіксують купівлю та продаж землі, заповіти, угоди тощо, але трапляються й побутові, „поточні справи”. Є кілька справ, переписаних „слово в слово” з письмових заяв, напр. „Угода на вѣчное прощєніє Иваново Кипаренково Кобыляком, принято до книг мѣских слово в слово” (Запис № 10, 1670). Переписані також „слово в слово” № 15(1677 р.), № 17 (1680 р.) та ін.

Є також „периферійні” справи: „Козака Соколовского, обывателя Соколовского” (зап. № 2, 1667 та ін.).

Особливий інтерес з погляду відображення уснорозмовної мови становлять такі з неопублікованих актів: „Справа Анны Петрашихи з пасербицею еи Варкою” від 12.07.1683 р., у якій детально зафіксовано справу про сварку пасербиці з мачухою; „Запис пѣнов Прокопов Левенцов свѣдоцтва Гаврилового Барабашового на Гаврила Рудяику о взятю грошей с перевозу” (від 20.01.1683); „Запис Александров Никифоровичов, писаря мѣского Полтавского на полецене ему облогов и всяких крунтовъ...” (від 1.07.1681 р.) та ін.²

Порівнявши видану частину „Актів” з оригіналом, ми виявили, що В. Л. Модзалевський видав пам’ятку доволі ретельно. Тому опублікований текст цілком придатний для лінгвістичного дослідження, проте детальне зіставлення видання з оригіналом виявляє понад 50 неточностей. Найхарактерніші з них такі:

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / изд. В. Л. Модзалевским. – Вып. I (1664 – 1671), II (1664 – 1671). – Чернигов, 1912; Вып. III (1672 – 1680). – Чернигов, 1914.

² У додатку подаємо чотири найцікавіші з наведених справ у переписаному вигляді. У вигляді фотокопій додано й неопубліковані документи.

У № 92 (вип. I) *Иваномъ Роздайбѣдою* – в оригіналі: *Роздайбыдою*;

№ 118 (вип. I) *велѣле* – в оригіналі: *велелі; сведом добре – добри; Савъвка – Савка; розсол бураковий вилил – вилял*;

№ 119 (вип. I) *переконаный* – *переконаний; не давале – не давали*;

№ 120 (вип. I) – *иня(?) взявши – кия*;

№ 96 (вип. I) – *ставком – ставкомъ; то своего продал Кошкалде Миша(?)того – мишатога (коня)*;

№ 190 (вип. I) *и тре все посполу – тое*;

№ 28 (вип. II) *за которий дал Степани – Степанови*;

№ 26 (вип. II) *товару дво – двое* і т. д.

Окремі місця нерозібрані, напр., в акті № 73 (вип. I) „...за золотих два” не розібрано слово „скотину”¹ і т. д.

Отже, у роботі для зручності ми посилатимемося на номери актів за виданням В. Л. Модзалевського, урахувуючи окремі неточності його видання, виявлені внаслідок зіставлення з оригіналом.

Мовні особливості „Актових книг Полтавського городского уряду” до останнього часу не досліджували. Окремі посилання на „Актові книги” знаходимо в Л. А. Булаховського². Лише останнім часом з’явилася стаття С. П. Самійленка про фонетичні риси „Актових книг Полтавського городского уряду”, у якій систематизовано деякі написання „Актив”, що відбивають риси вимови Полтавщини XVII ст.³

Тому в першому розділі роботи необхідно дати загальну характеристику пам’ятки, схарактеризувати зміст різних груп актів, з’ясувати деякі риси її графіки й орфографії,

¹ Майже всі нерозібрані слова у виданні В. Л. Модзалевського припадають на зовсім пошкоджені місця книг або відрізані, імовірно, під час переплітання книг.

² Історична граматика української мови / вид. наук.-метод. кабінету заоч. педосвіти. – К. : Рад. шк., 1951.

³ Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам’ятками XVII ст. // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. На жаль, ми маємо можливість дати посилання на цікаву статтю С. П. Самійленка лише в окремих виносках, оскільки дисертацію було закінчено до виходу згаданого збірника.

диференціювати елементи різних мовних стилів, зафіксовані в пам'ятці. Це дасть змогу виявити в „Актових книгах” елементи живої уснорозмовної мови Полтавщини II пол. XVII ст.

Мова всіх актів пам'ятки, без сумніву, становить деяку єдність як українська літературна мови II пол. XVII ст. у конкретному її жанровому, актово-урядовому варіанті. Але з погляду завдань нашої дисертації маємо звернути увагу на особливості цієї єдності як єдності суперечливої, що цілком відповідає загальним об'єктивним закономірностям розвитку української літературної мови того періоду. Після возз'єднання України з Росією українська літературна мова доволі інтенсивно звільняється від полонізмів, поступово обмежує сферу використання церковнослов'янських елементів і під значним впливом російської літературної мови все більше насичується елементами народнорозмовної мови. „...к концу XVII в. народно-разговорный украинский язык все активнее проникает в разные сферы письменности. Противоречия между старой книжной формой литературного языка и потребностями письменного общения на общенародном языке все настойчивее требовали преобразования литературного языка. Это преобразование усилилось в XVIII в. под непосредственным влиянием русского языка и русской культуры”¹.

Зрозуміло, що ці процеси найраніше й найінтенсивніше дали себе знати в діловому письмі, зокрема в актовій мові, яка ще від староруських часів у зв'язку з її специфікою значно наближалася до уснорозмовної мови.

Цілком слушно зауважує про цю особливість ділових стилів І. К. Білодід: „Во время войны и после воссоединения особенно возросло значение деловых стилей украинского литературного языка. Универсалы, письма, грамоты и другие документы полковников, сотников, представителей гетманской администрации, получивши самое широкое распространение, в большинстве своём были рассчитаны на широкие массы. Потому, несмотря на наличие здесь обязательных канцелярских фразовых и лексических штампов, в этих документах, как и в

¹ Белодед И. К. Влияние воссоединения Украины с Россией на развитие украинского литературного языка // Вопр. языкознания. – 1954. – № 2. – С. 41.

летописях того времени, отмечается сильная струя народного разговорного языка”¹.

Цей процес значних зрушень у ділових жанрах літературної мови не міг відбутися раптом, не міг і завершитися за якийсь десяток років. Для усунення „ножиць” між літературною та уснорозмовною мовою потрібно було понад 100 років, аж поки, як указує Л. А. Булаховський, „супроводжуючи процес формування української нації та становлячи разом з тим один із чинників цього формування на новій в її основі говірковій базі, виникає українська національна літературна мова”².

Тому в літературній мові II пол. XVII ст., зокрема й актової мові Полтавщини, знаходимо гостро суперечливе поєднання різноманітних мовних елементів: полонізмів і латинізмів, старослов’янізмів, елементів староруської мови XI – XIV ст., староукраїнської літературної мови XV – XVII ст., елементів живої уснорозмовної мови того часу та впливи російської актової мови XVII ст. „Сила традиції ще довго тяжіє над освіченими верствами українського суспільства, і вони навіть у другій половині XVII ст. ще не поривають остаточно з макаронічною книжною мовою, засміченою полонізмами”³.

Даючи загальну характеристику „Актових книг Полтавського городского уряду II пол. XVII ст.” як джерела до історичного вивчення полтавсько-київського діалекту, потрібно, перш за все, звернути увагу на співвідношення в цій пам’ятці книжно-традиційних елементів з елементами живої уснорозмовної мови того часу, які ми в описі пам’ятки маємо виділити й проаналізувати. Розв’язати це завдання можна лише тоді, коли в нас буде не лише чисто палеографічне уявлення про пам’ятку, а й деякі відомості про її склад, про характер уміщених у ній актів, про їх класифікацію за змістом, про наявність груп актів за жанровими або стилістичними ознаками.

¹ Белодед И. К. Влияние воссоединения Украины с Россией на развитие украинского литературного языка // Вопр. языкознания. – 1954. – № 2. – С. 38.

² Булаховський Л. А. Питання виникнення української літературної мови // Мовознавство. – 1953. – Т. XII. – С. 5.

³ Плющ П. П. Питання історичного розвитку української мови. – К., 1963. – С. 57.

Аналіз орфографії окремих груп актів пам'ятки не можна дати без виявлення впливу фонетики уснорозмовної мови, що, своєю чергою, вимагає класифікації „Актив” за почерками писарів та спроби виявити „діалектне обличчя” цих писарів.

„Актові книги Полтавського городского уряду” є однією з найцінніших пам'яток для дослідження живої уснорозмовної мови II пол. XVII ст. на території поширення полтавсько-київського діалекту. Тут чи не найменше відбито риси старокнижної традиції того часу.

У „Полтавських актах” уміщено два види справ: „справи поточні” і „справи в'єчисті”.

„Справи поточні” – це протоколи судових процесів побутового характеру, головним чином, про різні злочини й порушення громадського порядку. „Справи в'єчисті” – акти фіксації різних майнових відносин: купівлі та продажу, дарування й заповідання тощо.

У книзі № 942 ці акти доволі чітко диференційовано, у книзі № 443 переважають „справи в'єчисті”, але інколи трапляються „справи поточні”.

Народна мова відбилася і в „справах поточних”, і в „справах в'єчистих”, але не однаковою мірою відповідно до змісту цих справ. Морфологічні й синтаксичні риси „справ в'єчистих” доволі одноманітні, оскільки виявляються, головним чином, у шаблонних формулах фіксації купівлі й продажу, заповідання, дарування та інших відносин приватної власності. Зате „справи поточні” дають багатий матеріал з галузі лексики, фонетики та граматичних особливостей народної мови. Це зумовлено, перш за все, тим, що в більшості „справ поточних” ми стикаємося з фіксацією судового слідства, з передачею мови свідків, позивачів, обвинувачених.

О. М. Толстой у статті „Как мы пишем” удадо схарактеризував зв'язок російських судових актів XVII ст. з уснорозмовною мовою народу: „В судебных (пыточных) актах – язык дела, там не гнушались „подлой” речью, там рассказывала, стонала, лгала, вопила от боли и страха народная Русь. Язык чистый, простой, точный, образный, гибкий”¹.

¹ Толстой А. Н. Как мы пишем // Соч. – Т. XIII. – С. 567.

Такою самою мірою ці слова можна віднести й до мови „справ поточних” „Актових книг Полтавського городского уряда”.

У викладі змісту позову, скарги, свідчень писарі не могли дотримуватися будь-яких стандартів у зв'язку з величезною різноманітністю скарг і „буденністю” фактів, про які йшлося. Писарям часто доводилося точно фіксувати фрази та вислови різних юридичних осіб. Таку точність було зумовлено самим характером судового слідства. У деяких випадках виявлення того, як висловився обвинувачений, слугувало підставою для обвинувачення або виправдання. У такому разі писарі намагалися з максимальною точністю зафіксувати вислів, напр., в акті № 43 (в. І) зафіксовано, як Андрій Перехрист скаржився на Івана Лисконога, *„которий мовил тымъ способомъ: же пришедиши пред домъ Андриевъ, а мовячи так: се домъ бурсурманский, а не ест то христианский...”*

А гды был припозван Иван Лисконугъ, і мовил: Пне атамане, так і п(ане) войте, райцѣ миские, гды то я, пняий будучи, мовил на пна Андрия своими ложными словы, то я старостю своею брехал, а не мовил” (І, 43).

В акті № 114 (вип. І) челядник Іван свідчить про те, як плугатар Грицько хотів зробити його своїм співучасником у злочині: *„...мовил, на Иване, заховай, здатся на тоєі Теды-м я отмовлявся: мне его не потреба, я его не тягну, – а напотом взялем тен тутюн и сховалем в соломе в половнику...”*.

В акті № 147 (вип. І) передано свідчення сина про злочин його матері: *„Признал Процик сын Вовдѣ Ковалихи: мовилем я матерѣ своей: Матко! Бѣга бойся! Щос то справила Завадувской? Не теряй дѣтъ невинных и насѣ в неславу не уводи! На то мнѣ матка моя отповѣдѣла: Що-ж, сынѣку, чинит: Бутиха губу мнѣ замкнула; не могла-м и нѣчого перед право мовити! А Бутисѣ дала-м живого сръбра, бо-м его мѣла троха позосталого по отцу твоем, а так упросила у мене того сръбра Бутиха, менуючи для своей потреби”*.

Тут падають у вічі чисто розмовні слова й вирази: *що-ж, сынѣку, чинит, губу мнѣ замкнула, здатся, брехал, я його не тягну, заховай*, а також деякі фонетичні та морфологічні риси. Мимоволі виникає аналогія до оцінки, яку дав О. М. Толстой

записам російських дяків XVII ст.: „Записать такого рода показания – вещь очень ответственная. Дьяки, записавшие такие показания, были люди ученые. Они должны были в сжатой форме записать так, чтобы сохранить весь индивидуальный характер данного человека, точно и сжато записать его показания. Нужно было соблюдать сжатость, точность выражения, дать краткие энергичные фразы не на книжном, но на живом языке”¹.

Побутовий, буденний характер справ, проста народна мова, несподівані й незвичайні ситуації – усе це не могло вкластися ні в які штампи „високої” книжної мови. Живомовні риси неоднаковою мірою виявляються в усіх частинах актів. Так, вступні формули в більшості випадків стандартні, позбавлені народних слів і виразів, напр., „Року Бж: 1674, м̄ся геньваря 15 дня. Перед нас Кости Кублицкого, судѣ польку Полтавского, Семена Яременька, войта Максима Попенька, бурьмистра, при многих общих зацних особах. Ставши публѣчие Микита Сороковенко визналъ явне...” (III, 33); „Я Хведорѣ Коломиецѣ вѣдомо чиню сим вѣкуистим писмом моим, кому будет сказано, иже-м з доброй воли моей продал...” (III, 44).

Такі самі шаблонні формули, майже позбавлені живомовних рис, і в заключних частинах актів: „Теды-смо ведле добровольного признания и уважавши з розделу четвертогонадцет, з артикулу шестогонадцет, велѣли, абы Савѣ Переяславъцю шкода от приступьних пополнена была слушьне і вина злодейская, ведле права посполитого назначоная. Справу сию велено в книги меские Полтавские записат, що і ест записано” (I, 81); „...волно будет Лѣсняченькови тим крилом владѣти, дати, продати и даром дати и на свой пожитокъ як хотѣти обернути, жадных турбаций правних нѣ от кого не узнавши бы з найближших и далних кровных и повиноватих нших” (II, 90).

Пор. у „Старому Литовському статуті” 1529 р. „А по смерти моей тые вси речи мои рухомие отъ мала до велика,

¹ Толстой А. Н. Стенограмма беседы с коллективом редакции журнала „Смена” // Соч. – Т. XIII. – С. 499.

што се едно кольвекъно животѣ моемъ зостане, черезъ мене ей нынѣшнимъ записомъ моимъ вѣчнѣ дарованое, взять, держать, и оныхъ ку потребѣ своей уживатьъ и оборочать, кому хочечы отдать, даровать, продать, записатьъ и яко хочечы по воли своей шафовать”¹.

Отже, намагаючись виділити риси уснорозмовної мови Полтавщини, виявлені в „Актах”, ми використовуваватимемо як „справи поточні”, так і „справи вѣчисті”, але найбільш достовірний і багатий матеріал дають „справи поточні”, особливо в тих частинах, де зафіксовано зміст позову й, зокрема, хід судового слідства з елементами більш або менш точного запису мови юридичних осіб.

Для аналізу мови пам’ятки доцільно також звернути увагу на зв’язок мови тих чи тих актів з мовними стилями різних верств тогочасного суспільства. Й. В. Сталін вчить, що коли загальнонародна мова байдужа до класів, то класи не байдужі до мови². Кожен клас намагається використовувати елементи мови у власних інтересах, відбирає найпридатніші для вираження свого світогляду елементи загальнонародної мови. Зрозуміло, що панівні верстви феодального суспільства (верхівка козацької старшини, духівництво) більше тяжіли до дотримання старих мовних традицій, які закріплювала й тогочасна освіта. Тому в справах „старшинських” і „церковних” можна чекати більш послідовного вживання слів і форм книжно-традиційної мови, у справах „селянських” і „міщанських” не може не бути відчутним сильніший вплив уснорозмовної мови. І хоч усі акти писали писарі – представники феодальної інтелігенції того часу, але в тих випадках, коли перед судом стояли люди „простого” стану, писарі мимоволі змушені були відображати особливості їхнього уснорозмовного стилю.

З іншого боку, неоднаковий був рівень освіченості полкової та міської старшини й писарів міста Полтави та дрібної старшини сотенних міст і селищ типу Решетилівки, Ново-Санжар тощо. У справах, писаних на периферії, можна чекати меншого дотримання традицій старокнижної мови й більшого

¹ Старый Литовский статут 1529 года. – С. 10.

² Сталін Й. В. Марксизм і питання мовознавства. – К., 1950. – С. 12.

впливу уснорозмовної мови. Ці міркування підтверджують відомості про мову деяких груп актів.

Група актів, пов'язаних з церковними справами та справами духовних осіб, у пам'ятці порівняно невелика. Зразком таких актів може бути справа, переписана „слово в слово” із заяви представників духовенства, акт № 164 „справ поточних”:
„...которая точила при духовенству, при особах 12, и переписана слово в слово”.

В інших справах запис проводили „із слів”, але зміст пов'язаний із свідченнями духовних осіб чи інтересами церкви. Такі справи дуже часто є серед „справ в'чистих”, наприклад, справа № 61 (вип. II) *„Запис монастира Польтавского и Вакулин на крунтованя гробел двох на рѣцѣ Ворсклу и на Рогозной”*; № 64 (вип. II) *„Запись, поданий от Марѣ Григориевой Искровни чернцам Мгарским Преображенія Г҃ня, слово в слово переписан...”*; № 72 (вип. II) *„Запись, Лукашов Адаменковъ на куплене грунѣтов в чернцов монастира Полтавского”*, № 105 (вип. II) *„Справа Иванова Скибенѣкова с чернѣцами монастира Полтавского о забитю вола”.*

Найцікавіший для аналізу акт № 164 „справ поточних”, що являє собою лист духовенства до полтавського суду з метою виправдати попа Тимофія, якого обвинувачено в „чужоложстві”. З особливостей цієї справи відзначаємо:

а) незвичайний вступ: *„Г҃ну Климу Чонушенку... (і іншим)... кланяется все духовенство”*;

б) відсутність яскравих полонізмів типу *теди, през, ведлуг, тен*, які доволі поширені у „світських” справах;

в) слова старослов'янського походження, а також риси старослов'янської фонетики та словотворення. Замість *ѣј* слова на *-ние*, суфікс *-ство* та ін. Ужито також запозичені та східнослов'янські слова, власні імені та звороти, які відповідають церковному стилю мови: *духовенство, сумѣлене, стяжавши; вѣкарий, отцѣ Лука, грѣшнѣй протопоп; отцѣ Іоанѣ Жуковский; отцѣ Стефан Спаский; отцѣ Гавриил; нехай бы мя Бѣгъ обил и скаралъ на дшѣ и на тѣлѣ; з допущени бѣсовского; вызнал грѣх свой; истязаніе великое; било брати (тобто братії) числом 12; очищене отца Тимофея та ін.*

г) у справі є також українізми, характерні для літературної мови XVII ст.: *мѣл впасти; угледѣвши; стоячи* та ін. Відчутний вплив живої української мови в морфології та синтаксисі (сполучники та сполучні слова *що, якъ, але*; у закінченні іменників: *розсудкови, з суду* тощо). Проте тут немає таких яскравих елементів народної уснорозмовної мови, які знаходимо в інших справах. Так, немає жодного випадку вживання дієслова минулого часу з суфіксом *-в*; не зафіксовано випадків заміни *ѣ* на *і, о* на *у* тощо. Не знаходимо стягнених форм прикметників і займенників та інших живомовних морфологічних рис. Не вжито також „просторічні” слова уснорозмовного стилю. Характерно, наприклад, що в справі № 164 зовсім не розшифровано, про який „*срѣх отца Тимофея*” йдеться. Про це ми дізнаємося лише зі справи № 165, де зафіксовано розгляд справи в судовому засіданні. Тут уже інший стиль: „*Задаючи нецноту отцу Тимофею ... якобы его мѣли поймат на чужоложстве з жоною Педоровою Шкрибиною Татьяною*”.

Справи церковні, не переписані із заяв церковних осіб, а заведені світськими писарями, менше відрізняються від інших світських справ. Старослов'янізми та специфічні для цього стилю слова й вирази вжито тут, головним чином, у передачі заяв, звертань духовних осіб, наприклад, в акті № 72: „*стоячи публѣчне в Бзе велебный отѣцъ Генадый Федорович, игумен Пултав., з братьею общежителною, отцем Евфимиемъ Косѣньскимъ, из отцем Акакиемъ и иними сознали: «Теды тепер з обради всей общежителной братѣ нашей хоцем, ежели Бгъ допоможетъ, инъний способѣйший пожиток монастыру приобрѣсти... на рецѣ Ворсклу, где Бгъ вкажет»*”; в акті № 61: „*А мы юж, общежителная братія монастыра Пултавского Воздвыженія честнаго и животворящаго крѣста Гсдня повинни-смо... пилного стараня прикладат... в направѣ тых гребле обох, так своею працею, а наибольшей сподѣваючися за прозбами нашими смѣренными на посполитый мир*”.

Доволі виразною у відборі мовних засобів є друга група справ – суто старшинських (угоди, купчі, позови за образу тощо), для ведення яких не залучали представників простого люду. З таких справ назвемо:

1. Акти про продаж, дарування, заповідання власності: № 20 (вип. II) „*Запис з уряду Полтавського Федору Жученку на огрунт*”; № 25 (вип. II) „*Запис ... о нестатю на справу превелебного в Бѣу гедна отца Герасима Ивашковського з дворанином и полковником Полтавским Григорием Трофимовичом Вѣтязенком о млины*”; № 55 (вип. II) „*Запис Климов Чорнушенков з Семеном*”; № 64 (вип. II) „*Записъ, поданий от Марѣ Григориевой искровни ченцам Мгарским...*”; № 101 (вип. II) „*Запис на дѣление орунѣтов на три части небожчикових Иванових Жукових...*” та ін.

Для цих актів характерне максимальне збереження традиційних формул староукраїнської актовї мови. Щодо цього вони мало чим відрізняються від схарактеризованих вище всіх „справ вѣчистих”. Пор., напр., початок акту № 64: „*Я Маря Григориевна Искровна ... вѣдомо чиню и зознаю сим моѣм добровольным писанем кождому, кому бы тилко о том вѣдати потреба належала, тепер и на потомные часы будучым и кождому праву резыдуочим: иже-м продала и в вѣчност до спокойного заживаня пустила заставок три на млынѣ своѣхъ власных...*”. Від інших актів „справ вѣчистих” вони відрізняються хіба що більшою ретельністю, детальністю викладу сутї справи, перерахуванням чинів і заслуг панів, які є власниками майна.

2. Акти про різні старшинські справи: № 125 „справ поточних”...; № 110 „справ вѣчистих” (вип. II) „*Справа п̃на Федорова Жученькова, полковника Полтавского*”; № 115 (вип. II) „*Справа п̃на Герасімова Прогонского, сотника полкового, з Иваном Бутѣком, зятем Пустогваровим*” та ін.

Для цієї групи старшинських справ характерні такі риси:

а) доволі послідовне дотримання шаблонних формул актовї мови (див. наведені вище приклади);

б) при незначній кількості старослов'янізмів часте вживання полонізмів, властивих актовї мові XVII ст., можливо, ще досить уживаних і в усній мові старшин. Так, у названих вище актах знаходимо: „*зелжене срамотне терплю от нецнотливого Ивана Бутка*” (II, 115); „*Я Федор Жученько на тен час полковникѣ Пултавский, за упрошеном товариства зацного ... варую*” (I, 215) та ін.;

в) постійне підкреслювання „високого положення”, назв посад і дворянських звань юридичних осіб: „Я Феодор Жученко на тен час полковникъ Пултавский” (I, 215); „скаржився п̃нѣ Федор Жученъко, полковник Полтавский” (II, 110); „п̃ну гетьману Демяну Ігнатовичу” (II, 110); „скаржился п̃нѣ Гарасим, сотъникъ полковый” (I, 115) та ін.;

г) уживання книжної лексики урочистих, піднесених виразів тоді, коли йдеться про дії й наміри юридичних осіб – представників козацької старшини, напр.: „где я, за упрошеном поменних товариствъ, дявола под нозѣ подтопътавши і гнѣву мѣсце (не) давши, прощение з Педосом и з жоною его отримавши, варую” (I, 215); „слушьний вывод дал о щирих услугах своих противко его м̃л: п̃ну гетьману...” (II, 110) і под.;

д) уникання лексики й форм живої уснорозмовної мови. При потребі передати зміст розмови подано описові вирази на зразок „же якобы п̃нѣ полковник не зичливий его м̃л: п̃ну гетьманови” (II, 110); „якоби жона Педосова в незвичайних похвалках на дѣтѣки мои перехвалялася” (I, 215) та ін.

Наведені справи становлять порівняно незначний інтерес для нашого дослідження, оскільки внаслідок особливостей їхнього стилю вони мало фіксують елементів уснорозмовної мови.

Найбільший інтерес для нас становлять ті акти, у яких більше відбилася уснорозмовна мова. Це, перш за все, справи, у яких сказано про людей простого стану: селян, козаків, міщан. Зрозуміло, що в усній мові цих людей, у більшості неписьменних, було якнайменше архаїчних, літературно-книжних елементів, іншомовних запозичень. Фіксація цієї „простої” мови в „Актах” дає змогу одержати уявлення про живомовні риси східних говірок полтавсько-київського діалекту за сторіччя до того часу, коли уснорозмовна мова Полтавщини лягла в основу творчості І. П. Котляревського.

До таких справ належить абсолютна більшість „справ поточних” і деякі „справи вѣчисті”. При цьому особливо близькі до уснорозмовної мови деякі акти, „переписані слово в слово” з відповідних „периферійних справ” (Ново-Санжарівських, Старо-Санжарівських, Решетилівських тощо). У цих актах знаходимо величезну кількість елементів народної мови не лише

в тих частинах, які присвячено викладу свідчень простих людей, а навіть і у вступних частинах, вироках тощо, хоч і писаних під впливом писарської традиції. Пояснити „простоту” периферійних актів можна, з одного боку, „нижчою кваліфікацією” сільських писарів, з іншого – мабуть, сильнішим впливом на цих писарів сільського мовного оточення.

З таких справ можна назвати зі „справ поточних”: № 73 *„Випис с книг мѣсцьких Новосанджаровских”* (Ново-Санжари – на південний захід від Полтави, по Ворсклі); № 93 – *„...справа, тисана в „городѣ Бурку”* (на Полтавщині є села Бірки у Велико-Багачанському й Зіньківському районах). Оскільки в справі згадують села Будища, Будища Лютенські та Шишаки, то зрозуміло, що тут ідеться про Бірки теперішнього Зіньківського р-ну (на південний захід від Зінькова та південний схід від Гадяча). № 154 *„Запис, поданий от Решетилецовъ”* (Решетилівка – старовинне село на захід від Полтави), № 192 *„Справа, поданая з Нового Санджарова”*. Із „справ вѣчистих” (вип. II): № 62 *„Запись Старосанджаровский”*, № 83 *„Письмо, поданное з Решетилевки”* та ін.

Особливо близькі до уснорозмовної мови справи Ново-Санжарські. У них порівняно небагато старослов’янізмів, полонізмів та архаїчних староукраїнських слів і форм. Лексика, фонетика й морфологія цих справ значно наближена навіть до сучасних говірок Полтавщини.

Наводимо характерні приклади: *„Тут, панове, и моих свиней з’илося пятеро, то сусѣд муй, недобрый син, справивъ”*; *„скоро чоловікъ пойшовъ, унъ увѣвъ (вола) у станю, сам и забивъ”*; *„і що ж вы робыте?”*; *„Я вола шукаю, а вы вже и забили”*, *„...и сам Ярема побѣъ на узлѣя и обачив людей...”*; *„Тебе ... бѣсъ нагодивъ”*; *„того вола питавъ чоловікъ”*; *„чи давно тот вул и к вам зайшовъ?”*, *„роги приславъ нам”*; *„забивъ вола чужого”*; *„Буд ти, небоже, при тум”* та ін.

Деякі мовні риси цих справ указують на тісний зв’язок їх з уснорозмовною мовою, зокрема:

а) у цих актах ужито майже виключно форми минулого часу дієслів чоловічого роду на **-в**: *приславъ, просивъ, позбивав, отказавъ, заставъ, пойшовъ, пришовъ, промовив, хотѣвъ,*

блукав, зайшовъ, питавъ, давъ, поехавъ, казавъ, бувъ та ін. В інших актах переважають форми на -л;

б) у більшості випадків написання **ѣ** відповідають сучасним нормам уживання **і**: *хлѣб, мѣсцьких, Сергѣемъ, вѣри, привѣвъ, на дорозѣ, втѣкъ, сѣножати, о своєю бѣдѣ* та ін.; в окремих випадках замість **ѣ** ужито **і** (**и**): *Сергию, изъивъ, синожати*;

в) у цих актах передано протетичний звук **в**, узагалі мало відбитий у „Актових книгах”: *вона, вовчар, вувчаревого* (поряд із *овчара*);

г) відбито деякі інші риси, характерні для живої мови: уживання **хв** замість **ф** у словах *Хвеско, Пархвена* тощо; „укання”: *Пултавських*; змішування **е, и**: *Чегерин, чирвоний*; асимілятивні явища: *с книг, с Кобеляка* (але з *бчолами*) тощо; чергування **у / в**: *уряду, вряду*; форми займенника *инший* поряд з більш уживаним в інших актах *иньй*.

Ми навели приклади справ, у яких найбільш рельєфно позначено різні мовні стилі, але багато справ не можна чітко диференціювати за стилями. Як ми вже зауважували, переважна більшість їх написана професіоналами актового діловодства – полтавськими писарями. Писарі – вихованці Києво-Могилянського колегіуму та різних „братських шкіл” – були виховані на традиціях староукраїнського письма й не могли зовсім не дотримуватися цих традицій у діловодстві. Тому традиційні риси українських грамот XIV – XVI ст. більшою або меншою мірою відбито в усіх актах, навіть у таких „периферійних” справах, які було наведено вище. Після возз’єднання України з Росією відбувається процес звільнення від впливу польської мови, змертвілих шаблонів польської та русько-литовської (українсько-білоруської, насамперед, зі значними домішками архаїзмів і полонізмів) актової мови. Процес цей виявляється в застосуванні деяких формул російської актової мови, у заміні полонізмів та архаїзмів словами й формами уснорозмовної української мови. В орфографії цей процес виявляється, перш за все, у вільнішому відображенні на письмі елементів фонетики живої народної української мови. Але в час писання „Актових книг” (60 – 80-і рр. XVII ст.) цей процес був ще далеко не завершений. Цим

і пояснюємо значну строкатість використання мовних засобів у більшості справ.

Намагаючись виявити максимум живомовних рис, ми повинні розчленувати акти за їх частинами, оскільки в різних частинах актів неоднаковою мірою відбито актово-книжні традиційні риси й елементи живої мови, про що було сказано вище.

До цього слід додати, що й у постійних формулах-штампах, звичайно, не все залишилося канонічно непорушним. Окремі писарі, відбиваючи на письмі особливості своєї усної мови, вносили їх у вступні та заключні формули. Характерно, наприклад, що деякі з писарів систематично заміняли букву **ѣ** буквою **и** тощо. Але на цьому питанні ми зупинимося нижче, у тій частині, де розглядатимемо орфографію різних писарів та відображення в ній фонетики уснорозмовної мови.

Спостереження над мовою пам'ятки дають змогу виявити в ній наявність різнорідних мовних елементів, що виправдано особливостями розвитку української літературної мови, зокрема, старослов'янізми, полонізми, русизми.

Старослов'янізми. Найбільше церковнослов'янізмів зафіксовано в документах, які тією чи тією мірою пов'язані з церковними справами, проте південнослов'янські елементи трапляються й у деяких інших актах. З найпоширеніших південнослов'янських елементів відзначаємо такі:

1. Наявність слів із неповноголосними звукосполученнями¹: *владѣти* (I, 56), *пред* (I, 150).

2. Зрідка вжито *жд*, *щ* замість стародавніх **dj* **tj*, напр., в акті № 32 (I вип.): „*Кабана убил Фескового на Рождество Хство*”, але поруч: „*сало украв пред Рождеством Хством*”; „*Теди тепер з обради всей общежителной братѣ нашей хоцем ... пожиток монастиру приобрести...*” (I, 72).

3. Зрідка слова з твердим *з* із *г* після стародавніх загальнослов'янських голосних переднього ряду: *стяжавши* (I, 164).

¹ Див.: Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 23.

4. Словотворчі елементи південнослов'янського походження виявляємо в словах: *духовенство* (I, 164); *величество* (I, 40); *Воскресение* (I, 32); *прощєніє* (I, 154, 168); *Вознесєніє* (I, 39); *предречєнний* (I, 63); *прєсветлого* (I, 40).

5. Доволі поширене в родовому відмінку однини прикметників чоловічого роду закінчення *-аго*: *вѣрнаго* (I, 15); *Полтавскаго* (I, 40, 151); *Великаго* (I, 40); *наказнаго* (I, 38); *котораго* (I, 39) тощо.

6. Можливо, підтримувалося старослов'янським впливом і вживання архаїчних займенникових форм, напр. *оний, мя*: „*дьявол мя... на тое подвѣлъ*” тощо.

Ми не претендуємо на повний огляд усіх південнослов'янських елементів пам'ятки, а констатація деяких старослов'янізмів у цьому разі потрібна лише для загальної характеристики мови пам'ятки, тим більше, що відповідно до плану роботи ми не можемо в наступних розділах детально розглянути фонетичні риси пам'ятки та морфологію іменних форм.

Південнослов'янські елементи загалом дуже маловживані в „Актах”. Поряд з поодинокими випадками неповноголосних сполучень у пам'ятці зафіксовано сотні сполучень повноголосних. Абсолютно переважають східнослов'янські рефлексії груп закінчення *-ого* тощо.

Наведенням цих кількох фактів і обмежимося, оскільки достатній матеріал з цього питання навів С. П. Самійленко в статті про фонетичні риси „Актів”, які він розглядає саме в порівняльно-історичному плані¹.

Полонізми. Доволі часто в пам'ятці трапляються полонізми, але вони дуже одноманітні й обмежені в уживанні. Переважну їх більшість ужито в шаблонних юридичних формулах, віддавна закріплених і стандартизованих у староукраїнському діловодстві. Так, перераховуючи склад учасників суду, постійно вживають прикметник *зацний* (пор. сучасне польське *zasny* (чесність, благородність – чесний,

¹ Див.: Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 23.

благородний, поважний): „Предо мною Микиткою Андріевичем, атаманом городовым, а при мнѣ товариства: Манец Федоренко, Семень Горбан, а при бытности войта Петрувского Патоки и иныхъ людей **зацных** не мало было” (I, 32).

В окремих актах, перераховуючи склад суду, згадують „райцовъ” міських: „*бурмистров и райцовъ меских Полтавских*” (I, 81 та ін.).

Другою шаблонною формулою такого типу, повторюваною сотні разів, є вступна формула до викладу змісту позову. Характерний приклад такої формули: „*Ставши пред нами Васил Кобищисенко, швецъ, явне, ясне, доброволне сознал ку записованю (до) книгъ городових Полтавскихъ в тен способъ*” (I, 7); „*Хведор Дядечко, резник Пультавский, жалосливе ускаржилъся на овчара своего Матѣя...*” (I, 40).

Пор. у „Бориспільських актах”: „...*постановившыся очевисто Савчиха Оришка, визнала ясне и явне до книгъ меских нишешьних, жемъ продала дом свой власный непенный и нѣкому нѣ в чом незаведеный...*” (84).

Зауважимо, що займенник **тен** ужито далеко не в усіх актах. Узагалі у відповідних формулах актів йому відповідає східнослов'янський займенники **тот** і **той**. Уживання ж відприкметникових прислівників на **е** поширене у відповідних формулах більшості актів. Інша річ, що орфографія пам'ятки не дозволяє судити про те, чи вимовляли їх із м'яким приголосним перед **е**, як це характерно для польської мови. Переважає така форма навіть у викладі свідчень.

У перехідних формулах від вступу до передачі викладу процесу та від викладу процесу до вироку широковживаними є прислівники **теды** і **гды**, написання яких відповідає нормам і сучасної, і старопольської мови, де **ѣ** і **ь** або зникли або замінилися на **е**¹. В „Актах”: „*теды ѿ тот так признался...*” (I, 64), „*Видячи теды ми питали впруд Наума...*” (I, 123), „*Теды ꙗкобы был оный Иван овчар злодѣй ... осужонный*” (I, 35) та ін.

¹ Бодуэн де Куртене И. О древне-польском языке до XIV ст. – Лейпциг, 1870. – С. 15.

У ви́роках систематично вживаними є латині́зми – юридичні терміни та польський при́йменник *ведлуг* (пор. сучасне польське *według* – згідно з, відповідно до чого). Типова форма для багатьох актів: „*Декретом нашим приказали-смо, ведлуг артикулу второго в роздѣлу дванадцетом о мужебуйствѣ простого стану, до того те́ды прихилияючися, приказуем, абы самие принципали были туй же смерти подлегли, котрое сусѣдови своему узычили*”.

Але цими прикладами майже й вичерпуються випадки систематичного вживання полоні́змів у „Актах”. Інші полоні́зми, хоч і доволі поширені, але їх ужито в окремих актах та групах актів, у більшості з паралельними східнослов’янськими словами та формами. Не намагаючись дати повний опис полоні́змів, назвемо деякі безсумнівні полоні́зми, які трапляються в пам’ятці по кілька разів.

1. У лексиці: *барзо* (I, 12, 84); *найбарзей* (I, 12); *цнотливий* (I, 3); *цнота* (I, 58); *нецнотливе* (I, 61); *малжюнок* (I, 68); *бѣлоглова* (I, 23); *пляц* (I, 20); *плец* (I, 56); *сродзе* (I, 115); *рупески* (I, 10); *посполитих* (I, 3, 4 і т. д.); *обивател* (I, 2, 72, 61 і т. д.), *обивателка* (I, 58), *члонки* (I, 40); *вшетеченство* (I, 84); *вшетечное* (I, 70); *матка* (I, 1, 19); *прибиш* (I, 25, 40 і т. д.); *през* (I, 78, 2, 38 і т. д.); *впрод* (I, 17); *напрод* (I, 49).

2. У написаннях виявлено поодинокі впливи польської мови:

а) початкове *є* (*je*) в слові *еден* (I, 35, 40); *едну* (I, 73); *заедно* (I, 3) і т. д. Початкове *є* (*je*) не є тут старослов’янізмом, оскільки випадне *е* в другій частині цього слова походить від *ь* за нормами фонетики польської мови¹;

б) по-польському читалися написання: *зейшол* (I, 61); *зейшла* (I, 62); *зезнали* (I, 49, 64), *зезнаня* (I, 58), *одеззавишися* (I, 1) та ін., де в префіксах замість старого *ь* наявне *е* (західнослов’янський рефлекс). Але частіше в пам’ятці маємо: *сознал* (I, 82), *зознал* (I, 5, 60), *зослали* (I, 73, 78) тощо;

в) поодинокі випадки написань, що відбивають польську вимову: *мяртвое* (I, 48), *для свядомя* (I, 180), *на цалий рокъ* (I, 102), *на попарте sprawy* (I, 89);

¹ Пор.: Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951. – С. 93.

г) часте вживання початкового *ю* в слові *южъ* (I, 1, 48, 60, 64 і т. д.) при паралельному східнослов'янському *уже* (I, 78) та ін.;

д) старопольська риса: *ш* на місці східнослов'янського *с* у словах, що походять від займенника *вьсьь*: *вьшляких* (I, 55), *о вьшем* (I, 10) і т. д.

Більш детального аналізу вимагає виявлення полонізмів у морфології пам'ятки, оскільки в польській та українській мові XVII ст. існували деякі морфологічні збіги.

Подібні форми могли розвиватися паралельно за внутрішніми законами розвитку кожної мови, а могли бути й запозиченими, напр., у „Полтавських актах” часто трапляються форми типу *далем*, *ходили-смо*, *были-хмо*, які були властиві в XVII ст. польській мові, але їх віддавна фіксували також староукраїнські пам'ятки. Відомі вони й сучасним говіркам південно-західного наріччя української мови¹.

Такі форми розглянемо окремо у відповідному розділі роботи.

Отже, незважаючи на наявність у пам'ятці полонізмів, не можна в попередньому огляді пам'ятки зробити категоричні заяви про виразні риси польського впливу в галузі морфології.

Питання про вплив російської мови в пам'ятці становить для нас особливий інтерес. „Актові книги Полтавського городского уряду” було написано безпосередньо після возз'єднання України з Росією, коли посилювався прямий і безпосередній вплив російської мови на українську, зокрема й у ділових її стилях, в актовій мові. Ще задовго до возз'єднання кращі представники української інтелігенції XVI – XVII ст., відбиваючи народні прагнення, орієнтувалися на російську літературу й мистецтво. Це спершу виявлялося в тенденції протиставити „латині та польщизні”, яку силоміць нав'язували польські загарбники українському народові, „слов'яноруську” літературну мову. Українська літературна мова тяжіє до поступового звільнення від полонізмів, до посилення в книжних

¹ Керницький І. М. Спостереження над складними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст. // Наук. зап. Ін-ту сусп. наук Львів. філіалу АН УРСР. – Т. III. – К., 1954. – С. 131 – 134.

стилях елементів живої уснорозмовної української мови, яку розглядали, перш за все, як „мову руську”, тобто єдину за її основою з братньою російською мовою.

Звільнення від польського поневолення та возз'єднання з Росією стимулювали до запровадження в мовних стилях не лише елементів уснорозмовної української мови, мови звільненого народу, але й мови надзвичайно близької до української, мови російського народу-визволителя, проте сила традиції, сила писарської виучки були настільки міцні, що процеси ці проходили доволі повільно.

Елементи російської мови в ділових стилях вживали тоді без жодного примусу, органічно, інколи навіть мимовільно, у зв'язку з уважним використанням російської літератури та ділових паперів.

Після 1654 р. українські канцелярії уже постійно мають зв'язки з російською актово-книжною мовою через ділове листування. Вплив цей міг здійснюватися не лише через папери, а й унаслідок безпосереднього спілкування. Зокрема, важливо відзначити, що, починаючи зі справи № 73 „справ поточних” від 28.II.1666 р., в „Актах” усе частіше згадують про присутність на суді представників російського уряду: *„Уважаючи tedy ми на прозбу людей зацних и дворян его црського прес. вел. и всѣхъ ратныхъ людей, при томъ будущих...”* (I, 73).

З 5 травня 1666 р. (справа № 79 „справ поточних”) у деяких актах фіксуємо присутність, а то й головування воєводи Хитрово: *„Великаго гсдря нашего, его цар. пресвѣтлаго величества думный дворянинъ и воевода Яковъ Тимохвѣевич Хитрово”* (I, 79). *„Великаго гсдря нашего, его цар. прес. вел. думный дворянин и воєвода Яковъ Тимофѣевич Хитрий...”* (I, 81) і т. д.

У судочинстві беруть участь й інші представники російського війська, напр., у справі № 82 від 12 серпня 1666 р. *„Великаго гсдря нашого его цар. пресвѣтлого величества предо мною Иваном Бабкиним, рохмистром рейтерским...”*.

„Московські люди” виступають і в ролі свідків *„Втож и Васко, москал, по крестному цѣлованю... созналь”* (I, 84) та ін.

Окремі акти заведено в книги з текстів, писаних або російською мовою (акт № 80, I, запис 1695 р., переписаний з

„монаршої грамоти”), або мішаною „російсько-українською” (акт № 127, II, переписаний з „чоломбитя Андрія Нахименка, обивателя Охтирського”).

Російський царський титул при найменуванні Запорізького війська спостерігаємо, починаючи з акту № 15 (вип. I) від 2 грудня 1664 р., надалі його повторено в багатьох актах: *„Жалосливе ускаржалъся Иван Лебозинский, товариш вѣрного войска его цар. пресвѣтлаго вел. Запорожского”* (I, 15); *„Пред нами Григорием Вѣтязенком, дворянином і полковником вѣрного войска его црѣского прес. вел. Запорозкого Полтавским...”* (I, 72).

Царський титул ужито й у деяких інших справах: *„Великаго гсѣдря, нашего, его цар. пресвѣтлаго величества думный дворянинъ и воевода...”* (I, 79).

Відповідно до штампів російських грамот того часу вжито цей титул у справі № 127 (вип. II): *„Млсрдый гсѣдрь црѣ и великий княз Алексей Михайлович, всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецъ”*.

Водночас інші шаблонні формули актів російських „приказів” майже не відбито в „Актових книгах Полтавського городского уряду”. Поодинокі випадки таких формул знаходимо лише в актах № 80 (вип. I) та № 127 (вип. II), які стоять окремо серед інших актів і були лише „заведені” полтавськими писарями в їхні книги. Це, напр., формула „чоломбитя”: *„бетъ чоломъ сирота твой, Ахтирской мещанинъ Андрушка Нахименко”* (II, 127); формула посилення на свідків: *„а про то вѣдает жена его, Иванова, Акъкулина, да шуринъ его..., и иные люди”* (II, 127); прохання зглянутися й перевірити скаргу: *„пожалуй меня, сироту своего, вели гсѣдрь, его жену... и шурина... в тѣх моих денгах допросити, и тѣ ея допросние рѣчи и мое челомбитешко записат”* (I, 127).

Такі формули для „Актив” не характерні. Для них типові формули звертання: *„Скаргаюся ВМ млостям”* і т. д.

З окремих елементів російської мови, розкиданих у пам’ятці, можна відзначити в лексиці: слова адміністративні й військові терміни російської держави: *дворянинъ* (I, 79 та ін.); *воєвода* (I, 79 та ін.); *поддячой* (I, 80), *жалование* (I, 80), *ратних*

людей (I, 73); *началним службовым людем чоломбытешко* (II, 127), *боярин* (I, 89) тощо.

Один раз навіть міський (городовий) суд названо „*приказом*”: „*на вряде его царського пресвѣтлого вел. городовим Польшавском приказе*” (I, 83).

Під впливом російської ділової мови вжито слова й вирази: „*денег*” (II, 127); „...и *иных молодцов* не мало було” (I, 28) тоді, як у більшості актів: „...и *иницих* людей зацных не мало было”; „*крестному цѣлованю*” (I, 180), „*вѣрятъ и без крѣпости*” (II, 127).

Слід думати, що деяка частина старослов'янзмів у пам'ятці сприймається стилістично як відголосок урочистого стилю московських приказних канцелярій: „*З царствующого града Москви*”, „*Великия и Малья и Бѣлыя Руси*” (I, 127), „*По их повелению*” (I, 94) та ін.

Цікаво, що слова зі старослов'янською орфографією зафіксовано також у справах, де виступають свідками „москалі”: „*при свѣщи*”, „*И в барабани на ноць не бито*” (I, 84) і т. д. У цьому ж акті, можливо, випадково трапляється й написання займенника *што*, яке може бути і русизмом, і архаїчним староукраїнським реліктом: „*што москалѣ повѣдели*” (I, 84).

У багатьох актах ужито закінчення прикметника *-аго*, головним чином, у вступних формулах. Можна припустити, що й це закінчення не є звичайним церковнослов'янським, а відбиває церковнослов'янську орфографію, підтримувану в російському письмі акаючою вимовою. На цю думку наводить те, що закінчення *-аго* зафіксовано в документах, де вжито царський титул: „*Великаго, пресвѣтлаго*” і под.

Безсумнівними русизмами слід уважати написання: *ево* (II, 127), *итит* (в акті № 94, де й інші елементи російської мови); поодинокі випадки дієприслівників типу *идя*, *повѣря* (II, 127) та ін. Крім того, мусимо водночас відзначити, що взагалі вся лексика й граматична будова пам'ятки виявляють безліч подібних рис з російською мовою того часу. Але ми не маємо підстав розглядати, напр., форми займенників типу *своего* або форми минулого часу дієслів типу *писалѣ*, *читалѣ* як наслідок запозичень з російської мови. Ці, а також численні інші слова й форми, у більшості випадків відбивають спільність

історичних шляхів розвитку російської та української мови, збереження спільних староруських традицій на письмі, а часто й у живій мові, а також історичні сходження в деяких внутрішніх законах розвитку братніх мов.

Указавши на наявність у пам'ятці різнорідних елементів: староруських і староукраїнських слів, форм і виразів, старослов'янізмів, полонізмів та елементів російської мови, зосереджуємо увагу на виділенні живомовних рис Полтавщини II пол. XVII ст. Для цього нам необхідно виділити народно-розмовні елементи, відокремивши їх, перш за все, від традиційних архаїчних рис актово-урядового стилю української літературної мови XVII ст., від пов'язаних з ними полонізмів і старослов'янізмів. Але виконати це завдання можна, лише розглянувши спершу графіку й орфографію. Правда, в орфографії, головним чином, могли відбитися фонетичні риси, тоді як основним предметом нашого дослідження є аналіз деяких рис морфології. Але, по-перше, багато морфологічних ознак української мови нерозривно пов'язані з особливостями вимови. По-друге, морфологічні риси не можуть виявлятися без звукового оформлення, а тому частковий аналіз фонетичних рис допоможе зрозуміти особливості морфології.

Графіка пам'ятки типова для тогочасного Київського скоропису. Без дублетів у більш-менш одноманітних написаннях ужито букви **а, б, г, з, е, и, і, к, л, м, н, п, с, х, ч, ш, щ, ь, ъ, н, ю, ѣ, я**.

Так само вжито букви **р, д, ж, т, ц**, які залежно від манери письма різних писарів мають відмінності в накресленнях.

Дублети мають лише букви **о, ѿ, у, в, ѵ, ф, ѿ**. Ужито букву „ксі”; **у** та **ѵ**, **в** та **ѵ** вживають байдуже; „псі” та „ксі” наявні, головним чином, у запозичених словах за староруською традицією.

У пам'ятці систематично фіксуємо написання слів із надрядковим знаком ~ (титло). Зазвичай букви під титло не винесено, його вжито в обмеженій групі поширених і загальновідомих слів типу *Бѣ̃ъ, м̃лсти, ст̃ого, п̃нь* і т. д. Часто винесено над рядок букви без титла, насамперед, у кінці слова: *да^м, записа^м, вря^о*.

Зрідка надрядкові букви трапляються й у середині слова: *пи^смо, мѣ^ский* та ін.

Надрядкові букви зазвичай відрізняються накресленням від звичайних рядкових букв, іноді вони менші розміром.

Великі букви вжито систематично на початку речення та в передачі власних імен (але інколи трапляються й відхилення).

Зафіксовано численні випадки нероз'єднаного написання слів на письмі особливо при вживанні сполучників і прийменників: *предо^нною, многи^х*, тощо.

Орфографія „Актів” вражає своєю невпорядкованістю, строкатістю. Трапляються численні відхилення від традиційних писань, викликані, вірогідно, впливом на писарів уснорозмовної мови. Розглянемо кілька особливостей орфографії пам'ятки, без урахування яких не можна проаналізувати відображення живомовних рис у конкретних граматичних формах.

1. Букви **а, я**¹ в більшості випадків ужито відповідно до сучасних **а, я**: *дати, Данило, таляр, мати, сам, паличкою, ходила, рука, тягну, зят, памят, пят, земля, уряд* і т. д.

Звертають на себе увагу паралельні написання з **е** та **я(а)** відповідно до староруського **ѧ**: (**ѧ**).

Під наголосом: *потягнений* (I, 35); *пятеро* (I, 35, 36); *зят* (I, 17, 31, 206, 184), *зятѣм* (I, 63); *пят* (I, 64) і т. д.

Без наголосу: *чотирнадцятого* (I, 193); *одинадцатого* (I, 16); *двадцат* (I, 208); *памят* (I, 165); *памяти* (I, 22, 136, 40, 88, 39); *тысяча* (I, 170); *двадцат* (I, 40); *осмогонадцат* (I, 78); *шестогонадцет* (I, 56); *двенадцет* (I, 154, 64); *одинадцет* (I, 162); *памѣти* (I, 20); *тысѣча* (I, 78); *погледаючи* (I, 133).

2. Етимологічному **ѣ** у пам'ятці відповідають букви **ѣ, е, и** (та **і**). У їх уживанні простежуємо значну невпорядкованість, що дуже утруднює встановлення зв'язку написань з живою вимовою. З величезної кількості прикладів наводимо вживання цих букв у найпоширеніших словах пам'ятки.

¹ Буквою **я** передаємо написання **ѧ**.

Під наголосом:

1) у коренях слів та суфіксах

ѣ	и
<i>на мѣсцѣ</i> (I, 137, 138, 146, 149, 164, 165, 184, 188, 209); <i>на мѣстѣ</i> (I, 15, 17, 133, 134); <i>мѣсце</i> (I, 21, 40, 74)	<i>на мисѣ</i> (I, 23)
<i>Твердохлѣба</i> (I, 18, 35)	<i>Твердохлиб</i> (I, 25, 26, 28)
<i>В Бѣликах</i> (I, 75)	
<i>Гордѣй</i> (I, 17)	
<i>колѣй</i> (I, 19)	

ѣ	и	е
<i>Анѣдрѣй</i> , <i>Анѣдрѣвича</i> (I, 17, 40, 77, 133, 151, 167, 169)	<i>Андріевичем</i> (I, 25, 26)	<i>Андреевича</i> (I, 38); <i>Андрея</i> (I, 47, 210)
<i>вѣра</i> (<i>вѣри</i>) (I, 2, 15, 19, 23, 39, 40, 46, 83, 133, 134, 147, 149, 208, 223)	<i>виры</i> (I, 24)	
<i>вѣдомо</i> , <i>вѣдаем</i> (<i>вѣдает</i>) (I, 18, 19, 40, 83, 207 та ін.)		<i>ведомост</i> (I, 193)
<i>Олексѣй</i> (I, 74, 206)	<i>Олексія</i> (I, 29)	
<i>дѣти</i> (I, 33, 138, 187)		<i>дети</i> (I, 133)

2) у флексіях

ѣ	и	е
<i>на ... землѣ</i> (II, 115); <i>на нозѣ</i> (I, 41)	<i>к ... земли</i> (II, 115); <i>на нози</i> (I, 41)	<i>на нозе</i> (I, 41)

Без наголосу:

1) у коренях слів

ѣ	и	е
<i>мѣским</i> (I, 64)	<i>миский</i> (I, 54); <i>миским</i> (I, 23, 54)	<i>меский</i> (I, 32, 167, 168, 184); <i>меского</i>

		(II, 39, 40, 151, 154); <i>меских</i> (82, 83, 84, 193, 200)
<i>отповѣди</i> (I, 35)	<i>отповидѣль</i> (I, 146)	<i>оповедал</i> (I, 15, 169, 187)
<i>роздѣлу</i> (I, 25, 28)		<i>з розделу</i> (I, 16, 20, 81, 133, 134, 184, 212)
<i>сѣножати</i> (I, 40, 60)	<i>синожати</i> (I, 62)	

2) у флексіях

ѣ	и	е
<i>тоей справѣ</i> (I, 17); <i>справѣ</i> (I, 35, 41, 54)		<i>к справе</i> (I, 15, 16, 17, 18, 84); <i>при справе</i> (I, 23, 185); <i>справе</i> (I, 40)
<i>на могилѣ</i> (II, 63)	<i>на могили</i> (II, 62)	
<i>Вакулѣ</i> (II, 61)	<i>Вакули</i> (I, 23)	<i>Вакуле</i> (III, 64)

3. Випадки заміни ненаголошеного *о* – *у* обмежені незначною кількістю слів (виключно після приголосних): *Пултавский, Пултава* (в різних формах) (I, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 54, 55, 56, 63, 64, 74, 75, 76, 81, 84, 134, 136, 137, 146, 154, 164, 165, 191, 206, 210, 211, 213, 223, 400 та ін.), *Субутовского* (I, 208); *не мугу* (I, 213).

Частіше: *Полтава, Полтавський* (I, 29, 135, 186, 207, 214 і т. д.) та в інших словах: *кожух* (I, 214, 77, 170); *на могилѣ* (I, 62) та ін.

У деяких справах знаходимо обидва написання: *Полтавский* і *Пултавский* (I, 2, 41, 55, 88, 170, 188, 210, 211 та ін.); у справі № 208 („справ поточних”) *Субутовский* і *Субутовский*.

4. Етимологічним *о* та *е* в нових закритих складах у пам'ятці відповідають букви *о, у* та *е, ю* (*у*), *дуже рідко и*. У більшості випадків зберігаються етимологічні *о* та *е*, проте доволі часто знаходимо й написання з *у* (*ю*).

Наводимо приклади вживання у на місці етимологічного *о* в нових закритих складах.

Під наголосом: *вуйтом* (I, 25, 74, 75, 76, 77); *вуйть* (I, 63, 83, 133, 134, 162); *вул* (I, 78); *в двур* (I, 63); *у вуйску* (I, 30); *булише* (I, 63, 64, 74); *булиших* (I, 137); *дум* (I, 63); *густ* (I, 74); *пулчварти* (I, 75); *Тимуш* (I, 192); *вуциѣ* (I, 78); *тулко* (I, 77); *вуци* (I, 25, 137); *стулко* (I, 64); *Яцкуєвѣ* (I, 78); *в Петрувцах* (I, 57); *в тум* (I, 64); *муй* (I, 24, 64, 146); *твуй* (I, 75); *Вувдю* (I, 147); *шкудцю* (I, 76); *буйся* (I, 192); *буй* (I, 146); *збуйство* (I, 192); *пупѣ* (I, 138).

Без наголосу: *чобут* (I, 77); *довуд* (I, 74); *вувчар* (I, 136, 192); *прибишув* (I, 78); *на злочинцув* (I, 64); *могоричникувѣ* (I, 64); *жупанувѣ* (I, 77, тут же *жупановѣ*); *крадѣлникув* (I, 34); *рупескув* (I, 23); *на Ивановум Шевченковум гумнѣ* (I, 77); *Василевум* (I, 77); *Данилювуй* (I, 78); *Герасимовуй* (I, 64); *Дарчичовуй* (I, 31).

Випадки вживання *и*: *тылко* (I, 54, 193, 207); *тилко* (I, 35, 77, 78, 93, 149, 169, 187, 190, 191, 213); *килка* (I, 20, 78); *по килку* (I, 19, 84); *напотим* (I, 78); *шагив* (I, 84).

Уживання *ю* (*у*) на місці етимологічного *е*: *принус* (I, 64), *юй* (I, 64), *в своую бѣдѣ* (I, 78), *подстерюгиши* (I, 93).

5. Букву *ы* вжито поряд з буквою *и*, здебільшого відповідно до сучасного українського *и*. У взаємній заміні букв *ы* та *и* не спостережено якоїсь конкретної системи. Паралельні написання обох букв трапляються на місці старих *ы* та *и*: *был* (I, 64) і *билѣ* (I, 3); *книги* (I, 3) і *кныг* (I, 39); *ы* майже не вживають на місці нового *і*¹.

6. Паралельно вживають також букви *и* та *і*: *Вакули* (I, 23), *Вакулі* (III, 64); *Ивана* (I, 43); *Ивана* (III, 51); *інъишии* (I, 63), *иниших* (I, 146) та ін.

7. Уживання приголосних не викликає окремих зауважень. Можна вказати лише на паралельні написання *ѣ* і *хв* (*Федор* (I, 65) – *Хведор* (I, 40)) та вживання відповідно до сучасного *з*

¹ Одиничний випадок *дочцы* (I, 67) поряд із звичайним *дочцѣ* (I, 23; III, 80) у видання В. Л. Модзалевського викликає сумнів, оскільки в оригіналі нерозбірливе написання цієї букви. Окремо слід розглядати написання типу: *в сых, тые, сые* і под.

букв: *з*, *кз*, *о* (остання найчастіше в запозичених словах): *оды* (I, 96), *кгдаы* (I, 35), *орунт* (II, 120), *кзвал* (I, 84), *зквалтил* (I, 108).

8. У пам'ятці часто вжито **ь**, але безсистемно, непослідовно: *записатьъ* (I, 59); *рокъ* (I, 108); *Польтавъские* (I, 6); *подиймет* (I, 12); *не хочет брат* (I, 20); *процикъ* (I, 64) і тут же: *Процик* (I, 64).

ь ужито в поодиноких випадках¹: „в книги *Польтавские записатьъ*, що и есть записано” (I, 3), але поряд: „въ книги ... *записат*, що і ест записано” (I, 6); „тое казали *записатьъ* до книг...” (I, 32) та ін.

9. Немає чіткої системи в передаванні на письмі м'яких приголосних.

Більш-менш послідовно відтворено м'якість приголосних лише перед голосними *а* та *у*. У цих випадках пишуться „йотовані” *ѣ* (*я*)², *ю*: *взялем* (I, 9); *Костя* (I, 12); *не поносячи* (I, 7); *зятя* (I, 9); *Андруся* (I, 53); *пеню* (I, 93); *о збеженю* (I, 98); *греблю* (I, 104); *догтю*³ (I, 106) та ін.

Помилкових або паралельних написань у подібних випадках не помічено. У зв'язку з цим викликає особливий інтерес систематичне змішування на письмі сполучень *ря* – *ра*: *уряд* (I, 22) і *урад* (II, 24); *дворянин* (I, 223) і *дворанин* (I, 36, 93) та ін. Таких написань багато.

М'якість приголосних перед наступними приголосними у пам'ятці не позначено: *волно* (I, 31), *долшей* (I, 27), *прозбы* (I, 8), *близко* (I, 31)⁴.

У пам'ятці не позначено м'якість або твердість кінцевих приголосних. Нечисленні сумнівні написання з **ь** (*записатьъ*, *есть* (I, 3), *якъ хотѣтъ* (I, 7)) мають численні паралельні написання з кінцевим **ь**: *записатъ* (I, 32, 59) і багато інших. Але

¹ В оригіналі не завжди можна розрізнити **ь** і **ѣ**.

² Уживання „йотованого” спостерігаємо також після губних приголосних, які, вірогідно, уже на той час вимовляли твердо, напр. *обявил* (II, 113), *девятый* (I, 108) тощо.

³ Тогочасна графіка й орфографія не були ще спроможні передати м'якість приголосного перед *о, j* *догот* (I, 106), *сужьна* ... *синого* (I, 185) та ін.

⁴ Тому, до речі, не можна судити з написань типу *болше*, *тилко* про якість вимови *л*, як це роблять деякі дослідники документів XVII ст. з аналогічною орфографією.

найчастіше в кінці слова немає ніякого знака: *записат, дат, ест* (I, 6). Тому ця особливість орфографії не дає можливості судити про вимову кінцевого приголосного в досліджуваних формах: інфінітив, III особа однини та множини дієслів, форми наказового способу та ін.¹

При такій неврівноваженості орфографії важко виявити, які саме написання відбивають живу вимову. Для того, щоб хоча б частково з'ясувати це питання, спробуємо згрупувати акти за почерками й мовними стилями різних писарів.

Справа в тому, що „Актові книги Полтавського городского уряду” писали протягом більше ніж 20 років (з 1663 до 1685 рр.). Написані вони десятками різних почерків, отже, у їх мовному оформленні брало участь багато осіб з різною освітою, різними поглядами на мовні стилі й орфографію, а, можливо, залежно від цього і з деякими відмінностями в усній мові. Відомостей про писарів у „Актах” зафіксовано дуже мало. Прізвища їхні згадано лише в поодиноких справах. Тому для точного визначення груп актів, писаних конкретними писарями, нам довелося звернутися до оригіналу пам'ятки. Ознайомлення з почерками дозволяє визначити окремі групи справ, писаних одними писарями, і протиставити їх справам, писаним іншими писарями.

Зрозуміло, що ми не можемо ставити собі за мету проаналізувати особливості всіх або більшості писарів. Нам необхідно виявити найтипівіші писарські стилі, до яких більшою або меншою мірою наближаються інші справи. Такий підхід має також і ту підставу, що, безперечно, серед писарів Полтави виділялися кілька осіб, які керували діловодством; перш за все, міський писар (писар городского уряду) і писар полковий, а навколо них групувалися, виконували їхні доручення дрібні чиновники міської й полкової канцелярій – „писарчуки”. Ці „писарчуки”, імовірно, училися у своїх „шефів” і намагалися наслідувати їхню „манеру письма”.

¹ Ми зупинилися лише на деяких рисах орфографії „Актових книг”, потрібних для нашого дослідження. Більшу кількість фактів наводить С. П. Самійленко в згаданій праці.

З цього погляду вважаємо за доцільне звернути увагу на три особливо характерні фігури з писарської інтелігенції міста Полтави, мовні особливості яких, як нам здається, є характерними для більшості актів.

1. „Андрей Леонтиевич, писар полковий”. В акті № 23 (вип. II) від 6 грудня 1666 р. можна розібрати його власний підпис. Діяльність його на цій посаді триває, здається, до середини 1667 р., а потім його заміняє інший писар полковий Тишко Ганусович (підпис у справі № 52 (вип. II) від 29 березня 1668 р.).

2. Іляш (Илияш) Турянский, якого згадано в акті № 69 (вип. II) від 12 січня 1670 р. у такій оригінальній скарзі: *„Же Иляш Туранский, писар полковий, чи з ненависти чили из злости якое через хлопця своего Ивана Можнавского послал к Омеляну Кушку и заяця, а на остатокъ мѣл сѣти запускати по улицях, жеби в них собакъ нагнавши, своѣмъ ремесникум сказал быти”*.

В акті № 154 (вип. I) від 17 травня 1669 р. знаходимо: *„Я звышь менованъная Вуцка Матвѣѣха рукою Илияша Туранского, писара полкового, подписуюся”*. В акті № 23 (вип. II) від 6 грудня 1666 р. зафіксовано продаж двора *„лану Ильяшу Туранскому”*, Справу написано писарем полковим Андрієм Леонтійовичем, а про посаду Туряньського не сказано нічого.

Нарешті під справою № 78 (вип. I) є підпис: *„Корыоовал з виписом Илияш Туранский”*. Це Санжарська справа, датована 18 жовтня 1666 р.; тут же зазначено, що заведено її в книги Полтавські в січні 1677 р. (можливо, що слово *сѣмьдесятъ* тут звичайна описка і справу записано 1667 р.).

Справу № 74 від 8 березня 1666 р. написано тим самим почерком, що й справу № 78. Отже, вважаємо, що Ілляш Туряньський став полковим писарем після Тишка Ганусовича десь між квітнем 1668 р. та травнем 1669 р., але до цього він уже служив у полковій канцелярії, імовірно, на меншій писарській посаді не пізніше березня 1666 р. З цього можна судити, що Ілляш Туряньський був у 60 – 70-х роках однією з провідних постатей серед канцеляристів Полтави.

3. Александр Никифорович – писар міський Полтавський – чи не найпомітніша фігура серед канцеляристів. Прізвище його згадано в кількох актах 60 – 70-х років: №№ 156, 84, 154,

223 (вип. I); № 41 (вип. II), у деяких актах з невиданих справ). У деяких актах зафіксовано придбання ним землі, будинків тощо. Його рукою написано чимало актів і в багатьох актах, імовірно, писаних „писарчуками”, зроблені ним виправлення та приписки під викресленими справами.

Розглянемо особливості „писарської манери” кожного з них.

1. За підписом в актах № 17 і 23 та за тотожністю почерків в актах №№ 17, 23, 18, 22 (вип. II) видно, що ці чотири справи писав полковий писар Андрій Леонтійович¹. Для стилю цього писаря характерні такі особливості: насамперед, будова актів в істотних рисах не відрізняється від більшості справ. Дотримуючись традиції, писар уживає у відповідних формулах деякі полонізми: *зезнал явне и ясне, крєвних, з одной сторони, к̄ды, обополне, зацних, ведлѣ, ведлугъ* та ін.

У викладі змісту справ писар достатньо вільно використовує слова й форми народної мови: *дочцѣ, жонѣ, Минѣ, хто, ставу, липшой, займище* та ін.

У лексиці виділяємо рідковживане в „Актах” слово *молодцѣ* (*п̄нове молодцѣ* (17)), старослов’янізмів непомітно.

Орфографія цих справ вирізняється своєрідністю, яка виявляється, перш за все, у недотриманні традиційного вживання букви **ѣ**.

1. Писар, ідучи за живою вимовою, систематично вживає **и** замість **ѣ** як під наголосом, так і без наголосу: *липшой* (18); *з яких мир ти смил у займище ставу увязатис...* (17); *личбы* (22); *мисце* (17); *отповидал* (17); *мисеца* (18); *никому* (18); *свидом* (17); *вси* (17); *миских* (17, 18). Така кількість **и** замість **ѣ** характерна для небагатьох справ, писаних іншими писарями. Правда, уживає А. Л. і **ѣ**: *вѣры* (17); *вѣрного* (17); *жонѣ, дочцѣ, мѣских* (23); *Браѣлом* (17, 18, 23), але таких написань менше. Прізвище *Браѣл* ужито один раз з **и**: *Браила* (22). Дуже рідко, тільки в ненаголошеній позиції, замість **ѣ** ужито **е**: *меским*, але поряд *мѣских* (23) і *миских* (17, 18).

¹ Позначаємо умовно А. Л.

2. Є окремі випадки написання *е* замість старого *а* в ненаголошеній позиції: *мисеца* (18), *шестнадцет* (23), але поряд – *пултри тьядцят* (22).

3. А. Л. уживає сполучення *ра* замість *ря*: *урадом, ураде* (18), *урад* (23).

4. У словах *Полтавский, Полтавского* (23), *Полтавским* (17, 18, 23) немає жодного випадку заміни *о* на *у*.

5. Уживаючи етимологічне *о* (*свой, мой, войтом*) (17, 23), писар дуже часто замінює його на *у*: *вуйта* (22); *свуй* (22); *у тум* (17); *вулно* (22); *куп* (23); *покуй* (17); *Микити Бузувского* (23); *Клименковумъ* (23).

6. Наявні й інші написання, які відповідають народній фонетиці Полтавщини (*Гарасим, жонъ, Мерехви, Хвеска*, але поряд *Федора*).

7. З іменникових форм виділяємо написання під наголосом *людей* (17); без наголосу *гроший* (23).

8. У займенниках: *минъ* (у більшості актів *мнъ*), *иниших*.

9. Ужито дієслівні форми із залишком допоміжного дієслова: *продалем* (18, 23); *питали-смо* (17).

10. Зворотню частку *ся* передано як *се*: „*Не мъет се упоминати*”, „*а хтось се важил...*”.

11. Паралельно вжито форми інфінітива на *-ти* і *-т* (навіть *-ть*): *продати, дати, даровати* (22), *дать, продат, обернуть ку своему пожитку* (17).

12. Написання прийменника *ку*: „*Ку записано*” (18), „*ку своему пожитку*” (17).

До названих вище справ своїми мовними особливостями наближаються деякі інші справи пам’ятки. Зі „справ поточних”, писаних навесні 1665 р., сюди належать справи №№ 14, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34.

Проаналізовані вище документи, підписані Андрієм Леонтійовичем, датовано липнем 1665 р. (16) серпнем (17, 18), груднем (22) цього ж року та груднем 1666 р. (23), тобто це час перебування А. Л. на посаді полкового писаря.

Вірогідно, А. Л. обіймав цю посаду й за два-три місяці до цього – навесні 1665 р. З названих актів №№ 28, 29, 30, 31, 34, без сумніву, писані одним почерком, який дуже подібний до

почерку А. Л. у справах №№ 17, 18, 22, 23 (вип. II), але не цілком йому тотожний.

Акти №№ 22, 23, 24, 26, 27 (вип. I) писані різними почерками, часто невправною рукою, з багатьма неточностями, описками, помилками. Цю невправність, недостатню кваліфікованість писарів підкреслює одна цікава деталь: уживаючи поширене в актах слово *персоналѣтеръ*, вони постійно повторюють одну помилку. *Персолинатер* (25, 26, 28, 31, 33, 34). З акта № 35 починається інший почерк, якому відповідає інший правопис, і зокрема, це слово написано правильно: *персоналитер, персоналѣтер*.

Аналізуючи мову цієї групи актів, помічаємо разючу подібність із справами А. Л. і порівняно небагато відмінностей. Зокрема, як і в попередніх актах, постійні формули містять деякі полонізми, в основному ті самі, які ми помітили в справах №№ 17, 18, 22, 23 (вип. II).

Дуже багато слів і форм народної мови: „*мовили овчари на хлопця на дѣдчюю матер: ти тое казал*”, „*сокиру и казан украл*” (30); „*ест нивѣ двѣ близко криницѣ у царинѣ, а третя по млином к Дарчичовуи ниви*” (31); „*кабана которого убил на Рожество хство, то убил и облупилъ, сокиру ... нѣ украв; а михи с пашнею крал у млѣнѣ*” (32 і т. д.).

В орфографії цієї групи справ виділяємо:

1. Як і в справах А. Л., систематично вжито **и** замість **ѣ** як під наголосом, так і без наголосу: *миских* (31, 33, 34), *Матвия* (34), *свидоцтвѣ* (33), *свидоцтво* (32), *Андриевичем* (28, 29, 31, 32, 34), *оповидал* (31), *Твердохлиб* (25, 28), *Олексия* (29), *звиру* (29), *Билобородко* (29), *михи* (32), *в туй мире* (20), *миской* (26), *миским* (23), *на мисцу* (23); *Билоглова* (23), *билое* (23), *Вакули* (23), *не видает* (23), *Матвия* (23), *Писоцкий* (24), *запрився* (25).

Як і в актах А. Л., інколи вжито й букву **ѣ**: *вѣры* (23), *дворѣ* (23), *двѣ царинѣ* (31); *у бузинѣ* (32) тощо.

Доволі рідко, як і в актах А. Л., фіксуємо **е** замість **ѣ**: *меским, меских* та ін. (23, 24, 28, 29, 33, 34). Але написанням типу *меский* відповідає частовживане *миских, мисцу* тощо. Написанню *палице* відповідає в тому самому акті № 26 *палицѣ*.

2. Як і в справах А. Л., замість старого *а* в ненаголошеній позиції вжито *е* та *я*: *пол одинадцеты копы* (31), але *десятеро* (25).

3. На відміну від справ А. Л., у цих актах переважає сполучення *ря*: *уряд* (23, 24, 25, 26, 27, 31, 33, 34).

4. Як і в справах А. Л., на відміну від багатьох інших справ, слово *Полтава* й утворені від нього прикметники написано тільки з *о*, немає жодного випадку передачі „укання”.

5. Як і в справах А. Л., у закритих складах з етимологічним *о* часто вжито *у*: *войтом* (34, 23); *войт* (31, 27); *войте* (34); *вовца* (26); *дом* (23), але поряд: *пне вуйте* (23); *вуйтом* (25); *вуйть* (26); *Нетрувского* (23); *крадѣликув* (34); *овчару* (25); *вуцѣ* (25); *рупескув* (23); *муй* (24); *о туй палице* (26).

6. Ужито написання, які відповідають відміченим вище в актах А. Л. рисам народної фонетики Полтавщини: *Гарасим* (33); *жону* (33, 23); *Олихвира* (26).

7. Часті написання дієслівних форм минулого часу на *-в*: *закрився* (25); *прав* (32); *украв* (32); *ишов* (33); *затаив* (25). У більшості інших актів наявне написання з *-л(ѣ)*: *купил* (I, 46); *взяль* (I, 216).

8. У цій групі актів трапляються деякі написання займенників, які відповідають сучасним формам Полтавщини, але вживаються далеко не в усіх інших групах актів: *в той спосібъ* (24, 25); *иных* (24, 25, 26); *поряд з иных* (28, 31, 32).

9. На відміну від актів А. Л., у цій групі справ переважають форми минулого часу без допоміжного дієслова. Окремі форми типу *казали-смо* вжито лише у вироках. Допоміжне дієслово при передачі прямої мови наявне в поодиноких випадках: *продал есми* (I особа) (31); *ишол есми я* (25), для нього характерне неправильне написання, що свідчить про „неграмотність” писаря (щодо норм „слов’яноруської” мови).

10. На відміну від актів А. Л., частку *ся* не вжито окремо, а скорочено в *с*: *ускаржились* (33); *призналис* (34); *заприлис* (27). Правда, у цих актах дуже мало зворотних дієслів.

11. На відміну від актів А. Л., ужито лише інфінітивні форми на *-ти*: *продат* і т. д.

12. Трапляється вживання прийменника **ку**: „*ку Полтаве*” (25).

За мовними особливостями цій групі актів (умовно названих нами – акти А. Л.) протистоїть група актів, писаних Александром Никифоровичем¹. Вони навіть зовнішньо помітно відрізняються від групи актів А. Л. Упадає у вічі прекрасний почерк з красивими округлими буквами. Почерк документів А. Н. більш розбірливий, ніж тих, що ми віднесли до групи А. Л. В актах А. Н. немає пропусків, перекреслень, плутанини. Відчувається вправність, значна культура письма, чого ми не помічали в проаналізованих вище актах, які записували, імовірно, люди менш досвідчені в традиціях „писарського мистецтва”. Підпис А. Н. у деяких актах розбірливий (№№ 41, 74, 88 (вип. II), один акт з неопублікованих).

Речення дуже ускладнені, зі значною кількістю підрядних частин і відокремлених зворотів. Зв’язки між цими елементами речень майже ніде не порушено. Помітно, що писар не забуває про початок речення, аж поки не завершить його до кінця. Вступні й заключні формули дуже поширені, чимало полонізмів.

У мовному відношенні ці акти відрізняються від попередніх.

1. Найхарактерніша відмінність їх від групи актів А. Л. у тому, що тут майже немає випадків заміни **ѣ** на **и**: *велѣли*, *дѣялос* (I, 41); *владѣти* (74); *двѣ* (40); *лѣсь* (74); *за вѣдомом* (74); *Андрѣю* (223).

Значно більше, ніж в актах А. Л., поширені написання **е** замість **ѣ** без наголосу: *меских* (41, 74); *мещанинови* (41); *в городе Пултаве* (41). Те саме й у справах №№ 82, 83, 84, 85, 86 (вип. I); які, імовірно, писані в його присутності, під його керівництвом: *на госпoде*, *к справе*, *от стени*, *вцноте* (84); *шкоде* (82); *на вряде*, *на пазусе*, *на дорозе*, *на сорочце* (83); *справе* (85) та ін. Інколи **е** вжито замість **ѣ** навіть під наголосом: *реч* (II, 40; 1, 88), *лет* (I, 82) тощо.

2. В актах №№ 40, 41, 74, 88 (вип. II), писаних, без сумніву, А. Н., ужито **я** замість колишнього **а** як під наголосом,

¹ Умовно – А. Н.

так і без наголосу: *пам'яті* (40, 88), *десять* (40), *тридцяти год* (88), *зятю* (88), *углядѣти* (74).

3. Систематично вжито сполучення *ря*: *вряду* (I, 223; II, 40, 41, 74), *врядом* (41), *дворянин* (I, 223; II, 40). Те саме й в актах №№ 82, 83, 84, 85, 86 (вип. I). Лише один раз у справі № 74 *врад* (але тут же двічі) *вряду*.

5. На відміну від актів А. Л., часто вжито написання *Пултава*, *Пултавский* поряд із *Полтава* і *Полтавських* (41); *Пулътавском* (41); в *Полтаве* і в *Пултаве* (41). Паралельні написання такого характеру повторюються в усіх актах А. Н.

6. В актах №№ 40, 41, 74, 88 (вип. II) немає жодного випадку заміни етимологічного *о* в закритих складах на *у*. Те саме й в актах №№ 82, 83, 84, 85, 86 (вип. I), за винятком *Бутувиць* (85) та написання *и* в словах *шагив*, *по килку* (84). У всіх інших численних випадках – *о*: *войт*, *дом*, *мой*, *войска*, *панов*, *толко*, *болие*, *покой*, *волно* й багато інших.

7. Букву *ф* ужито більш послідовно, ніж в актах А. Л., хоч іноді й тут трапляється написання типу *Хведоровича* (74, 223) та ін.

Доволі послідовно А. Н. уживає *о* після шиплячих: *жонѣ* (88), *сажон* (41), *нѣ в чом* (41), *Чорнушенком* (41, 74), *Михайловичом* (40) тощо.

8. А. Н. послідовно пише *людей*, *костей*, *грошей* (40, 41, 88 і т. д.). Доволі байдуже ставиться він до вживання закінчень *-ови* та *-у* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, що позначають осіб: *Івану Безрученьку* (88), *Іванови Безрученкови* (88), *зятю* (88), *Івану* (88), *Климу Чорнушенку* (40), *Гаврилови Крукови* (74).

9. А. Н. не вживає займенника *иный* (тільки *иный*), але поряд з цим у справі № 223, переписаній А. Н. з акта, „*писаного в Івончицахъ року 1659*”, фіксуємо написання *мого* (пор. в акті № 82 – *свого*).

10. У передачі форм минулого часу поряд із формами без залишків допоміжного дієслова часто (особливо при передачі мови свідків) ужито форми з уламками допоміжного дієслова: *продала-м* (41), *жадалем* (88), *пустила-м* (41). Пор. в акті № 84 – *не свѣдома-м*, *не слюшала-м* і т. д.

11. На відміну від написань в актах А. Н., частку **ся** ніколи не змінено на **се**. Зрідка її вжито в неприєднаному вигляді: „*котрий такъ ся в собѣ мѣет*” (88, 74); „*як все ся стало*” (84).

12. А. Н. уживає в значній кількості паралельні форми інфінітива на **-ти** і **-т**, хоча, здається, формам на **-т** він надає перевагу.

13. Інколи поряд із формами прикметників на **-ого** він уживає **-аго**: *великаго, царскаго* (40), *Великаго* (81, 82).

Нарешті, третій тип писарського письма – це акти, писані почерком Іліяша Турянського (Туранского)¹. Найхарактерніші з них №№ 74, 75, 76, 77, 78 (вип. I).

З мовних особливостей відзначаємо такі:

1. Якщо в актах А. Н. майже не вжито **ѣ** замість **ѣ**, а в А. Л. **и** переважає, то в актах І. Т. при перевазі **ѣ** час від часу наявне **и**: *мѣсцьким* (72, 76), *недѣль двѣ* (77), *свѣдѣковѣ* (74), *хотѣли* (74), *не вѣдал* (74), *на весѣлю* (74), *вибѣгли* (74), *утѣк* (74), *Олексѣем* (74), *у Бѣликах* (75), *мѣсто* (76), *на селѣ* (75).

Але тут же: *поихал* (75), *уизду* (76), *Браилом* (74, 75), *апріля* (76).

Звертає на себе написання *утюк* (75), поряд з *утѣк* (74).

Є в І. Т. кілька випадків уживання **е** замість **ѣ** у ненаголошеній позиції: *мещанах* (74, 76), *делити* (74), *резник* (75), *отповеди* (74), *винес* (76).

2. Поряд з уживанням **я** на місці колишнього **а** в ненаголошеній позиції інколи трапляється, як і в інших типах актів, **е**: *тисеча, двадцет* (78).

3. Для актів І. Т. нехарактерне відображення на письмі „ування”, яке яскраво відбито в актах А. Н. і не виявлене в актах А. Л.: *Полтави* (74), *кожух* (77).

4. Якщо в актах А. Н. помічаємо лише поодинокі написання **у** на місці етимологічного **о** в закритих складах, а в актах А. Л. **у** поряд з **о** вжито майже паралельно, то в І. Т. переважає **у**: *вуйтом* (74, 75, 76, 77). Правда, в № 78 – *войту* (у коригованій І. Т. Ново-Санжарській справі): *густ* (74); *у Фуртиць* (74); *булише* (74); *жунку* (75); *вуць* (78); *вул* (78); *буйся* (77); *шагув* (76); *шкудцю* (76); *вулим* (76); *твуй* (75); *тум* (74);

¹ Умовно І. Т.

дуйти (74); *довуд* (74); *чобут* (77), *потум* (77), але в № 78 *напотим*. В акті № 77 поряд *жупанув* і *жупановъ*.

5. З інших рис, які, без сумніву, відбивають народну фонетику, відзначаємо: а) *о* замість етимологічного *е* після шиплячих: *чоловѣче* (77), *чорного* (77), *жону* (75); б) написання типу *Гарасим* (77); в) змішування *е* з *и*: *чегеринцу* (76); г) уживання *-в* у формах минулого часу дієслова: *купив* (76), *викрав* (77), *спавъ* (77); особливо їх багато в Ново-Санжарській справі № 78; написання типу *бувшого* (75), *бувъ* (75) поруч із *бывши* і т. д.

6. В іменниках: закінчення *-ей* у формах родового відмінка множини: *грошей*, *гостей*, *людей*, але в справі № 78 один раз *людий*. Як і в інших справах, паралельне вживання закінчень *-ови* та *-у* в давальному відмінку однини чоловічого роду: *Василу* (75), *Петрови* (74). Залишки двоїни: *двѣ парѣ* (77), *два дни* (75).

7. Поширене написання *ишого* (74), *ишое* (75), *ишьших*, *ишимъ* (78); зрідка *иних* (74). Паралельні написання займенників: *еи* і *еѣ* (75 двічі *-еи*, один раз *еѣ* у тій самій формі). На відміну від А. Л., який уживає *тот* і *той*, І. Т. тільки *тот* (зрідка *тен*); *котрий* (74, 75, 78) і *которий*, *которим* (75), у Санжарській справі вжито *унъ* (*він*) та ін.

8. Як і в інших справах, поряд із формами минулого часу без допоміжного дієслова вжито форми з уламками допоміжних дієслів: *пой малем* (76), *що бим я сказал* (77), *послала-м* (75), хоча в акті № 78 переважають форми без допоміжного дієслова.

9. Зрідка вжито форми з неприєданою часткою *ся* навіть при передачі прямої мови: „*не журижся, небоже*” (74) і т. д.

10. При паралельному вживанні форм інфінітива на *-т* і *-ти* переважають форми з *-ти*.

Акти, писані І. Турянським, вирізняються детальною запису свідчень, намаганням зафіксувати доволі точно весь процес судового слідства. У цих актах ужито також чимало полонізмів, але переважно в постійних формулах. Разом з тим вони доволі багаті народнорозмовною лексикою.

Наведені відомості щодо особливостей орфографії, а побіжно фонетики й морфології трьох найпоширеніших – „провідних” типів актів, дозволяють уникнути однобічності в

характеристиці мови пам'ятки на підставі випадкових рис, що з'явилися як наслідок особистих лінгвістичних уподобань окремих писарів. Зіставлення мови актів А. Н. і А. Л. дозволяє висловити припущення, що А. Н. як кваліфікований писар більш послідовно дотримувався писарських традицій і менше піддавався впливові уснорозмовної мови, що властиво А. Л. та його „писарчукам”, які не так були зв'язані традиціями й вільніше відбивали на письмі риси живої мови. Це особливо чітко виявляється в уживанні **и**(*i*) замість **ѣ**.

Акти, писані І. Т., у цьому відношенні наближаються до актів, писаних А. Л.

Зіставляючи написання, пов'язані з етимологічними **ѣ** та **о** по всіх трьох типах письма, можна висловити такі міркування щодо зв'язку цих написань з фонетикою уснорозмовної мови Полтавщини.

Як відомо, у південно-західному наріччі всякому етимологічному **ѣ**, і під наголосом, і без наголосу, послідовно відповідає *i*. У північному – під наголосом дифтонг **іѣ**, а без наголосу *e*: *стіѣнка, стѣни; на земліѣ / на вулицѣ*. У південно-східному наріччі для більшості говірок властиве *i* (з **ѣ**) і в наголошеній, і в ненаголошеній позиціях. Але разом з тим діалектологи вказують на наявність „прослідків” північного наріччя в південно-східних говірках: *беда, вистрелити*, тобто вживання *e* на місці **ѣ** в ненаголошеній позиції. Це явище властиве й говіркам Полтавщини. Слід додати, що північна й північно-західна частина Полтавщини (Переяславщина, Бориспільщина, Роменщина, Лубенщина, Прилуччина) зберігають залишки північної рефлексії **ѣ** більше, ніж південно-східна територія сучасної Полтавської області, для якої загалом характерна рефлексія **ѣ** в *i* в усіх позиціях.

Характеризуючи деякі риси орфографії, ми навели факти вживання в цій позиції різних букв: **ѣ**, *e*, **и**, *i*, що створює враження безсистемності в написаннях.

Разом з тим, необхідно нагадати, що, по-перше, у староукраїнській книжній мові **ѣ** передає *i*, по-друге, у пам'ятці на місці сучасного *i* часто вжито *i* та **и**, але майже не вжито **ы**.

В актах А. Л. і І. Т. під наголосом на місці старого **ѣ** вжито **ѣ**, **и** та зрідка **і** байдуже, часто навіть у тих самих словах. А. Н. доволі послідовно вживає тут **ѣ**.

Більшої уваги заслуговують написання **е** на місці етимологічного **ѣ** без наголосу, що нагадує особливості північноукраїнської рефлексії. Такі написання фіксуємо в усіх трьох типах актів. Найпослідовніше вживає їх А. Н. та писарі, які за особливостями свого стилю до нього наближаються.

В актах А. Л. майже всім таким написанням відповідають паралелі з **ѣ** та **и**.

В І. Т. написання з **е** інколи також трапляються в ненаголошеній позиції, але при паралелях з **ѣ** та **и**.

Який же зв'язок наведених вище особливостей написання в різних типах актів з живою уснорозмовною мовою того часу?

Перш за все, систематична заміна **ѣ** та **и** та **і** під наголосом в актах А. Л., найменше зв'язаних з традицією старого письма, випадки вживання **и** замість **ѣ** в актах І. Т., систематичне вживання **ѣ**, а не **е** під наголосом майже в усіх актах, наявність заміни **ѣ** – **и** в проаналізованих раніше „периферійних” справах дозволяють уважати, що для живих говірок Полтавщини того часу була характерна під наголосом вимова **і** на місці **ѣ**. Поодинокі, зовсім нечисленні, випадки вживання **е** під наголосом замість старого **ѣ**, по перше, мають паралельні написання (*в мех* (I, 90), *в мѣх* (I, 190)), а по-друге, їх ужито лише в обмеженій групі актів, писаних А. Н. та іншими писарями, які в цій частині найменше відбили вплив уснорозмовної мови, дотримувалися традиційних написань.

Важче встановити, чи відповідають написання з **е** на місці ненаголошеного **ѣ** живій вимові полтавчан того часу.

По-перше, у групах актів, які сильніше відбивають живу вимову (акти А. Л. і І. Т.), написанням з **е** в цих позиціях відповідають написання з **ѣ** та навіть з **и(і)**.

Оскільки ні про який вплив традицій (бо таких традицій не було) у написаннях типу *миский* не доводиться говорити, то можна зробити висновок, що жива мова Полтавщини того часу

знала саме сучасну південно-східну рефlekсацію $\mathfrak{z} > i$ в ненаголошених позиціях.¹

По-друге, написання типу *меский, резник* могли відбивати північноукраїнську вимову ненаголошеного \mathfrak{z} . Але диференціація актів за почерками писарів проти цього заперечує.

Коли б в актах А. Л. і А. Н. не було паралельного вживання написань типу *миский, меский*, то можна би припустити, що ці писарі в їхній розмовній практиці були представниками різних діалектів. Але А. Л. уживає не лише написання типу *миский (мѣский)*, а й написання типу *меский*. Навряд чи можна припустити, щоб він відбивав на письмі вплив відразу двох говірок. Отже, доводиться схилитися до того, що написання з *e* на місці ненаголошеного \mathfrak{z} в більшості актів були даниною традиції, якої одні писарі (А. Н.) дотримувалися більше, інші – менше.

Написання такого типу трапляються на той час в актових документах різних місцевостей, а також і в староукраїнських документах XIV – XV ст.

Можна розглядати ці написання як відображення староукраїнської („українсько-білоруської”) орфографії ще XIV – XV ст. Звичайно, більше або менше поширення таких написань могло бути підкріплене впливом північних говірок².

До того ж, коли в сучасних говірках Полтавщини маємо деякі прослідки такої рефlekсації (*беда, вистрелити*)³, то такі прослідки могли бути більш поширені в говірках Полтавщини XVII ст. Наші відомості дозволяють твердити, що все ж у центральній Полтавщині панувала східна рефlekсація $\mathfrak{z} > i$ як в наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях.

¹ Цю саму рису віддавна виявляють і в пам'ятках Київщини (див.: Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 12).

² Пор. більш послідовну передачу ненаголошеного \mathfrak{z} як \mathfrak{z} , а ненаголошеного як *e* в Чернігівському документі „Протокуль до записаваня справъ поточныхъ на рок 1690” (Чернігів, 1852): *мѣрою* (58), *мѣхъ* (22), але *мешок* (17), *в мешку* (58).

³ Пор. в нашій пам'ятці: *Роздайбыдою* (із неопубл.) при *Роздайбѣды* (II, 99).

Не менш важливо для розуміння явищ морфології, які переплітаються з фонетичними явищами, проаналізувати відмічені нами вище написання різних букв на місці етимологічного *o* в нових закритих складах (а також частково й *e*). Як відомо, для говірок північноукраїнського наріччя характерна вимова різних типів дифтонгів у нових закритих складах на місці етимологічного *o* під наголосом. У деяких говірках, перехідних від північних до південно-східних, у цих випадках ужито монофтонг *y* (*вул, кунь* та ін.).

У ненаголошеній позиції тут, зазвичай, наявне *o*: *мости, костки*.

Для сучасних говірок Полтавщини, як і для південно-східного й південно-західного наріччя загалом, характерне вживання *i* на місці етимологічного *o* в нових закритих складах під наголосом і без наголосу.

В „Актових книгах Полтавського городского уряду” на місці етимологічного *o* в закритих складах переважають написання *o* та *y*. Дуже рідко наявне в цих випадках *u* в окремих складах: *напотим* (I, 78), *по килку* (I, 84, 19), *шагив* (I, 84) та деякі інші нечисленні приклади.

Уживання *y* поряд з *o* поширене в пам’ятці. При цьому в актах А. Л. та І. Т., які менше дотримуються писемних традицій, таких написань дуже багато. Уникає цього написання лише А. Н., в актах якого послідовно вжито *o*. Водночас у групі актів, які писали в його присутності, є окремі випадки написань типу „*на Бутуць*” (I, 85).

Розглядаючи приклади вживання *y* на місці *o* в закритих складах, помічаємо, що *y* доволі часто вжито не лише в наголошеній позиції (пор. *вул, муй* і т. д.), а й у ненаголошеній, там, де сучасні говірки Полтавщини знають *i*: *чобут* (I, 77), *вувчар* (I, 192), *на злочинцув* (I, 64), *крадѣлникув* (I, 34), *Василевум* (I, 77), *власнум* (I, 64) і т. д.

Написання *y* замість етимологічного *o* можна розглядати як відображення живої вимови Полтавщини того часу. На користь цього припущення свідчать такі аргументи:

а) величезна поширеність написань типу *вул, густь, муй, теуй, вувчар, чобут, вувци* у більшості актів пам’ятки. Особлива поширеність таких написань саме в групах актів, де писарі

заміняли **ѣ** на **и** й узагалі менш дотримувалися традиційних написань (акти А. Л., на відміну від актів А. Н.). Широке вживання таких написань у „периферійних” актах, а також у передачі мови свідків;

б) написання **у** на місці етимологічного **о** у власних назвах та рідковживаних словах уснорозмовної мови, етимологія яких могла бути незрозуміла писарям і які фіксували „на слух” (*Бутувиць, Бурки* та ін.);

в) той факт, що вимова **у** на місці етимологічного **о** й дотепер поширена на північній Полтавщині. Надто важливо, що, як довели мовознавці, така вимова раніше захоплювала значно більшу територію й з часом відступила на північ¹.

Звичайно, що більша поширеність написань з **у** могла залежати й від діалектної приналежності писарів та юридичних осіб (адже північно-західна частина Полтавщини на той час відігравала особливу роль у житті Полтавського полку, оскільки це були найбільш населені райони)².

Деякий вплив могла справляти й польська мова³. Але загальний характер пам’ятки за її живомовною основою, особливості мови тих писарів, які сміливо запроваджували в орфографії фонетичні написання, а також загальні закономірності розвитку фонетичної системи української мови – усе це вимагає вважати написання **у** на місці етимологічного **о** в нових закритих складах відображенням процесу переходу **о** в **і** під наголосом і без наголосу в живих говірках Полтавщини.

Не слід, однак, забувати відомого свідчення І. П. Котляревського про „ікаючу” вимову Полтавщини в кінці XVIII ст.

Доводиться припускати надто швидке (протягом 100 – 120 років) поширення „ікання” на всій території Полтавщини.

¹ Пор.: Варченко І. О. Рефлексація давнього о в Лубенських говірках // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 67; Брахнов В. М. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині // Там само. – С. 77 – 78.

² Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – Полтава, 1914. – С. 108.

³ У польській мові **о** „похильоне” вживається лише перед дзвінками приголосними, в актах же написання з **у** трапляється й перед глухими.

Відомості О. Ф. Шафонського, О. О. Потебні й К. П. Михальчука свідчать про швидке зникнення архаїчних рефлексів *o* в північній Полтавщині (протягом сторіччя)¹.

Але навряд чи можна припустити повну відсутність рефлексії *o > i* на всій території Полтавщини за 100 років до І. П. Котляревського. Тим більше, що в „Полтавських актах”, правда, дуже рідко, трапляється написання типу *потим, шагив*.

Отже, найприроднішим є таке припущення:

1. Зона поширення архаїчних рефлексів *o*, яка ще в ХІХ ст. займала Лубенщину, у кінці ХVІІ ст. могла заходити ще далі на південь, можливо, аж до Полтави та сусідніх селищ.

2. Деякі говірки на південь від Полтави вже могли знати новий тип рефлексії *o > i*, а в самому місті Полтаві можна було почути обидва типи вимови. Цим зумовлено й вагання в написаннях, засвідчених у пам’ятці.

3. Не виключена можливість, що в деяких говірках Полтавщини на місці етимологічного *o* вимовляли не дифтонг або чистий звук *y*, а один з перехідних, звужених типів *y*, які подекуди трапляються в північних говірках².

Про рефлексію етимологічного *e* в нових закритих складах можна судити з написань типу *утѣк* (І, 74); *втѣк* (І, 78); *утюкъ* (І, 75); *принус* (І, 64); *постарегии* (І, 93); *тютки* (ІІ, 20) і под.

Помічені в орфографії пам’ятки паралельні написання *e* та *я* на місці етимологічного *e* (А) (без наголосу), а також сполучення *ра, ря* в багатьох актах слід розглядати як наслідок впливу на мову писарів північного наріччя й окремих північних говірок Полтавщини, для яких і тепер характерна ця риса.

Деякі інші особливості орфографії пам’ятки (випадки змішування *e, и*: *седѣла* (ІІ, 105), *чирѣвоной* (ІІ, 111), *чеггеринцу* (І, 76) та ін.; *o, y*: *музу* (І, 213), *Пултавский* (І, 188); численні

¹ Пор.: Варченко І. О. Рефлексія давнього *o* в Лубенських говірках // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 57 – 58.

² Пор.: Борогодицкий В. А.. Общий курс русской грамматики. – Казань, 1913. – С. 423 – 424.

заміни *ф* на *хв* тощо), уживані в різних групах актів, без сумніву, відбивають риси живої вимови.

Основну частину нашої роботи присвячено аналізу дієслівних форм, виявленню в них рис розмовної мови Полтавщини. Проте для загальної характеристики „Актових книг” як джерела до історичного вивчення полтавсько-київського діалекту необхідно й у першому розділі роботи хоча б коротко нагадати про деякі риси іменних форм, які відбивають особливості уснорозмовної мови Полтавщини XVII ст. Розглянемо найпоказовіші для історико-діалектологічної характеристики риси іменників, прикметників, займенників.

Розглядаючи різні типи „писарських мовних стилів”, поряд з моментами орфографії, пов’язаними деякою мірою з фонетикою, ми вже вказували на те, що писарі груп актів А. Л. і І. Т. доволі послідовно відображають у їхніх записах також морфологічні риси, властиві й сьогодні говіркам Полтавщини, на відміну від південно-західного та північного нарідч.

Здійснене нами обстеження іменних форм „Актових книг” дозволяє виділити такі живомовні риси, які зафіксовані в пам’ятці поряд з архаїчними книжно-традиційними формами¹.

I. Іменники

1. У формах родового відмінка однини іменників чоловічого роду колишніх основ на *о*, *ю* наявні закінчення *-а(-я)*, *-у(-ю)* відповідно до норм сучасної української мови, зокрема полтавсько-київського діалекту.

Закінчення *-у*: *розуму* (I, 70), *з мого учинку* (III, 100), *жодного пожитку* (III, 61); *для примноження скарбу* (II, 60), *полку* (II, 55), *товару* (III, 22), *с Полтавского повѣту* (I, 33), *посеред рынку* (I, 33), *того декрету* (III, 137); *осмачку ячменю* (III, 43), *того меду* (III, 111), *могоричу* (II, 153), *запису* (III, 138), *того рову* (III, 96) та ін.

Закінчення *-а*: *Семена* (II, 26), *от Івана* (III, 17), *от Браилка* (III, 96), *през мистра* (I, 40), *овчара* (I, 89), *мужіка*

¹ Наводимо лише деякі висновки з розділу про іменні форми, які можуть бути цікаві для історико-діалектологічної характеристики пам’ятки.

(I, 118), *писара* (III, 107), *от берега* (III, 54), *з воза* (I, 39), *до куреня* (II, 146).

Окремі паралелізми типу *байрака* (III, 53), *байраку* (III, 109); *обѣда*, *обѣду* (I, 17) не змінюють загальної картини.

Іменники колишньої основи на **ѣ** типу *мед*, *дом* мають флексію *у*. Іменник *син* ужито лише із закінченням **-а**, яке усталалося у зв'язку з розвитком категорії живих істот. Ця особливість також відповідає сучасним рисам полтавсько-київського діалекту.

2. Форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду вжито в пам'ятці, головним чином, від назв живих істот. Відповідно до цього переважають написання закінчень таких іменників **-ови**, **-ові**; **-еви**, **-еві**, напр., *Юркови* (I, 182), *сусѣдови* (I, 60), *чоловѣкови* (II, 109), *Циганчукові* (III, 44), *Семенові* (III, 40), *Грицкові* (III, 9); *приятелеви* (I, 182), *господареви* (II, 103), *зятєви* (II, 9), *Левенцеві* (III, 16), *купцеві* (III, 17).

Звертають на себе увагу поодинокі написання **-овѣ**, **-евѣ**: *Радковѣ Марченковѣ* (II, 75), *Василевѣ* (I, 1), *господаревѣ* (I, 73), пор. паралельні написання: *Левенцеві* (III, 39) і *Левенцеві* (III, 16), *Радковѣ* (II, 75) і *Радкові* (II, 73) та ін.

Поряд із цими закінченнями без якоїсь помітної системи вжито й закінчення **-у(-ю)**, часто навіть у тих самих актах, як у мові свідків, так і в постійних формулах, напр., *Хведору* і *Семенови* (I, 197) і *Семену Васченко* (III, 91), *господару* (II, 52) і *господаревѣ* (III, 17); *Степану* (II, 26) і *Степанови* (III, 46); *синови* (II, 78) і *сину* (III, 9) та ін.

Закінчень на **-у(-ю)** значно менше, аніж на **-ови**, **-еви**; **-ові**, **-еві**. Це відповідає особливостям більшості говірок Полтавщини. Відомо, що у формах давального відмінка однини чоловічого роду для назв живих істот закінчення **-у** переважає лише в деяких північних районах Полтавщини та в окремих говірках північноукраїнського наріччя.

Перевага закінчень **-ови**, **-еви**, незважаючи на характерне для орфографії пам'ятки плутання **ы** та **и**, не означає фонетично виправданої й характерної для південно-західних говірок вимови закінчення давального відмінка **-ови**, **-еви**. Про те, що в цьому випадку написання відбивають південно-східну вимову

-ові, -еві, свідчить поширеність паралельних написань з **-і**, яке в пам'ятці не змішується з **-ы**, та наявність написань **-овѣ, -евѣ**.

3. Форми знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду в пам'ятці послідовно відбивають наслідки завершеного процесу розвитку категорії істот. Іменники – назви живих істот мають форми знахідно-родового відмінка: *на брата свого Олихвира* (I, 26), *про него Івана* (II, 137), *вола шукаю* (I, 78) та ін.

4. Для форм орудного відмінка іменників чоловічого роду характерне доволі послідовне розрізнення закінчень твердого та м'якого варіантів з **-ом**: *Гарасимом* (III, 20), *братом* (II, 1); **-ем**: *злочинцем* (I, 36), *огнем* (II, 1), з *хлопцем* (I, 62). Змішування закінчень **-ом** та **-ем** спостережено лише після шиплячих: *товаришом* (I, 3); *товаришем* (I, 178); з *мужем* (I, 153) і за *мужом* (III, 141).

Такі особливості закінчень форм орудного відмінка однини чоловічого роду цілком відповідають особливостям говірок Полтавщини, які знають часткове змішування форм твердого та м'якого варіантів лише після шиплячих, відрізняючись щодо цього від південно-західних, де поширені форми типу *коньом, гайом, хлопцьом*¹ і под.

5. Форми місцевого відмінка однини чоловічого роду вжито: з **-ѣ**: *Старом Санджаровѣ* (I, 171), *о ... Вакулѣ* (I, 70); з **-е**: *в городе* (II, 100), *в Батурине* (III, 112), *в байраце* (III, 154); з **-и**: *при хутори* (III, 75), *о Дядечковом овчари* (I, 38); *Подоли* (II, 23); з **-у**: *в ... роздѣлу* (I, 69), *на могоричу* (I, 64), *на тестю* (I, 71).

Уживання цих закінчень не обмежено двоскладовими іменниками та іменниками на задньоязичний приголосний.

Поряд з цим трапляються закінчення з **-овѣ, -ови**, запозичені з форм давального відмінка.

Закінчення твердої та м'якої груп **-ѣ, -и** відповідають нормам південно-східного наріччя з його сучасним закінченням **-і**: *на хуторі, на коні*. Це підтверджують наявність паралельних написань: *в хуторѣ* (I, 69, 192), *при хутори* (II, 89) тощо, факт частого вживання в пам'ятці **-и** замість **-ѣ**, а також те, що **-и**,

¹ Жилко Ф. Т. Українська діалектологія. – К. : Рад. шк., 1951. – С. 37.

завичай, ужито поряд з **-ѣ** як заступник маловживаної в пам'ятці букви **і**. Не можна розглядати **-ѣ** та **-и** в пам'ятці як вплив змішування основ, оскільки процес цей на той час уже закінчився, а букву **ѣ** вживали лише на означення **і**.

Не можна припустити й фонетично закономірної вимови закінчення **-і** як звука передньо-середнього ряду, середньо-високого піднесення, оскільки, хоч **ы** і **и** в пам'ятці змішуються, але в написаннях цих форм немає жодного факту заміни **и** на **ы**.

Крім того, у південно-західному наріччі **и** виникло фонетично з **и(і)** лише в м'якому варіанті й не могло виникнути з **ѣ** у твердому, де наявне **і**. В аналізованій пам'ятці написання з **-и**: *на хутори*, *на кони* трапляються рівнобіжно.

Закінчення **-е** вжито поруч з **ѣ** та **-и** завжди без наголосу. Таке написання могло бути історично пов'язане з живою вимовою ненаголошеного **е** на місці **ѣ** в північноукраїнському типі говірок, але в цьому разі не відбиває живої вимови Полтавщини, а має традиційний характер. На користь цього свідчать такі аргументи:

а) поширеність паралельних написань типу *в статуте* (I, 62), *в статутѣ* (III, 76); *в городе* (II, 100), *в городѣ* (III, 87);

б) наведені вище відомості про те, що такі написання трапляються в групах пам'яток, де найсильніше збереглися старі орфографічні традиції;

в) наявність відповідної білорусько-української традиції в актово-книжній мові часів XIV – XV ст.

Закінчення **-у** та **-ові** широковживані в сучасних говірках Полтавщини поряд із закінченнями **-і**. Отже, форми місцевого відмінка, зафіксовані в „Актових книгах”, відповідають уже цілком складеній системі форм південно-східного наріччя та його частини – полтавсько-київського діалекту.

б. У називному відмінку множини іменників чоловічого роду панують написання закінчень у твердому варіанті **-и** та **-ы**: *братчики* (III, 70), *потомки* (III, 57); *огороды* (I, 90). У м'якому **-ѣ** та **-и**: *дожчѣ* (I, 150), *рублѣ* (I, 129); *рубли* (I, 80). Поряд з цими закінченнями у твердій групі зрідка вжито закінчення **-а**: *якие кгрунта кому приналежнѣ* (II, 122), *человека четьри* (I, 39), *города* (II, 30), *тие ремесника* (III, 62); **-е**: *обивателе* (II, 38); **-ове**: *потомкове*.

Написання *и* та *ы* розглядаємо як графічне вираження сучасного закінчення *-и*; *-ѣ* та *-и* – закінчення *-і*.

Закінчення *-е* у словах типу *дворяне, мещане* розглядаємо як архаїзм, у формі ж *обивателе* (паралельне *обивателѣ*) можливий вплив польської мови.

7. Для родового відмінка чоловічого роду характерні закінчення *-ов* (*-ув*), *-ей*: *гостей* (I, 77), *зятьей* (II, 89), *коней* (I, 191), але поряд зрідка *-ий*: *талярій* (I, 61), *-ѣй*: *конѣй* (I, 9), а також чиста основа *мещень* (II, 62) поряд з *мещанов*.

Як уже було сказано, написання *-ов* в актах можна розглядати як традиційне, а широковживане *-ув* як відображення одного з типів вимови на шляху від *о* до *і*, тобто, якщо не дифтонг, то монофтонг, середній за артикуляцією між *у* та *і*.

Розрізнення твердого та м'якого варіантів виявляє південно-східний тип, оскільки в південно-західних говірках наявне змішування форм типу *хлопцьов*.

Закінчення *-ей* в іменниках типу *гостей, коней, людей* відповідає сучасним нормам полтавських говірок. Не цілком зрозуміла поява написань типу *конѣй* (*коний*), які збігаються з відповідними формами південно-західних говірок. Але такі написання трапляються дуже рідко. Якщо вони відповідали живій вимові, то навряд чи належали переважній частині полтавських говірок, оскільки в останньому випадку їх поширення в пам'ятці було би значно більшим.

8. Для давального відмінка множини іменників чоловічого роду властиві закінчення *-ом*, *-ам* та *-ем*, *-ям*: *всем мещаном* (III, 4), *потомком его* (III, 16), *к Млином Нижним* (III, 46), *потомкам* (III, 157), *унукам моим* (III, 80); *обивателем* (*Старосанъджаровским*) (II, 63), *зътем и дочкам и унукам моим* (III, 82).

Сучасні форми з *-ам* зафіксовано в пам'ятці, що свідчить про наявність їх у живій мові Полтавщини XVII ст.

9. Для форм знахідного відмінка множини іменників чоловічого роду характерне вживання знахідного-родового назв осіб: *свѣдков становили* (II, 121), *на мелниковъ* (II, 36); знахідного-називного назв тварин: *тые волы достал* (I, 149), *конѣ хромать* (III, 61) та ін.

Ця архаїчна риса, яка відбиває один із ступенів розвитку граматичної категорії істот, до нашого часу зберігається в багатьох говірках української мови, зокрема й у говірках Полтавщини.

10. Для форм орудного й місцевого відмінків множини чоловічого роду характерні закінчення *-ами (-ями)*, *-ах (-ях)*, які відповідають нормам сучасної української мови: *с чернцями* (III, 61), *из улями* (III, 44), *в будинках* (III, 46), *в городах* (II, 30), *і иных товаришах* (II, 20).

Менше зафіксовано старих форм в орудному відмінку типу *вѣчными часи* (у багатьох актах), *с ремни и крюки* (I, 80), *с другими бояри* (II, 61). Вони наявні переважно в контекстах, далеких від розмовної мови, і вживаються вже на той час як архаїзми. Переважно в таких самих контекстах ужито й форми типу *приятелми* (II, 45), *жителми* (I, 73) та ін. Такі архаїчні форми є в південно-західних говірках.

У місцевому відмінку зрідка вжито закінчення *-ехъ*, *-ѣхъ*, *-охъ*: *в ...таляряхъ* (III, 76), *в боярех* (II, 66), *в ... годѣх* (II, 32), *по лѣсохъ* (I, 193), *мещанох* (I, 65).

11. З форм однини іменників жіночого роду особливу увагу слід приділити таким:

а) закінчення давального – місцевого відмінків однини: *-ѣ*, *-и*, *-е*: *дѣвчинѣ* (I, 180), *на Мелеховой могилі* (II, 62), *в рѣчце* (III, 61).

Аналіз пам'ятки свідчить, що написання *-ѣ*, *-и* – це не паралельні закінчення, а графічні варіанти характерного для живої мови закінчення *-і*. Це підтверджено як загальними спостереженнями над графікою пам'ятки, так і вживанням написань з *-и* в контекстах, які передають пряму мову. Це явище засвідчено в справах, писаних писарями, орфографія яких зазнавала дужчого впливу уснорозмовної мови. Так, як і в інших формах, не припускається можливість вимови *-и* у формах типу *по вечері* (I, 118), *на улиці* (III, 85), *на ... землѣ* (II, 115).

У цих формах не зафіксовано *ы* (за винятком одного сумнівного випадку *дочцы*). У зв'язку з цим висловлюємо думку про те, що таке написання є не що інше, як факт змішування *-ѣ*, *-у*, *-і*. Для говірок Полтавщини була характерна вимова *і* в цій позиції, як характерна вона й зараз.

Написання *-е* в закінченнях відповідних форм розглядаємо як традиційне (див. попередні зауваження щодо закінчення *-е* у формах чоловічого роду);

б) показовими для історичної діалектології є форми орудного відмінка однини жіночого роду I відміни: серед кількох сотень прикладів цих форм послідовно розрізняються твердий та м'який різновиди: *цеюю* (II, 13), *нев'їсткою своєю* (II, 53); *судею* (II, 105), *греблею* (III, 82), *з жоною своєю Марєю* (II, 46). Ужито лише закінчення *-ею*, *-ою*. Отже, пам'ятка не відбиває ні характерного для південно-західного наріччя змішування твердого та м'якого варіантів, ні стягнення закінчень *-ою*, *-ею* в *-ов*, *-ев*, ні частково поширеного на Лівобережжі й уживаного Котляревським закінчення *-ой*. Закінчення орудного відмінка *-ою*, *-ею* виявляються як цілком усталені в XVII ст. форми, властиві полтавсько-київському діалекту й більшості говірок Полтавщини.

12. З-поміж форм іменників середнього роду потребують окремих зауважень такі:

а) у називному відмінку однини іменників на *-іє* (*-їє*). Найчастіше вжито архаїчне закінчення *-е*: *тоє поєднанє* (III, 76), *сознанє* (I, 55).

Разом з тим, головним чином, у „справах поточних”, у контекстах, найближчих до живої розмовної мови, трапляється закінчення *-я*, яке відповідає формам сучасних говірок Полтавщини: *платя* (I, 62), *такое уданя* (I, 62).

Останнє свідчить про наявність у XVII ст. у говірках Полтавщини сучасної системи цих форм. Проте трудно виявити, чи написання з *-е* цілком завдячують традиції, чи вони ще мали певний реальний ґрунт у тогочасних говірках Полтавщини, поряд з формами типу *платя*. Це зауваження повністю стосується й відповідних форм знахідного відмінка середнього роду: *даю сіє писанє* (III, 65), *на мое щастя* (I, 1).

Важливо також відзначити відсутність змішування форм твердого та м'якого варіантів в орудному відмінку: *над ухом* (I, 198), *з лицем* (I, 105), що взагалі відрізняє говірки Полтавщини від багатьох південно-західних говірок.

Зауваження до форм місцевого відмінка однини середнього роду в головних рисах збігаються із зауваженнями до форм місцевого відмінка однини чоловічого роду.

13. Описуючи форми множини іменників жіночого роду першої відміни, акцентуємо на таких питаннях:

а) для форм родового відмінка властива чиста основа: *доходила кривдѣ и утратѣ своихъ* (III, 47), *обох гребел* (II, 61), та *-ей*: *свиней* (I, 66), *ступеней* (II, 79), *судей войскових* (I, 115), які цілком збігаються з сучасними нормами полтавських говірок та всієї літературної мови;

б) форми знахідного відмінка на означення предметів і живих істот (тварин) відповідають називному: *през скарги* (III, 63), *коноплѣ мочити* (III, 157), *тиє вуцѣ побрал* (I, 73), *чужие свинѣ побил* (I, 66).

В іменниках, які позначають осіб, наявні форми, аналогічні формам родового відмінка: *почал плачливе старушок нарѣкати* (III, 138), *тых чаровницѣ на квестию видат* (I, 147).

14. Розглядаючи іменники жіночого роду на приголосний (III відміна), виділяємо такі моменти:

а) у формах родового відмінка однини зафіксовано лише закінчення *и*: *ведле повести* (III, 101), *с притесненем печати* (III, 68), *для памяти* (II, 111).

Немає жодного випадку заміни цього *и* на *ѣ* чи *ы*. Якщо врахувати, що для частини говірок Полтавщини властиве закінчення *и*, а не *і*: *вісти*, *радости* та ін., то можна припустити, що відсутність *ѣ*, яким постійно заміняють *и(і)*, говорить про вимову південно-західного типу. Але проти цього свідчить відсутність заміни *и* на *ы*. Отже, на нашому матеріалі неможливо остаточно виявити характер живої вимови цих форм.

б) форми родового відмінка множини мають закінчення *-ей*: *злостей* (II, 99), *кром печей* (III, 94). Інших закінчень у пам'ятці не зафіксовано.

II. Прикметники

1. У пам'ятці переважають членні форми прикметників, стягнені та нестягнені. Нечленні форми утворені переважно від прикметників присвійних. Випадки вживання нечленних форм від інших прикметників поодинокі: *Чи жив був* (I, 60), *от мала до велика* (у багатьох актах). Останні в такому сполученні

відповідають фразеологізмам, де ці форми постають у скам'янілому вигляді.

Як і в російських пам'ятках того періоду, нечленні форми присвійних прикметників становлять живу категорію й переважають у найрізноманітніших контекстах, особливо в називному та знахідному відмінках – *Омельянов* (II, 116), *Михайлуєв* (I, 73).

Поряд із цими формами в пам'ятці широковживані в інших відмінках членні форми від присвійних прикметників, які відповідають сучасним нормам полтавсько-київського діалекту: *Якимового* (III, 108), *Мартиновому* (I, 68).

Живомовний характер цих форм не підлягає сумніву.

Хоча кількість стягнених форм і обмежена, пам'ятка свідчить про їхній розвиток у говірках Полтавщини XVII ст. Як відомо, у деяких північних говірках стягнення або зовсім не відбулося або відбувалося уповільнено. Треба думати, що уснорозмовна мова Полтавщини в той час використовувала архаїчні членні форми, але поряд з ними були вже доволі відомі форми стягнені (напр., *рука власна* (III, 137)).

2. Свідчення пам'ятки про вживання форм називного відмінка однини прикметників чоловічого роду та називного відмінка множини підтверджують відсутність характерних для північноукраїнських говірок форм типу *добри, молоди* (хлопець), *добри (добриє)* люди та ін.

У пам'ятці послідовно в усіх актах ужито закінчення **-ий**: *меский* (I, 165), *ласкавий* (I, 192), *золотий* (I, 96), *усний* (I, 77), *Полтавский* (I, 76), *Шишацький* (I, 94) та ін.

У множині наявні закінчення **-ие, ии** (зрідка **-ое**): *ласкавие* (I, 82), *мескии* (I, 27), *козацькии* (II, 3), *рожоное (братя)* (II, 87), що свідчить про незавершеність процесу стягнення.

Про розвиток процесу впливу твердих основ прикметників на м'які свідчать написання: *синого* (I, 129, 182) та інші, не говорячи вже про наявність закінчень твердого варіанта після шиплячого: *чужого* (I, 118).

III. Займенники

Форми займенників в основному відповідають сучасній системі говірок Полтавщини.

Для історичної діалектології становлять інтерес такі явища:

1. У родовому та знахідному відмінках однини особових та зворотного займенників послідовно вжито форми *мене*, *тебе*, *себе*: *облий мене водою* (I, 153), *просила мене Микитиха* (I, 153), *тебе бѣсъ нагодив* (I, 78), *на себе* (I, 4, 6, 18) та ін.

Поодинокі випадки написання *меня* (I, 41), *у меня пили* (I, 62) (у цьому ж акті *заночовали у мене*) можна розглядати лише як наслідок впливу на писаря мови російського ділового письма.

2. У давальному-місцевому відмінку однини панують форми *мнѣ* (ужито близько 300 разів) та *минѣ*. Хоча остання менш поширена, але дуже виразна з погляду історико-діалектологічного. Ужито цю форму переважно під час передачі прямої мови, зокрема в актах А. Л., І. Т.; *жал минѣ на тебе* (I, 183), *минѣ жадное користи з того нѣмаи* (I, 20) та ін.

Безроздільно панують написання *тобѣ*, *собѣ* без жодних відхилень, що відрізняє пам'ятку від багатьох літературних творів XVII – XVIII ст., у яких поряд із *тобѣ*, *собѣ* часто трапляється написання старослов'янського походження *тебѣ*, *себѣ*¹, підтримувані впливом російської мови (пор. твори Радивиловського, Барановича, Величка та ін.).

Ураховуючи, що в говірках Полтавщини, як і в деяких інших говірках української мови, поширена вимова *міні* (поряд з *мині*), можна вважати, що написання *минѣ* відбивають наявність такої вимови на Полтавщині в XVII ст. Спираючись на міркування Л. А. Булаховського² про новітній характер літературної вимови *мені* та, можливо, живомовний характер форми *мнѣ*, уважаємо, що обидва написання пам'ятки (*минѣ* і *мнѣ*) пов'язані з живою вимовою Полтавщини XVII ст.

¹ Пор.: Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старого периода. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 100; Гадолина М. А. К истории некоторых форм личных и возвратного местоимения // Тр. Ин-та языкознания АН СССР, Т. V. – М., 1954. – С. 61 – 70.

² Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української літературної мови. Особовий та зворотний займенники // Мовознавство. – Т. X. – К., 1952. – С. 87.

3. У пам'ятці вжито енклітичні форми знахідного й давального відмінків *мя, тя, ся; ми, ти, си*, не властиві сучасним говіркам полтавсько-київського діалекту, але поширені в південно-західних діалектах. Такі форми можна розглядати не лише як книжні архаїзми, а як реліктові явища в уснорозмовній мові Полтавщини того часу. На користь цього свідчать такі аргументи:

а) поширеність цих форм при передачі прямої мови юридичних осіб: *намовил мя Ярема* (I, 161), *стал мя за шию трусит* (I, 118), *хотъл мя забыти* (I, 178), *стал ми рубаху подеймат* (I, 118) та ін.;

б) свідчення історії мови про те, що в минулому ці форми були властиві всім діалектам староруської мови;

в) збереження цих архаїчних форм у південно-західних діалектах.

4. Щодо форм особового займенника III особи слід зауважити таке:

а) у називному відмінку панують написання *онъ* (I, 20, 39, 49, 60 та ін.), зрідка *унъ* (I, 78, 1, 70) – у контекстах, близьких до розмовної мови; у жіночому роді *она* майже в усіх актах з незначним відхиленням (один – два випадки); у середньому роді – *оно*; у множині – *они (оны)*;

б) майже повна відсутність написань із протетичним *в* здається не випадковою, якщо врахувати, що на Полтавщині ще й тепер протетичний звук *в* уживають не цілком послідовно, на відміну від говірок південно-західного наріччя, де протетичні звуки взагалі більш поширені.

З цього погляду, доволі послідовні написання в актах займенників III особи без *в* можна розглядати як відображення рис усної мови Полтавщини XVII ст., у якій на той час, можливо, не по всій території процес розвитку протетичного *в* перед *о* ще не був завершений (пор. написання *унъ* в актах, які послідовно відбивають уснорозмовні риси, напр. № 78, вип. I).

5. Дуже виразні в історико-діалектологічному відношенні форми вказівних займенників. Пам'ятка не знає жодного випадку написань *тота, тото, сесь, сеся*, характерних для південно-західного наріччя.

Поряд з формою *тот* широкоживана живомовна форма *той*.

Панують форми жіночого й середнього роду *тая, тоє (то), сая (сія), сее (сие, се)*. Написання *цей, ця* не зафіксовано.

Поряд із формою множини *тые* зрідка трапляється стягнена форма *ти*.

Якщо в цій частині непомітно явищ, аналогічних характерним рисам південно-західних говірок, то деякі риси відповідають сучасним північноукраїнським, зокрема й північно-полтавським формам нестягнених займенників (наприклад, вимова займенника *сей*). Але наявність цих сходжень не дає змоги оцінювати пам'ятку як північноукраїнську, оскільки сучасні полтавські стягнені форми походять від давніших нестягнених, а вимова *цей*, як доведено, походить від сполучення *от сей*.

6. Серед форм присвійних займенників виділяємо широкоживані в уснорозмовних контекстах пам'ятки займенники *мого, твого, свого* (I, 117, 80, 81, 82, 54 та ін.).

7. Від південно-західних форм відрізняються написання орудного відмінка особових займенників (*мною, тобою, собою*); пор. у південно-західних говірках – *тобов, собов, мнов*¹ та ін.

Отже, навіть цей стислий огляд деяких ужитих у пам'ятці фонетичних рис, а також явищ морфології іменних форм виявляє, з одного боку, деякі архаїчні явища, які часто збігаються з сучасними рисами говірок південно-західного та північного наріччя, з іншого боку, явища, які відповідають сучасним рисам полтавсько-київського діалекту взагалі й окремих полтавських говірок зокрема.

Значення вивчення мови пам'ятки для історичної діалектології стане більш зрозумілим, коли зіставити аналізовану пам'ятку з пам'ятками XVII – XVIII ст. інших діалектних територій.

Розглядаючи за наведеними вище важливими ознаками мову пам'яток інших територій, ми знаходимо чимало

¹ У займенникових формах пам'ятки знаходимо також багато інших явищ, які цілком відповідають нормам полтавсько-київського діалекту.

відомостей про відмінне та спільне на той час між діалектами української мови.

З пам'яток західноукраїнських, які добре відбили уснорозмовну народну мову, доцільно вказати на „Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком 4-х монастирських грамот”¹, де зафіксовано багато записів II пол. XVII – початку XVIII ст.

Значний інтерес становить закарпатський документ середини XVII ст. „Урбар”, який визначає повинності селян щодо поміщика. Про цю пам'ятку її видавець А. Петров пише: „За исключением небольшого количества орфографическо-фонетических явлений и форм, его строй, фонетика, морфология и словарь чужды влияния церковнославянского языка и передают особенности одного из угро-русских говоров”².

З пам'яток північних і північно-західних цікавими в цьому плані є акти Чернігівські³, деякі Конотопські, Батуринінські й Глухівські акти XVII ст., уміщені В. Л. Модзалевським у його „Материалах и заметках” ч. I (Чернигов, 1913), Стародубські акти, Луцькі, Володимирські, уміщені в „Архиве Юго-Западной России” (изд. Комиссии для разбора древних актов, ч. VIII, т. 3, 1909) неопубліковані акти міста Коропа, а також „Сборник актов сотника Почеповского Ивана Зубчика” (I пол. XVIII ст.), які зберігаються в Чернігівському історичному музеї.

У „Покрайніх записах” та „Урбарі” відповідно до особливостей південно-західного наріччя переважають закінчення форм давального відмінка однини іменників чоловічого роду *-ови, -еви*: *синови, священникови, монастиреви* та ін., але в грамоті 1671 р. *продав смъ ... Марку* („Покрайні записи”), в „Урбарі”: *заплативъ Кметеви* (48), *панови* (49), *по Коболови зерна* (47), але також зрідка *-у* – *своему пану* (54).

У деяких Конотопських та інших справах помічаємо перевагу закінчення *-у*: *Грицку Дергачовичу* (Конотопська

¹ Панькевич І. Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком 4-х монастирських грамот. – Прага, 1947.

² Петров А. Первый печатный памятник угро-русского наречия. – СПб., 1908. – С. 5.

³ Протокуль записованя справъ поточнихъ на рок 1690 і т. д. // Черниг. губерн. ведом. – 1852. – № 36 – 45.

грамота, 1652 р.); *Тимошу, татарину, обивателю* (Глухівська грамота, 1670 р.); *пану Костѣ Пригаренку* (Новгород-Сіверська грамота, 1656 р.); *Филону, Грицку, пану* (Купча з Погару, 1662 р.). Натомість у деяких північних справах знаходимо й флексію **-овѣ**: *Климовѣ, Олѣйниковѣ* (Глухівська грамота, 1657 р.); „*Продалемъ его млсти п̃ну Іоанну Самойловѣ, гетмановѣ*” (гр. 1681), а далі: „*п̃ну Іоанну Самойловичу, гетмановѣ*”.

У Чернігівських справах („Протокул”) закінчення **-у, -ови** вжито майже рівнобіжно: *пану войтови* (с. 11), *п̃ну войту* (27), *зятєви* (73), *зятю* (89) та ін.

У деяких Луцьких і Володимирських актах закінчення **-ови** навіть переважає: *Грицкови* (Влад. 1652, с. 620 – 623), *Іванови, братови* (Влад. 1622), але поряд: *зятю, пану, Стецку* (Влад. 1621); *пану Криштофові, Чурилови* (Луцька, 1649, с. 616 – 618) та ін.

Виразніше розрізняються закінчення форм орудного відмінка однини іменників жіночого роду. У „Покрайніх записях” та „Урбарі” яскраво відбилися характерні для південно-західного наріччя форми на **-ов**. При цьому відповідні форми виявляються й у займенниках та прикметниках: *из жонов своеєѣ* (Панькевич, 1977 р.), *на небѣ звѣзда ходила с косицев* (Там само, с. 24, запис 1677 р.), *и своим сумѣсником Лукуов* (тобто Лукою) (Там само, запис 1749 р.).

В „Урбарі”: *товѣ дороговѣ* (III, 18), *таковѣ мировѣ* (V, 6; VII, 3); *з которовѣ, роботовѣ* (VII, 3), *пансковѣ властвѣ* (VII, 7), *инишовѣ межи собовѣ* (IV, 53), *никаковѣ причиноѣ* (VII, 6), *причиноѣ* (VII, 12) і один раз: *слободомѣ* (VII, 14).

Щодо північних пам’яток, то вони відповідно до живомовних територіальних рис відбивають лише таке, як у „Полтавських актах”, закінчення **-ою, -єю**: *жоною, винницею* (Конотопські, 1962), *мѣрою* (с. 58) *рукою* (89) – Чернігівські 1690 р.

Про вирівнювання форм твердої та м’якої різновидності наші пам’ятки дають мало матеріалу.

У „Покрайніх записях” зафіксовано випадки *Андрѣем* (зап. 1732 р., с. 27), *братаничомѣ* (1749, с. 20), але в записі 1755 – *душею* (с. 11).

У північних актах спостерігаємо безліч фактів, відповідних розрізненню твердих та м'яких основ (як і в „Полтавських актах”). Чернігівські: *жоною Федорою і дочкою Полею* (Протокуль, с. 81), *зятєви* (73) та ін. У луцьких – *шаблею, пулею* (с. 375), *ножем* (369, 373), *жалем* (370) та ін.

Дуже виразними щодо говіркових відмінностей є форми займенників. Так, у „Покрайніх записах” та „Урбарі” знаходимо величезну кількість займенників типу *сесь, тота*, яких немає ні в Полтавських, ні в північних документах: *тоту правду* (Паньк., гр. 1971), *тоты* (там же, 1707 р.); *тото право* („Урбар”, IV, 47), *тоту землю* („Урбар”, IV, 48), *сеси дни* (I, 51), *сеса часть* (III, 47), *сесь Оурбаріумъ*. (Урб. I, 52).

Особливо багато в цих документах особових займенників, які й досі широкоживані в західних говірках: *дал за ню* (Панькевич, зап. 1680, с. 24, записи 1755 – 1709, 1646 рр.) та ін.

Характерно, що в „Полтавських актах” і північних документах цю форму майже не вживають. Ці пам'ятки знають, головним чином, енклітики від займенників I особи та зрідка II.

Зіставляючи виявлення деяких дієслівних форм у пам'ятках з яскраво вираженим діалектним обличчям, можна звернути увагу на такі риси:

1. Якщо в „Полтавських актах” неприєднана частка *ся* мало поширена, то в західноукраїнських пам'ятках вона помітно переважає над формами з приєднаним *ся*: *сѧ дѣяло* (Паньк.-гр. 1671); *ся чинило* (Паньк., запис 1709), *сѧ раховали* (Урб. III, 51), *не мут сѧ на тымъ злагодити* (Урб. I, 50), *сѧ не буде брати* (Урб., 47) та ін.

У північних пам'ятках ця риса поширена, але значно менше, приблизно, у такому самому співвідношенні, як і в „Полтавських актах”. Значно більше форм з неприєднаним *ся* в Луцьких грамотах, напр., *скоро-м ся тоє горильки напил...* (ст. 504); *дала ми горильки ся напити* (504), *почалем се питат* (495) і багато інших.

2. У жодних актах, як і в „Полтавських актах”, не спостережено діалектної вимови форм I особи однини *ходю, просю*. Незважаючи на наявність у деяких карпатських говірках такої самої форми, її не виявлено й в „Урбарі” та „Покрайніх записах”.

3. Як і в „Полтавських актах”, у західноукраїнських пам’ятках поряд із формами III особи однини на *-т* ужито форми без *-т*: „Урбар”: *можетъ* (III, 18), *береть* (VII, 14), *будеть* (IV, 5), *можетъ* (I, 48), *хоче* (I, 63), *буде* (I, 47); у „Покрайніх записах”: *будеть* (зап. 1644, с. 25) і там же *буде*.

4. Форми zdeформованого перфекта вжито не лише в „Полтавських актах”, але й у більшості північних і західних¹ документів. Водночас у пам’ятках Закарпаття дуже часті форми на *-в* без залишків допоміжного дієслова. В „Урбарі”: *чистивъ* (I, 48), *бувъ* (I, 50), *видѣвъ* (I, 50), *не пришов* тощо. Також у північних пам’ятках: Конотопська гр., 1652 р.: *по доходивъ* (6); „Протокуль”: *був* (45), *пивъ* (79), *розказавъ* (61)² і т. д.

5. Якщо в „Полтавських актах” не трапляється жодного випадку вживання форм т. зв. другого майбутнього, то в деяких західних і північно-західних пам’ятках такі форми наявні. У Панькевича: у записі 1644: *такого будет губыльъ*; у Луцьких книгах: *а я се тымъ часом о розьводъ буду старала* (1649 р., с. 120); Володимирські: *не будет могла* (1606, с. 519). У Чернігівському „Протокулі” таких форм не помічено.

6. Західні пам’ятки помітно відбивають перевагу форм інфінітива на *-ти*, що взагалі властиво для південно-західного наріччя, напр., в „Урбарі” трапляються лише форми на *-ти*: *быти* (I, 46), *обернути* (47), *выполнити* (46) та ін. У деяких північних актах відбито паралельне вживання обох форм. Щодо актів Чернігівщини, то в багатьох із них при паралельному вживанні відчутно переважають форми на *-т*.

Зіставлення особливостей дієслівних форм у документах Полтавщини та інших діалектних територій, а також порівняння з рисами сучасних живих говірок стануть зрозумілішими, коли ми розглянемо детально дієслівні форми „Актових книг” у наступній частині роботи.

¹ Пор. також аналогічні приклади із західноукраїнських пам’яток XVI ст. у статті: Керницький І. М. Спостереження над складними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам’ятках до XVI ст. // Наук. зап. Ін-ту суспіл. наук Львів. філіалу АН УРСР. – Т. 3. – К., 1954. – С. 132.

² Протокул до записованя справъ поточнихъ на рок 1690 і т. д.

РОЗДІЛ 2

ЕЛЕМЕНТИ УСНОРОЗМОВНОЇ МОВИ ПОЛТАВЩИНИ В ДІЕСЛІВНИХ ФОРМАХ „АКТОВИХ КНИГ ПОЛТАВСЬКОГО ГОРОДОВОГО УРЯДУ”

Загальні зауваження

I. У розділі „Співвідношення книжних і уснорозмовних елементів у дієслівних формах” ставимо мету: а) описати дієслівні форми, зафіксовані в пам’ятці; б) виділити з них книжно-традиційні, передусім архаїчні елементи, а також форми на той час живомовні, використані для передачі мови юридичних осіб; в) зіставити дієслівні форми пам’ятки з відповідними формами літературної мови XVII ст.; г) зіставити зафіксовані в пам’ятці дієслівні форми зі свідченнями діалектологічних записів та елементами живої мови інших пам’яток Полтавщини, щоб з’ясувати характер дієслівних форм уснорозмовної мови Полтавщини в другій половині XVII ст.

II. Особливий інтерес викликають такі риси дієслівних форм, які розрізняються в діалектах української мови.

Зокрема слід звернути найбільшу увагу:

а) на вживання частки *ся* та її роль у творенні форм стану дієслів, оскільки, як відомо, існують істотні відмінності у вживанні цієї частки в говірках південно-західного та північного й південно-східного нарічч української мови;

б) на характер форм теперішнього часу (особливо форм I та III особи однини II дієвідміни) у зв’язку з тим, що говірки Полтавщини, як й інші говірки південно-східного наріччя, мають деякі особливості в цих формах;

в) на форми майбутнього часу, які цілком збігаються в полтавсько-київському та інших діалектах української мови;

г) на особливості архаїчних форм минулого часу, які були характерні для писемної й частково усної мови тієї епохи, але пізніше вийшли з ужитку на Полтавщині, залишившись на території південно-західного наріччя;

д) на форми умовного й наказового способів;

е) на форми інфінітива з *-ти* і *-т(ь)*, які поширені неоднаковою мірою на українській мовній території й відповідно до цього неоднаково засвідчені в пам'ятках;

є) на форми дієприкметників і дієприслівників пам'ятки, оскільки вони фіксують деякі закономірності історії дієприкметникових та дієприслівникових форм літературної мови української народності й мають зв'язок із уснорозмовною мовою того часу на Полтавщині;

ж) категорію виду ми лише згадуємо, щоби показати її відповідність до сучасної системи, оскільки не маємо достатніх відомостей діалектології, щоби проаналізувати ці форми в аспекті нашої теми.

З цієї ж причини не аналізуємо словотвору.

III. Зауважимо, що особливості графіки й орфографії того часу, а також звичка писарів пропускати кінцеві *ь* та *ѣ* і виносити над рядок останні букви не дають можливості прослідкувати вимову кінцевого приголосного *т* у формах III особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу й інших форм.

Частка *ся* з дієсловами та її зв'язок з категорією стану

I

Розглядаючи форми стану дієслів, зафіксованих у „Полтавських актах”, перш за все, зосередимо увагу на їх зовнішньому виявленні за допомогою приєднання енклітичної форми зворотного займенника *-ся*¹.

Цей процес у сучасних діалектах південно-східного наріччя української мови уже завершений, *ся*, відокремлене від дієслова, зрідка трапляється у виразах типу „*Як ся маєте*”, що стали фразеологізмами.

У старих і нових діалектологічних матеріалах середньої Наддніпрянщини відокремлене вживання частини *ся* не засвідчено. Збереження дієслівних форм з неприєднаним *ся* характерне для більшості говірок південно-західного наріччя.

¹ Пор.: Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Разд. 1, 3.

Ураховуючи це, доцільно простежити вживання дієслівних форм із *ся* в „Полтавських актах”, що може дати матеріал для майбутніх висновків стосовно історії процесу зрощення частки *ся* з дієсловом у говірках Полтавщини, отже, і про історію граматичного оформлення категорії стану.

У „Полтавських актах” широко представлено дієслівні форми із *ся*, а саме: випадків уживання частки *ся*, приєднаної до дієслівної форми (ураховуємо й дієприкметникові форми) – 658, випадків окремого вживання частки *ся* попереду дієслова 167. При цьому в „справах поточних” співвідношення цих форм 444 до 89, а в „справах вѣчистих” 214 до 78. Проте цифрові дані самі по собі ще не дають відповіді на питання про вживаність тих чи тих форм, не дають можливості судити про те, чи форми з окремо вживаним *ся* в другій половині XVII ст. на Полтавщині були фактом живої мови.

Розглянемо вживання в пам’ятці частки *ся* перед дієсловом.

По-перше, слід звернути увагу на нерівномірне співвідношення між кількістю форм з приєднаним та неприєднаним *ся* в „справах поточних” та „справах вѣчистих”. У „справах поточних” форми з неприєднаною часткою *ся* становлять близько 17% від загальної кількості форм із *ся*, а в „справах вѣчистих” – близько 27%. Розмір текстів „справ поточних” і „справ вѣчистих” майже однаковий. Проте загальна кількість форм із *ся* в „справах вѣчистих” незначна порівняно зі „справами поточними” (214 проти 444). Якщо ж розглядати форми з неприєднаним *ся*, то їх у „поточних” і „вѣчистих” справах майже однакова кількість – 89 і 78.

По-друге, необхідно врахувати, у яких саме частинах, розділах „Актив” ужито *ся* окремо від дієслова та для яких елементів мовного стилю активів ці форми найбільш властиві. У цьому відношенні найпоказовіші „справи поточні”, для яких характерна, як ми відзначали у вступній частині, різноманітність складових елементів. З 89 випадків уживання форм, які нас цікавлять, лише 14 з певністю можна віднести до викладу прямої мови, безпосередніх висловів позивачів і свідків „будет ся за живот держати! Жив будет, але певне за живот возметься!” (I, 158); „И я того довѣдавшися, же Петро прислал

его по тую жунку, послала-м Аньдрушка... жеби ся довѣдал Петра” (I, 75); „Ти-с, Тимошу, мою рѣзал рыбу у бочки, беручи по шляху, бо-м ся не долѣчилъ осми осятров...” (I, 130); „Не вѣдаю, то-м ся з товариством недавно знял...” (I, 39); „сей человекъ, котрий ся тепер зовет Гаврилом...” (I, 152); „Тепер ся нам нѣгде подѣти з овечками” (I, 178); „где ся с двора моего и якого часу подѣла...” (I, 87); „я теж не вѣдаю, куда они тие овечки чернецкие погнали, бо-м ся пошел у свою дорогу к Старому Санджарову” (I, 178); „У мене пили, і як ся смеркло ... напившися, заночували у мене...” (I, 62); „только бим-ся по Семену не сподевала тоей злости...” (I, 84); „И як тогдѣ шкода ся ми стала, то-м мусѣл ... таляр дати” (I, 76); „А то все ся стало по сердцу наших москалей ...” (I, 84); „И вси-смо закупѣ з ними пожили, тулко то ся и стало” (I, 67). „Якому ж еси мнѣ их не далес тогдѣ, коли-м-ся оних фрасовал і от матки нареканя мѣлъ...” (I, 70).

Усі інші випадки вживання аналогічних форм у „справах поточних” належать до заключної частини – виroku (найбільше форм), а також до запису ходу процесу, напр.: „Которого Лукьяна-Кривого питали-смо. Як ся о том довѣдалъ на Хвеска Безручкова?” (I, 47); „Випитали сусѣдов, кому би ся кривда дѣяла от собаки Сидоровой” (I, 17); „...Андрѣй, прибыши, питаний от насъ о шкодах, которые ся многим людям дѣют у розбоях и в покрадено овецъ, теды того прѣлся” (I, 119); „которая справа так ся собѣ замикает” (I, 210); „показал письмо ... которое так ся б собѣ мѣет ...” (I, 110); „...позволивши Яцку, где би мог постигнет Петра Дейнеку, правне з ним поступовал, всей утрати своей и правних выкладовѣ доходячи, где бы ся мѣла тая справа приточит” (I, 6); „Феско ... поневаж ся доброволне признал ... теди мает бит на квестиѣ, а где ся не признает ... горлом скарат ...” (I, 73) і т. д.

У „справах вѣчистих” через відсутність прямих записів живої мови форми з неприєднаним *ся* більш одноманітні й шаблонні, напр., „Запис Марѣнь Трохимичинъ принятъ до книг мѣских и переписанъ слово в слово, котрий та ся в собѣ мѣет...” (III, 25); „И я вѣчне не мѣю ся до того мѣти” (II, 92) і т. д.

По-третє, доцільно звернути увагу на те, при яких дієсловах ужито неприєднану частку *ся*, отже, яка якісна, а не лише кількісна поширеність відповідних форм. У цьому відношенні аналіз названих вище фіксацій дає доволі показовий матеріал. Із 167 випадків понад 80 є повторенням 17 дієслів, з яких одні входять до стандартних формул тогочасної юридичної документації, а інші тією чи тією мірою відбивають потреби фіксації судового процесу.

До цих дієслів належать зокрема такі:

1) *мѣет, мѣла* і т. д., напр., „*Котрий ся собѣ мѣет*” (I, 56, 110; II, 50, 74, 121, 125 і т. д.); „*Которий ся в собѣ так мѣет*” (II, 32, 62, 63); „*Которий запись так ся в собѣ мѣеть*” (II, 101), „*Якъ ся сам в собѣ мѣет*” (III, 140) і т. д. Поруч: „*Так ся в собѣ мающий*” (II, 25);

2) сюди ж належить група складених інфінітивних присудків із зв'язкою *мѣти*: „*где би ся справа приточит мѣла*” (I, 123, 191; II, 79, 109, 125); „*где бы ся тая справа мѣла приточит*” (I, 130); „*где би ся мѣла тая справа приточит*” (I, 6); „*На кого би ся то довести мѣло*” (III, 59); „*А то бы ся мѣло на него довести*” (I, 130) (пор.: „*на якую б сторону мѣлося того довести*” (III, 101)); „*мают ся ...спирати...доходити*” (I, 74); „*мѣло ся показати*” (III, 79); „*ся показат мѣло*” (III, 82);

3) *ся важил* – дев'ять випадків: „*а хто бы ся важил на чест Власа нагонят...*” (I, 123); „*А хто би ся того зажил на свою шкоду*” (II, 107) і т. д.;

4) *ся стала* – 12 випадків: „*где би ся кому от кого шкода стала,...мѣется одприсягнути*” (I, 195) і т. д.;

5) *ся субмѣтовала* (зобов'язалась) – три випадки: „*Которая ся субмѣтовала послушною быт*” (I, 6) тощо.

До цих дієслів належать також: *ся таил, ся скаржил, ся признает, ся прѣл, ся показало, ся замикает, ся еднал, ся дѣял, ся довѣло, ся втручают, ся расправит, ся скрили*.

Серед інших дієслів більше різноманітності, і кожне з них використано не більше, як один – два рази.

Щоб скласти загальне уявлення про всі дієслова без приєданого *ся*, наведемо реєстр більшості одиничних дієслів у зв'язку з іншими членами речення: „*ся бога боит*” (I, 85); „*будет ся... держати*” (I, 62); „*которые смо ся вышей*”

меновали” (II, 25); „бо-м ся недолѣчил осми осятров” (I, 130); „в чом ся и вымовлять” (III, 64); „якося вишей в сим листу свидичному виражаетъ” (III, 94); „Абы ся тая справа ... не взновляла” (III, 19); „що ся и дошукало” (III, 27); „кѣды ся не допытают” (II, 96); „которая бы ся досягала трьох шелягувъ” (I, 90); „зачим оних будет ся журити Филон” (I, 70); „казали-смо ся им згодити” (I, 63); „если бы ся о чом знал в краденю овец” (I, 40); „бо-м ся з товариством недавно знял” (I, 39); „як ся виш меновало...” (I, 73); „абы ся забойство не мѣножило” (I, 100); „в дому ся находит” (II, 24); „А одиби ся якая колвекъ понова на Шостаковну обвила” (I, 185); „Хто би ся к тому хотѣл одезват” (II, 3); „На кого би ся то оказало” (II, 125); „которые ся опоновали при пану атаману” (I, 143); „аби ся своеволя повѣщухнула” (I, 62); „яко ж ся и сам поднял” (I, 155); „Нехъ ся скарб войсковий примножаетъ” (II, 33); „Тепер ся нам нѣгде подѣти з овечками” (I, 178); „где ся с двора моего ... подѣла” (I, 87); „бо м ся пошоль у свою дорогу” (I, 178); „Хто ся на свѣт родил” (I, 173); „як ся смеркло” (I, 62); „только бим ся ... не сподевала” (I, 84); „только ся межи собою не сварѣте” (II, 43); „сами ся топлят” (III, 61); „где би ся тое трафило” (II, 57); „и буше ся не упоминала” (I, 96); „того ся на мог утаити” (III, 61); „которий ся на свѣт уродил” (III, 9); „коли-м-ся оних фрасовал” (I, 70).

Є один випадок ся з дісприкметником у вислові „видячи ... Аньдрушка так ся признаючого” (I, 76).

Звертає на себе увагу речення: „Теды-ся порадивши-ся, же мнѣ, бѣдной вдовѣ, трудно здержати тое половину, пуцаю тую мою половину приятелеви моему Демку Яковенку...” (II, 81); „теды-ся порадившися” – уживання при одному дісприкметнику приєднаної й неприєднаної частки *ся*.

Для аналізу поширеності наведених вище форм необхідно зіставити їх з відповідними дієсловами з приєднаним *ся*. Приклади достатньо переконливі :

Дев'ятьом випадкам типу *ся важил(а)* відповідає 37 випадків форм типу *важился, важилася, важилися* (I, 90, 115, 118, 126, 130, 154, 177, 215; II, 17, 36, 60, 70, 71, 74, 84, 93, 96, 109, 121, 124; III, 54, 72, 78, 143, 150, 151, 156 і т. д.).

12-ти випадкам *ся стала* відповідає 13 випадків форм

сталася, стався, стался (I, 24, 74, 153, 178; II, 46, 57, 62, 70, 101 та ін.).

Двом випадкам *ся скарживил* відповідає 46 випадків форм типу *скаржився, скаржилися* (I, 64, 147, 173, 178, 183, 187, 190, 191, 195, 197, 198, 200, 209, 214, 217, 219; II, 66, 71, 93, 98, 99, 105, 106, 110, 113; III, 7 та ін.).

Трьом випадкам *ся таил, ся таили, ся затаит* (I, 61, 161, 195) відповідає п'ять випадків типу *таил ся* (I, 62, 87, 98, 100; II, 104).

Двом випадкам *ся признал, ся признает* (I, 68) відповідає 14 випадків типу *признався* (I, 3, 39, 40, 52, 62, 64, 76, 77, 114 і т. д.).

Одному випадку *ся прѣл* (I, 155) відповідає шість випадків типу *прѣлся, запрѣлся, запрився* (I, 6, 18, 118, 134; II, 114).

П'ятьом випадкам *ся дѣяло(а), ся дѣет* (I, 17, 119; 176, 178; III, 14) відповідає 12 випадків типу *дѣялося* (II, 75; III, 8, 103, 136, 138, 141, 142, 147 і т. д.).

Чотирьом випадкам типу *ся втручати, ся втручат* (II, 80, 92; III, 43, 68) відповідає вісім випадків типу: *втручатися, втручался, втручалися, втручається* (I, 21, 178; II, 17; III, 7, 14, 56, 70).

Одному випадку *ся росправили* (I, 198) відповідає випадок форми *росправитися* (III, 9).

Одному випадку форми *ся скрили* (I, 74) відповідає шість форм *скрился, скрилися* (I, 7, 131, 138, 162, 178; II, 13).

Таку саму перевагу відповідних паралельних форм із приєднаною часткою *ся* знаходимо й щодо деяких інших дієслів, наприклад:: *ся боит* – *бога боюся* (I, 203), *Бѣга бойся* (I, 147); *ся вимовлял* – *вимовлялся* (III, 64), *вимовляючися* (II, 25); *ся дошукаю* – *дошукуючися* (I, 89); *ся сварѣте* – *посварившиися* (II, 57, 67); *ся трафило* – *трафилося* (II, 67, 115) та деякі інші паралелі.

Не мають паралелей форми *ся субмѣтовала, ся замикает, ся една, ся вишменовало*.

Немає в пам'ятці паралельних форм з приєднаним *ся* й до дієслів, ужитих у виразах: *як ся смеркло, будеш ся журути* та ін.

Відсутність паралельних форм до дієслів типу *ся субмѣтовала* можна пояснити тим, що ці дієслова мали

штучний, специфічно канцелярський характер, а тому їх послідовно вживали в традиційній формі; не виключений у цих випадках і вплив польської мови.

Відсутність паралельних форм до дієслів типу *ся жури*ти пояснюємо незначною поширеністю їх у пам'ятці.

Констатації вказаних форм у мові документів ще не досить для того, щоб робити висновки стосовно їх уживаності в усній мові. Потрібно ще зіставити паралельні форми з приєднаним та неприєднаним *ся*, проаналізувати їх співвідношення в „Актових книгах”. Розглянемо деякі з цих дієслів.

ВАЖИЛИСЯ. Пор. словник Б. Д. Грінченка: „2) Отваживаться, рѣшаться. *Ніхто з них не важивсь озватись до його словами.* К.Іов. 7. *На дівчину дивитися не важусь.* К.Іов 65. 3) Покушаться, умышлять. *Не бийтеся, не лайтеся, ви на мене не важтеся.* НП. *А в дівчини чорні брівоньки, ти, козаченьку, не важся.* НП” (т. 1, с. 122).

Типові випадки з неприєднаним *ся*: „*Хто би ся того важил на свою шкоду*” (II, 107); „*а оди би-м ся еше на сію угоду важил турбовати...*” (II, 82); „*а оди би ся важіли... зоставати перешкодою...*” (II, 126); „*а хто би ся важил на чест Власа нагоняти*” (I, 123); „*а где би ся якая ...особа важіла... тих волов доходити...*” (I, 154); „*а хто би ся им важил на честь нагнати...*” (I, 213).

Типові випадки з приєднаним *ся*: „*а кто би важился того, аби им якую нагану в том дати мѣль, тот каждый повинен будет вини заплатити...*” (I, 62); „*он... зважился влѣзти в комору...*” (I, 90); „*яким би то способом важился Сава ... так сромотное дѣло справит?*” (I, 118); „*За мое добро не важился нѣхто турбовати...*” (II, 87); „*Любка Прокопиха ... важилася ... Лукяну ... на чест нагоняти*” (I, 222).

Зіставляючи вживання дієслів *важился*, *ся важіла*, не бачимо істотної різниці в їх уживанні; абсолютно переважають випадки використання цього дієслова в складі присудка з інфінітивом: *важился на чест нагоняти*, *важился турбовати*, *ся важил турбовати*, *ся важил на чест нагнати*.

Зрідка вжито форми без інфінітива „*хто би ся того важил*”, „*кто би ся важился того...*”.

ВТРУЧАТИСЯ. З неприєднаним **ся**: „не хоу ся втручат” (Ш, 48); „и потомки мои не повинни будут ... в дом тот ся втручати” (Ш, 69).

З приєднаним **ся**: „не моя рѣч втручатися” (Ш, 70); „Педос втручался” (Ш, 7); „Максим Житник втручается” (Ш, 17).

ТАИТИСЯ, ЗАТАИТИСЯ. Пор. словник Б. Д. Грінченка: „Таїтися. Скрываться, не обнаруживаться. *Як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх.* Стор. М. Пр. 35” (т. 4, с. 242 – 243).

З неприєднаним **ся**: „чого ся(и) не таили” (I, 161); „що ся Иванъ и сам не таил” (I, 165); „которий хотѣл ся того затаити” (I, 61).

З неприєднаним **ся**: „Оний таился і нѣчого не повѣдалъ”, „Гуски тоєй таился” (I, 87); „Мартин... таился того” (I, 98); „Савка того не таился...” (I, 100).

Впадає у вічі ідентичність семантики та схильність до керування формою родового відмінка.

Виділяється форма „що ся і сам не таиль”.

СТАЛАСЯ. З неприєднаним **ся**: „И як тогдѣ шкода ся ми стала...” (I, 76); „где би ся кому от кого шкода стала...” (I, 195); „всѣ шкоди, кому би ся через того злодея...стала” (I, 171); „Тулко то ся и стало” (I, 66); „а то все ся стало по сердцу наших москалей” (I, 84) і т. д.

З приєднаним **ся**: „сталася угода” (I, 154, 181; II, 46, 70 та ін.); „сталася шкода Петрови...” (I, 74); „мнѣ разбой сталася” (I, 25).

ПОКАЗАЛОСЯ. З неприєднаним **ся**: „На какую бы...сторону тое ся показало...” (I, 103); „а тож на ши не раз ся показало...” (I, 69); „На кого ся покажет, тен будет обвинен...” (I, 18).

З приєднаним **ся**: „I нинѣ на их жадная макула не покажется” (I, 62); „Не показалося нѣгды” (Ш, 34).

СКРИЛСЯ, СКРИЛИСЯ. З неприєднаним **ся**: „Которие ся скрили, хоронячися пред тое справоу” (I, 172).

З приєднаним **ся**: „Панас Соляник скрился” (II, 113); „Хрибтик скрился” (I, 162); „скрился” (I, 178) і т. д.

ПРЪЛСЯ. З неприєднаним *ся*: „Того *ся* недѣлка прѣл” (II, 107).

З приєднаним *ся*: „Сава... того прѣлся” (I, 118); „Степань не прѣлся” (II, 125); „Васил... запрився” (I, 25) і т. д.

Перелік паралельних форм можна було би продовжити, але й наведених прикладів досить, щоб спостерігати факти байдужого паралелізму обох форм навіть від однакових дієслів у подібних контекстах.

Аналізуючи граматичні риси вживаних у пам’ятці дієслів із неприєднаною часткою *ся*, слід відзначити таке:

1. Серед цих дієслів майже немає форм пасивного стану; відповідно не трапляється випадків уживання при них іменників у формі орудного відмінка;

2. Серед цих прикладів надто мало дієслів, які б указували на конкретну дію, що не належить до самої процедури судового процесу.

Є лише поодинокі випадки власне-зворотного стану: *ся топлят, ся зовет*.

Багато дієслів належать до середньо-зворотного та загально-зворотного станів: *ся уродил, ся журиши, ся боит, ся важил, ся вимовлял, ся упоминала, ся замикает справа, ся субмѣтовала, ся втручают*.

При цьому деякі дієслова, уживані в судових формулах, стосуються іменників із значенням моральних і юридичних понять, а тому їхня зворотність має надто абстрактний характер: *ся взновляла справа, ся замикает справа, що ся дошукало, ся оказало то, ся стала угода, ся множило (зло) забойство*.

Абстрактний характер деяких дієслів у судових формулах підсилено відсутністю суб’єкта, зворотно-безособовим характером висловлення: *ся дѣяло в Полтавѣ, ся появило*.

До цих дієслів прилягає й одиничний випадок типового зворотно-безособового дієслова *ся смеркло*.

Додаткової уваги вимагають дієслова: „*ся пошоль у свою дорогу*” (I, 178); „*которая бы би ся вистачит*” (III, 89), „*аби ся своя воля повѣщухнула*” (I, 62). Пор. словник Б. Д. Грінченка тільки *ущухати, уцухнути* (т. 4, с. 373), *досягати, досягти* (т. 1, с. 432), *вистачати, вистачити* (т. 1, с. 189).

3. На фоні дієслівних форм із надто загальною зворотністю частка **ся** не зберігає залишків старої самостійності, рис зворотного займенника знахідного відмінка однини.

С. Д. Никифоров указує на наявність у староруських пам'ятках XVI ст. збереження таких випадків, коли активність суб'єкта у формі зворотного займенника (а не частки) **ся** підсилюється додаванням займенника сам: „и ты, де, ся сам назвал”.¹

В „Актах” таких дієслів із неприєднаною часткою **ся** не зафіксовано, що, без сумніву, відповідає й поданій вище характеристиці лексичних і граматичних ознак цих дієслів.

4. Не знаходимо в пам'ятці й жодного випадку вживання **си** як залишку енклітичної форми давального відмінка займенника *собѣ* (*себѣ*).

Немає жодних граматичних підстав пов'язувати з цим поодинокі випадки написання **се**: „А в том се справа о том кончила”, які знаходять аналогію також у кількох написаннях форм із приєднанням **се**: „оповещалсе на Левкова Паточина сина” (II, 14); „схилившисе на едность права...” (I, 49). Пор. численні аналогічні правильні написання: „оповещаль ся Ромашком” (I, 15), „схилившися и порадивь ся слушьне” (I, 102) та ін.

Поряд із цим значна поширеність неперехідних дієслів типу **ся стала** при наявності незвичайних для зворотних дієслів на **ся** форм типу **ся пошол, ся досягла, ся вистачит** викликає цікаву аналогію до наведених Л. П. Якубинським прикладів уживання **си** при неперехідних дієсловах у західних говірках української мови: „Тай так си той пан зайшоу з енчими панами у бесенду”, „Они пишли сы спокойно до дому”. „Пишоу сы зноу на помованье...” „Стау сы в куточку церкви”, „а Иван сы поихау як пан” та багато інших.²

Л. П. Якубинський так пояснює походження наведених вище незвичайних форм із **ся** при неперехідних дієсловах: „Как

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 28.

² Якубинский Л. П. История древнерусского языка. – М. : Учпедгиз, 1953. – С. 247 – 248.

показывает приведенный список, дательный падеж возвратного местоимения **си** (**сы**) ставится при непереходных глаголах, как глаголах, употребляемых в непереходном значении”.¹

Зіставляючи вживання **си** в західноукраїнських діалектах з російськими *себе* у виразах типу „*шел я себе по улице*”, Л. П. Якубинський резюмує, що російське *себе*, як і українське *си*, *собі*, має в таких випадках станове (залоговое) значення і його завдання полягає в тому, щоб підкреслювати й додатково виражати неперехідність дієслова, звертаючи дію в напрямку до суб’єкта.

Займенник **ся** стояв при дієсловах перехідних. Він також звертав дію на суб’єкти й „перетворював” дієслово з перехідного в неперехідне. Таким чином, зворотне **ся** стало суфіксом неперехідності: „В этой обывовавшейся функции **ся** и **си** была заложена возможность обобщения **ся** за счет **си** и обратно, смещения этих частиц”.²

У зв’язку з цим слід звернути увагу на значну поширеність у говірках Полтавщини та в розмовному мовленні слова *собі* в часто граматичному значенні: *був собі, жив собі, йду собі* й т. д.

Для аналізу вживання неприєданого **ся** в „Актах” важливо вказати на його місце в реченні. С. Д. Никифоров підкреслює, що в староруських пам’ятках XV ст. нормою є положення **ся** після першого повнозначного слова речення.³

Розглядаючи місце **ся** в реченні, звертаємо увагу на те, що понад 80% випадків уживання **ся** припадає на підрядні речення та складні присудки. У більшості випадків „Акти” зберігають староруську традицію вживання **ся** після сполучників та сполучних слів, після першого повнозначного слова в реченні, напр.: „...*Кѣды бы ся Роман мѣл ... допитати*” (II, 96); „*Кому би ся кривда мѣла дѣят*” (I, 148); „*Коли-м-ся оних фрасовал...*” (I, 70); „...*которая ся собѣ мѣтовала...*” (I, 8); „*Хто ся на свѣт родил*” (I, 173); „...*а где ся не признает*” (I, 73); „*аж ся ...*

¹ Там само.– С. 249.

² Там само. – С. 249.

³ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 17 – 18.

росправит...” (I, 198); *„бо-м ся пошоль у свою дорогу”* (I, 178); *„аби ся свояволя повъзвухнула”* (I, 62); *„а ожели-би ся в том писму оказало”* (I, 221); *„если бы ся о чом знал в краденю овец”* (I, 40); *„тепер ся нам нѣгде подѣти”* (I, 78); *„жеби ся довѣдал Петра”* (I, 75); *„що ся и дошукало”* (III, 53); *„а хто би ся важил”* (III, 65); *„который так ся в собѣ мѣет”* (I, 56); *„будеш ся за живот держати”* (I, 153); *„того ся не мог утаити Бражник”* (III, 62); *„Толко ся межси собою не сварѣте”* (II, 43).

Таких випадків можна навести понад 130.

Випадків іншого положення надто мало, напр.: *„Которая справа такъ ся ми стала”* (I, 75); *„Зачем оних будет ся журити”* (I, 70).

5. В „Актах” є також випадки, коли частку **ся** вжито після дієслова, але вона відділена від дієслова частками, займенниками або скороченою формою допоміжного дієслова *єсть*: *„А домучат ли ся чого, мѣют карани бит на горле шибеницею”* (I, 159); *„а довели би ся то на них, теди прощение – не прощение”* (I, 77); *„не дошукали того ся”* (II, 30); *„прѣла-м-ся пред право”* (I, 120); *„шкурою подѣлили-смо-ся...”* (I, 81). *„Тилко ж не я ей паненства збавил, любовали-смо-ся”* (I, 70); *„и вкладали-смо-ся в грунта”* (I, 96). Такі випадки трапляються переважно в „справах поточних”.

Перш ніж перейти до висновків про відношення відповідних дієслівних форм до уснорозмовної мови Полтавщини, систематизуємо факти їх уживання в пам’ятці.

1. Форми дієслів з непередною часткою **ся** становлять в „Актах” значну меншість порівняно з уживанням передньої частки.

2. У переважній більшості випадків уживання частки **ся** перед дієсловами характерне для „справ вѣчистих” та для юридичних формул „справ поточних”.

3. Передню частку **ся** майже не вживають при власне-зворотних дієсловах; не помічено випадків збереження за часткою **ся** значення знахідного відмінка зворотного займенника.

4. Передню частку **ся** часто вжито при дієсловах з абстрактним значенням, із значенням моральних та юридичних понять, а тому вона переважає у формах середньо-зворотного та

загально-зворотного станів. Є приклади вживання неприєднаної частки **ся** при неперехідних дієсловах у випадках, коли можна відчувати зворотний стародавній займенниковий **си**, який пізніше асимілювався з **ся**.

5. Є випадки перехідного характеру, коли частка **ся**, що стоїть після дієслова, відділена допоміжними дієсловами, іншими частками тощо.

6. У переважній більшості випадків збережено місце вживання неприєданого **ся** за староруською нормою: після першого повнозначного слова, після сполучних слів і сполучників.

Перевага дієслівних форм із приєднаним **ся** в „Актових книгах”, очевидно, залежить від процесу зрощування дієслів із зворотним займенником **ся**, який відбувався в полтавсько-київському діалекті в період розвитку мови української народності. Інтенсивність протікання й завершеність цього процесу, як відомо, відрізняє полтавсько-київський діалект від інших діалектів української мови.

Оскільки переважна кількість фактів уживання **ся** перед дієсловами в пам’ятці стосується елементів актово-книжної лексики, можна висловити припущення, що в живих говірках Полтавщини того часу неприєдане **ся** було дуже мало поширене. Це підтверджує й те, що в мовних документах Полтавщини кінця XVII ст. (перш за все, в „Енеїді” І. П. Котляревського) немає випадків неприєданого **ся**. Проте ми не наважуємося зробити категоричний висновок про повну відсутність **ся** в говірках Полтавщини II пол. XVII ст.

Свідчення пам’ятки дозволяють твердити, що вживання неприєднаної частки **ся** в актово-урядовій українській мові II пол. XVII ст. на Полтавщині мало місце,¹ проте це вживання не було на той час нормою актової мови. Про це свідчить перевага форм із приєднанням **ся** й особливо поширеність паралельних форм від однакових дієслів у подібних контекстах.

¹ Пор. аналогічні факти в „Бориспільських актах” : „...счо ся жодним способом тоє не показало” (85, 1661), „що такъ ся и стало” (119, 1676), „...што ся зостало убозтва по небіжчику” (51, 1640), але тут же: „...а пасинку моему зосталося конь и вол...” (120, 1678) і т. д.

Аналіз прикладів дозволяє твердити, що вживання неприєданого **ся** було підтримано традицією актово-урядової мови, міцніше зберігалось в стандартних юридичних формулах, його підтримував також і вплив польської мови та західноукраїнських діалектів, особливо якщо врахувати значні переселення з Правобережжя на Полтавщину, які відбувалися в XVI – XVII ст.

Можна помітити, що в уживанні неприєданого **ся** є закономірність: воно зохувалося в дієсловах загального значення, більшість яких не пов'язана з прямим об'єктом. У деяких випадках уживання **ся** при неперехідних дієсловах, де в сучасній мові **ся** відсутнє, пов'язане з історією енклітичної форми займенника **си**, який асимілювався із часткою **ся**.

Не виключаємо можливість, що при деяких дієсловах, можливо, у частині говірок Полтавщини ще зберігалось паралельне вживання **ся** приєданого й неприєданого. На користь цього припущення можуть слугувати такі аргументи:

1. Доволі послідовне вживання неприєданого **ся** при окремих дієсловах. Особливо це стосується вживання **ся** при складеному дієслівному присудку, основну частину якого виражено інфінітивом з дієсловом *мѣти, маєт, мѣл*, типу „*ся мѣло довести*” та у формах типу „*як ся сам в собѣ мѣєт*”, „*так ся в собѣ маючий*” і т. д.

Думку про можливість уживання таких форм у говірках Полтавщини XVII ст. підтримує збереження в сучасній живій мові форм „*як ся маєш?*”

2. Уживання, правда, нечасте, **ся** при поширених у розмовній мові дієсловах: *ся журиши, ся смеркло* і т. п.

3. Наявність перехідних форм уживання **ся** після дієслова з неповнозначними словами між дієсловом і **ся** типу „*не жури ж ся, небоже*”, коли використання тієї чи тієї допоміжної частки видає живий, емоційний характер мови оповідача.

4. Граматична й історична виправданість уживання **ся** замість **си** в деяких неперехідних дієсловах при врахуванні поширеності в сучасних говірках Полтавщини виразів типу *пішов собі*.

У зв'язку з поданими вище відомостями про вживання частки *ся* з дієсловами розглянемо форми категорії стану, зафіксовані в „Актових книгах”.

Характерною особливістю мови пам'ятки є майже повна відсутність дієслів пасивного стану на *ся*, які зазвичай, класифікують як літературно-книжні форми.¹

У пам'ятці немає жодного випадку вживання таких дієслів із формами родового відмінка іменників з прийменником *от*. Лише двічі вжито форми пасивного стану: „Петро оповещался старшиною” (I, 83); „Іван Страшний ... оповещался Ромашком” (I, 15).

Немає таких форм і серед згаданих вище дієслів з неприєднаним *ся*.

Нетипові для „Полтавських актів” також пасивні форми без указівки на реального діяча, у яких би пасивне значення дієслова було підтримано контекстом.

У пам'ятці зафіксовано кілька випадків уживання дієслів, які О. О. Потебня характеризує як „глаголы на *ся*, средние от страдательных”²: „дѣялося в Пултаве” (II, 75); „а же жадных не знайшлося... признаков...” (I, 41).

Деякі з дієслів наближаються до т. зв. безособово-інтенсивних (за термінологією В. В. Виноградова³): „Юж то тому нецнотливому зрайци Буткови не раз трафилося” (II, 127).

Більш поширені дієслівні форми на *ся*, які стосуються назв неживих предметів та явищ без указівки на справжній суб'єкт дії. „Приточилася справа” (I, 70); „сталася шкода Петрови” (I, 76); „мнѣ разбой стался” (I, 25); „тая его шкода завелася” (I, 61); „здатся нам тоє” (I, 114); „абы тая злост... не множилася” (I, 186); „знайшлася моя власна курта” (I, 56).

¹ Пор. наведені С. Д. Никифоровим приклади: „Мною ныне вся строитца”, „учинится ... от попов и от крестьян” (Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 22).

² Потебня А. Из записок по русской грамматике. – Т. 4. – М. – Л., 1941. – С. 214.

³ Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1947. Ця термінологія здається більш придатною для аналізу дієслівних форм в історичному плані.

Ці форми, близькі до середньо-зворотних дієслів живої мови із суб'єктом – назвою живої істоти, дуже поширені й у сучасній українській мові, зокрема в її уснорозмовних стилях.

Велику групу дієслів із *ся* становлять форми, які наближаються до інтенсивно-побічно-зворотного та побічно-зворотного значень. Виражаючи дію, пов'язану з інтересами суб'єкта, вони разом з тим указують на поширення дії в інтересах суб'єкта та на непрямі об'єкти, які або домислюються, або виражені найчастіше непрямыми об'єктами в родовому, знахідному з прийменником та інших непрямих відмінках.

Ці дієслівні форми зацікавили О. О. Потебню, який у своїх замітках до станів дієслів підібрав значну кількість подібних прикладів¹:

ТАЇТИСЯ (чого?): „Савька того не таился” (I, 100); „Мартин ... таился того...” (I, 98); „Гуски тоей таился”.(I, 87).

ЗНАТИСЯ: „Знался до злих учинков своих” (I, 182); „знался до тих шкод” (I, 9); „Знаюся до того”...(I, 146); „знался к своѣм учинькам” (I, 129).

ПРЪТИСЯ: „Савка...того прѣлся” (I, 118).

ЖАЛУВАТИСЯ: „жалуюся Бѣгу и вамъ” (I, 40).

ДОСВѢДЧИТИСЯ: „досвѣдчился на того...овчара” (I, 64).

ДОПИТОВАТИСЯ: „допитовался, от кого би еи мѣль”.

ДОПАСТИСЯ: „юж нам тилки б коней допасться” (I, 199).

ДОЖДАТИСЯ: „не дождался” (I, 67).

ДОЗНАТИСЯ: „дозналися на Хвеска” (I, 47).

ПЕРЕХВАЛЯТИСЯ: „На дѣтки мои перехвалялася” (I, 216).

УСКАРЖАТИСЯ, СКАРЖИТИСЯ: „скаржилъсе на Івана” (I, 20).

ЗАГЛЯДѢТИСЯ: „швец заглядѣлся, а я, узявши, отийшол” (I, 76).

Деякі дієслова із *ся* належать до середньо-зворотних та загально-зворотних, які виражають стан суб'єкта, внутрішні

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 4. – М. – Л., 1941. – С. 209 – 210.

зміни в його стані, різні почуття, настрої суб'єкта тощо:

ВАРОВАТИСЯ: „*Варовалемся теж помови людской*” (I, 46).

ВАЖИТИСЯ: „*на що ти важилъся?*” (I, 130).

ПОВАЖИТИСЯ: „*До такого...учинку поважился*” (I, 70); „*а кто би важилъся того...*” (I, 62).

КАЯТИСЯ: „*жеби того...не чинил і каявся...*” (I, 74).

РОСКОШАТИСЯ: „*не будеш роскошатися*” (I, 96).

СКРЫТИСЯ: „*Ланас Соляникъ скрился*” (II, 113).

ОТЛУЧАТИСЯ: „*оная з гусми отлучилася*” (I, 87).

ЗДАВАТИСЯ: „*здаюся на всю братю*” (I, 115) і т. д.

У пам'ятці багато дієслів взаємно-зворотного значення: „*С которим я стрѣтилъся*” (I, 75); „*бо юж не раз з ним заводилъся*” (I, 75); „*позивалися*” (I, 173); „*мѣли межи собою погодитися*” (I, 124); „*и тим делилися*” (I, 73); „*змовѣлялися тую пчолу выбит*” (I, 85); „*и зустрѣвся...на дорозѣ з Павлом*” (I, 78); „*Мы з паном полковником...не гнѣваемся*” (II, 25) (не сваримося).

Поширені в пам'ятці дієслова прямо-зворотні або власне-зворотні, у яких об'єкт дії той самий, що й суб'єкт: „*в рѣцѣ...обмивався*” (I, 38); „*За живот возмется*” (I, 153); „*вклепался в тые овечки*” (I, 178); „*Яков зборонялся*” (I, 178); „*дерево...на бок отвернулося*” (I, 121); „*А он...на тичину скололся*” (I, 195); „*аж потум не рухнувся*” (I, 60) та ін.

Деякі з таких дієслів можуть наближатися до загально-зворотних (і до різновидності – середньо-зворотних).

Зробивши загальний огляд найпоширеніших дієслів та вказавши на майже повну відсутність серед них форм пасивного стану, розглянемо зв'язок зворотних дієслів з категорією перехідності та неперехідності.

Перш за все, відзначимо, що всі наявні в пам'ятці форми *ся* є неперехідними. Це пов'язано з основною функцією частки *ся* „усувати неперехідність дієслова або посилювати його неперехідність”.¹ Пор. у „Граматиці російської мови”: „Если к переходному глаголу, т. е. к глаголу действительного залога, присоединить суффикс *-я*, то глагол теряет значение

¹ Виноградов В. В. Русский язык. – С. 630.

переходности и не может сочетаться с винительным прямого объекта”.¹

Значно складнішим є питання про співвідносність між формами дієслів на *ся* та без *ся*. Деякі дієслова із *ся* утворено від дієслів, які в сучасній мові є неперехідними. Не слід забувати й того, що „грамматические соотношения форм глагола без *ся* и с *ся* были видоизменены и осложнены возросшими лексическими различиями этих форм. Многие возвратные формы, развив самостоятельное значение, обособились от соответствующих невозвратимых форм и стали отдельными словами”.²

Розглянувши більше ста найпоширеніших дієслів із часткою *ся*, звертаємо увагу, перш за все, на форми, співвідносність яких із перехідними дієсловами не викликає особливих зауважень. До цієї групи належать майже всі власне-зворотні дієслова: *обмивався, отвернулося, скололся, хоронимся* та ін. Із взаємно-зворотних дієслів: *стрѣтился, делилися, зустрівся* та ін.

Серед дієслів із більш загальним характером дії можна назвати: *підписуюся, оповещался, дѣялося, знайшлося, множилася, признатися, знатися, таїтися* та багато інших.

Пам'ятка також фіксує неперехідні дієслова, які в сучасній мові або зовсім не мають паралельних перехідних форм, або такі форми від них маловживані й не цілком паралельні за лексичним значенням. Розглянемо деякі з цих дієслів, ураховуючи відомості про їх уживаність та лексичне значення.

1. „Досвѣдчился на того вовчара” (I, 64).

ДОСВѢДЧИТИСЯ – співвідносне з *досвідчити*. У словнику І. І. Срезневського: „Досвѣдчити, досвідчу. „А того черезъ свои листы або печати досвѣдчилъ бы...” (Жал. Грам. 1388 г.)” (т. I, с. 709). В українсько-російському словнику: „досвідчити, -чу, -чиш і досвідити – убедиться (на опыте) (в чем); (*почувствовать*) испытать (что): „...на самім собі досвідчив...” (Сл. Гр.). „Се я сам досвідив” (Франко)” (т. I, с. 448).

¹ Грамматика русского языка / АН СССР. – Т. 1. – М., 1953. – С. 415.

² Там само.

2. „Жалуюся Бгу и вамъ” (I, 40).

ЖАЛУВАТИСЯ – співвідносно з перехідним *жалувати*.

Пор. у словнику Б. Д. Грінченка: „Жалувати...: 2) Жалѣть (кого), страданіє кь кому чувствовать. *Тебе жалуючи говорю...* МВ. II. 81; *Жалуй мене, подружечко...* Чуб. V. 182. 3) Относится кь кому съ заботливостью, съ любовью, любить, ласкать. *Лихого нічого жалувати*. Ном. № 3889. ...*дак він його і жалував*. Рудч. Ск. I. 13” (т. 1, с. 473 – 474).

У словнику І. І. Срезневського: „Жаловати, жалую – жалѣть; „*Жалую же сѣдинъ твоихъ, Иаковѣ*” (Пам. О Іосиф.);

– благопріятствовать, оказывать милость, расположение: „*Хочет ты царь жаловати*” (Новг. I Літ. 6847)” (т. 1, с. 843).

3. „До такого учинку поважился” (I, 70).

ПОВАЖИТИСЯ – співвідносно з перехідним дієсловом *поважити*. У словнику Б. Д. Грінченка: „Поважити. 1) Взвѣсить многое. 2) Уважить. *Поважив її Василь*. (Кв.). Поважитися. 1) Рѣшиться, отважиться. *Таке молоде, а він поваживсь її брати*. Лохв. у. 2) Польститься, прельститься. *Не подоба, старий діду, не подоба, хиба на те поважуся, що худоба*. Чуб. V. 1135” (т. 3, с. 207).

У сучасній мові живають це дієслово із часткою *ся* й без неї з префіксом *з-*.

4. „Юж нам тилко б коней допасться” (I, 199).

ДОПАСТИСЯ – співвідносно з перехідним *допасти*. У словнику Б. Д. Грінченка: „Допасти коня. Вскочить на лошадь” (т. 1, с. 422).

Українсько-російський словник фіксує обидві форми з цим значенням, але без *-ся* форма уже витісняється формою з *-ся*. Приклади в основному наведено з дореволюційної літератури: „допасти, -паду, -еш, – добраться (до чого), напасть (на что): „Герман допав лавки, повалився і заснув мов забитий” (Фр.); „Допали криниці та боржій, сповнивши відра, додому побралися” (М. Вовч.)” (т. 1, с. 441). Пор.: „допасться, допадатися – дорываться, дорваться (до чого); набрасываться, наброситься (на что): „Допався, як муха до меду” (Ном.)” (т. 1, с. 441).

5. „Варовалемся помови людской” (I, 130).

ВАРУВАТИСЯ – співвідносно з перехідним *варувати*.

Пор. у словнику Б. Д. Грінченка: „Варувати. Хранить, беречь, остерегать отъ чего. *Од огня варувала...* Гол. IV. 388” (т. 1, с. 128).

У сучасній мові це слово без *-ся* не вживається. Характерно, що навіть зафіксовану форму із *-ся* в українсько-російському словнику АН УРСР узято із старої літератури: „варуватися, -руюся, -руешся – не решаться, стесняются: „А вона все варується мені сказати, тільки гляне та зчервоніє” (Вовчок)” (т. 1, с. 115). Цей факт свідчить про те, що й форма із *-ся* виходить з ужитку в сучасній українській мові.

б. „Скаржилъся на Івана” (I, 29).

СКАРЖИТИСЯ – співвідносно з перехідним дієсловом *скаржити*.

У словнику Б. Д. Грінченка: „Скаржити – кого. Подавать жалобу на кого. *Вишукавъ якийсь родич шинкарю небіжчику, що скаржити прийшов.* МВ. II. 192. *Вже їго перед паном Богом скаржит.* Гн. II. 227” (т. 4, с. 132).

У сучасній українській мові без *-ся* не вживається.

7. „Жеби того ... не чинил і каявся” (I, 74).

КАЯТИСЯ – співвідносно в історичному плані із загальнослов'янським індоєвропейського походження дієсловом перехідним *каяти* (кого).

В етимологічному словнику О. Г. Преображенського: „Каять, каю, каешь – порицать (равнознач. рус. хаять)” (с. 303).

У словнику І. І. Срезневського: „Каати – порицать: „Ту Немци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святославлю, кають князя Игоря” (Сл. Плк. Игор.).

– исповѣдывать: „А учнеъ котории священникъ тѣхъ людей каяти...” (Новг. II л. 1572 г.)” (т. 1, с. 1202).

Пор. зафіксовані у В. І. Даля живі форми російської мови: „*Поп попа кает, а сам мигает*” (т. 2, с. 101).

Уже навіть словник Б. Д. Грінченка не фіксує цієї форми без *ся*. „*Не кайся, рано вставши, молодо оженившись.* Ном.” (т. 2, с. 229).

Разом з тим, форма із *ся* широкоживана в сучасній українській мові.

Зовсім не мають співвідносності з перехідними формами такі дієслова: *квитовалися*: „*Братовя квитовалися*” (III, 110);

роскошатися: „не будеш роскошатися” (I, 96); *виспатися*: „вправдѣ южи виспался” (I, 60); *боятися*: „Бѣа боюся” (I, 203) та ін.

У „Грамматике русского языка”, виданій АН СРСР, указано, що подібні дієслова не входять до системи станів, хоч вони за значенням і наближаються до дієслів середньо-зворотних, оскільки характеризують зосередженість дії або стану в суб’єкті.

Деякі з дієслів типу *каються*, *прѣтисся*, співвідносність яких із перехідними дієсловами можна виявити лише в далекому минулому, з цього погляду теж не входять до системи станів дієслів.

Як відомо, у дописемну епоху всі дієслова, що зараз вживаються з часткою *ся*, могли вживатися й без неї. Прикріплення її до дієслова в російській мові відбулося лише в XVI – XVII ст. і то для різних дієслів не одночасно: спочатку при пасивних і власне-зворотних, а потім при всіх інших, але це вже XVII ст.¹

В. В. Виноградов звертає увагу на те, що в деяких випадках відбувається розходження в лексичному та граматичному відношеннях паралельних дієслів із *ся* і без *ся*. Причому форма із *ся* нерідко виживається, тоді як незворотна вимирає².

Як видно з попереднього матеріалу, в „Актових книгах” є деяка кількість дієслів із *ся*, які в минулому були співвідносні з перехідними дієсловами активного стану без *ся*. У сучасній мові вони або зовсім втратили цю співвідносність, або їх історично співвідносні форми розійшлися у своїх лексичних значеннях. Цю тенденцію втрати частиною дієслів колишнього тісного зв’язку з відповідними перехідними формами може бути проілюстровано прикладами, коли пам’ятка фіксує паралельні форми з приєднанням та неприєднанням *ся*: втручатися – без *ся* чотири випадки „не важили втручати” (I, 48, 69, 80, 92); з приєднанням *ся* – вісім випадків.

¹ Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1952. – С. 244.

² Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1947. – С. 638.

Словник Б. Д. Грінченка фіксує форму без *ся* як живу: „Утручати, -чаю, -еш; совершенный вид: утрутити ... Толкать, вталкивать, втолкнуть. *Ой приведи до річоньки, а не втручай в воду.* Нп. *В танці два кінці: або сам упадеш, або тебе втрутять – а все наб'єшся.* Ном. № 12477. *Не можуть ніяк її до сіней утрутити.* Грин. III. 508” (т. 4, с. 366).

Звертає на себе увагу лексичне розмежування цих, без сумніву, етимологічно пов'язаних слів.

В українсько-російському словнику АН УРСР зафіксовано лише слова *втручатися, втрутитися*, оскільки форма без *ся* вийшла з ужитку в українській літературній мові (т. 1, с. 301).

Важитися – в пам'ятці вживається без *ся*: „не важили втручати” (II, 73); – з неприєднаним *ся* – 37 випадків; з приєднаним – дев'ять. Типовий приклад: „А хто би *ся* важил” (II, 107); „А хто бы ... важил Микитѣ на чест его нагонит” (I, 132).

Словник Б. Д. Грінченка подає приклади вживання цього дієслова з *ся* в таких значеннях: „2) Отваживаться, рѣшаться. *На дівчину дивитися не важусь.* К. Юв. 65. 3) Покушаться, умышлять. *Ви на мене не важтєся.* Нп.” (т. 1, с. 122).

У цих значеннях наведено приклади вживання відповідного дієслова без *ся*; 4) иметь виды, метить, покушаться: „Я двох люблю, я двох люблю, на третього важу”. „Важить на моє здоров'я” і т. д.

В українсько-російському словнику АН УРСР наведено слово *важити* в цьому самому значенні. Словник обмежується прикладами з дореволюційного фольклору та літератури (т. 1, с. 108 – 109). Це й не випадково, бо слово *важити* без *ся* в значенні „умyshлять, покушаться” в сучасній українській мові рідковживане.

Слово *важити* в цьому значенні не співвідносне з прямо-перехідним дієсловом. Обидві форми (із *ся* та без *ся*) відповідають побічно-зворотному значенню з відтінком загально-зворотним (психологічного стану): *важити (важитися)* на кого? чим?

Поява при цьому слові частки *ся*, імовірно, була пов'язана з набуттям старим дієсловом, що мало прямо-перехідне й більш конкретне значення, нового, переносного значення – з відтінком вираження психічного стану людини. Наведені приклади з

„Актових книг” *втручати, ся втручати, втручатися* з байдужим уживанням усіх трьох форм, очевидно, відбивають положення, коли нове граматичне значення вже закріпилося в слові, але за традицією слово ще могли вживати в старому оформленні.

З цього погляду помітна й лексикалізуюча роль частки *ся* в подальшому розвитку слів із префіксами *на-* і *по-* з відповідними префіксами та часткою *ся*: *наважуватися, поважуватися (наважитися, поважитися)* вже відриваються від прямого значення „ваги”.

Також звертають на себе увагу в пам’ятці окремі дієслова без частки *ся*, тоді як сучасна мова знає їх лише з цією часткою.

ЗОСТАВАТИ (майже не вживається в пам’ятці у формі *зоставатися*):

„*При том млину купленом зоставалъ*” (II, 1); „*А любо то мѣло зостават*” (II, 1); „*Запис зоставалъ*” (II, 75); „*При своем мѣет зостават*” (I, 82); „*Абы Семен Гриценко при своей отцевъцинѣ зоставал*” (I, 82); „*а шостий зостала есмо тобѣ винна*”; „*На его мѣсту ... зостал мистром*” (I, 96); „*Я – ж над овцами зоставал*” (I, 119); „*будет зостават Тимошъ*” (I, 130); „*аби при своей утрате зоставали*” (I, 137); „*при цноте своей зостают*” (I, 156); „*а ежели би в парти Иван заставал*” (I, 105); „*И овечки в тебе зостают*” (I, 171); „*винен ему зостал*” (I, 173); „*а так зостане в той справѣ ... вулним...*” (I, 76); „*Стецко мог зостават*” (II, 95) і багато інших (I, 19, 53, 61, 65, 66, 83, 84, 85, 96, 99, 112, 116, 123, 125, 132, 137, 162, 163, 168, 171, 174, 178, 183, 204, 207; II, 17, 29, 30, 35, 37, 40, 43, 51, 57, 66, 70, 74, 77, 83, 93, 99, 101, 106, 107, 109, 112, 115, 125, 126 та ін.).

Понад сотні подібних прикладів без *ся* відповідають лише два випадки із *ся*: „*Федор ... умер, а хлопчик тот зостался*”¹ (I, 88); „*болшая еще част зостається*” (III, 109). Проте й двох випадків досить, щоб визначити, що форма *зоставати* не була єдиною в говірках Полтавщини XVII ст.

У сучасній українській літературній мові дієслова *зоставати, зоставляти* вживаються лише як прямо-перехідні,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 4. – М. – Л., 1941. – С. 209.

не співвідносні з неперехідними формами на **ся**; тоді як дієслова *зостатися*, *зоставатися* можуть бути лише неперехідними й не співвідносні з активними перехідними формами без **ся**.

У словнику Б. Д. Грінченка знаходимо такий матеріал: „Оставляти, -ляю, -єш, сов. в. оставить, -влю, -виш = зіставляти, зіставити. *Їж, брате, хліб, та на завтра оставляй*. Ном. № 5287. *Я в дорогу вибераюсь, тебе мила оставляю*. Чуб. V. 4.

Оставатися, -гаюся, -єшся, сов. в. – остатися, -тануся, -нешся = зоставатися, зостатися” (т. 3, с. 70).

„Зіставляти, -ляю, -єш, сов. в. – зіставити, -влю, -виш, оставлять, оставитъ. *Зажер усе, нікого не зіставив*. К. Юв. 44.

Зіставати(ся), -гаю(ся), -єш(ся) – сов. в. зістати(ся), -тану(ся), -неш(ся) – оставаться, остаться. Все мине, а гріх зостане. Ном. № 103.

Зоставати(ся) = зіставати(ся).

Зостати(ся) = зістати(ся). *То був волон, а то не хочеш зостатися конем*. Ном.” (т. 2, с. 181).

Отже, словник дає приклад старої форми від *зостати*, *зостане*, проте з неперехідним значенням.

Можна вбачати польський вплив у вживанні таких форм без **ся**: інколи ці форми трапляються в шаблонних судових формулах, обтяжених полонізмами: „*Жеби оная мѣла в цноте своей вдовиной зостават*” (I, 84); „*Же ей пчолы вцале при ней зоставали*” (I, 85) і багато інших.

Проте було би надто поспішним зробити висновок про цілковито запозичений характер цієї форми. Проти цього заперечує як наявність її в староруській мові та українських діалектах, так і надто велика поширеність цієї форми в пам’ятках.

Ми схильні розглядати її як архаїчну староруську форму, збереження якої в традиційному стилі „Актив” було підтримано як уживанням у говірках, так і впливом польської мови, що й тепер знає таку форму, однак остаточні висновки вимагають залучення більшого матеріалу.

Відзначимо також дієслово *сознати* (*зізнати*), поряд із *признати* в значенні „зізнатися”, „признатися”. Ці дієслова без **ся** вживані в постійній канцелярській формулі: „*созналь ясне, явне, доброволне*”... – *созналь* (II, 2, 6, 16, 26, 28, 35, 41, 44, 48,

53, 54, 56, 86 і т. д.; *ззналь* – II, 1, 23, 68, 76, 77, 78, 80, 84 і т. д.; *призналь* – II, 8, 11, 15, 19, 20, 32, 44, 47, 49 і т. д.

Паралельно з цими прикладами фіксуємо значну кількість форм із *ся*, як у судових формулах про зізнання підсудного, так і в повідомленнях про хід допиту: „*доброволне знался*” (I, 19, 149, 159 і т. д.); „*болше не призналь*” (I, 40); „*Петро признался*” (I, 77) і т. д.

У пам'ятці є кілька випадків форми *користувати (ним)* і немає випадків форми *користуватися*: „*Хотѣти ним користувати*” (II, 24, 64); „*волно користуват...*” (II, 52). Пор. сучасне *користуватися* (чим?, з чого?).

Словник Б. Д. Грінченка: „*Користувати, користуватися (з чого)*” (т. 2, с. 283); у польській мові: *korzystac'* – *пользоваться*.

Пор. „...*згодили Стецкови тие сѣножати половина*” (II, 95). Наявні паралельні форми – *згодилися*.

„*З плачем скаржила*” (I, 75) – паралельна велика кількість випадків – *скаржился, -лася*.

Наведеними вище небагатьма прикладами майже обмежено випадки невідповідного до сучасної мови вживання форм без *ся*.

Наявність у пам'ятці форм стану з неприєднаним *ся* та окремі випадки невідповідності цих форм сучасній мові не дають, проте, підстав для сумнівів щодо загальної впорядкованості форм категорії стану в актовому-книжному та уснорозмовному стилях української мови XVII ст., зокрема в говірках Полтавщини. Насамперед важливим є те, що дієслова з ужитою окремо часткою *ся* за лексичним і граматичним значенням паралельні формам з приєднаним *ся*.

Українсько-російський словник АН УРСР архаїчних форм не дає, обмежуючись формами: *зоставляти, zostавити і zostаватися, zostатися* (т. 1, с. 263 – 264) поряд із найпоширенішими літературними: *залишити, залишитися, лишити, лишитися* (т. 1, с. 69, 446).

Навіть цей обмежений матеріал дозволяє робити деякі висновки щодо названих дієслів.

У староруській мові були відомі дієслова *зостати, zostавати*, без *ся*, які, вірогідно, спершу, як указує О. О. Потебня, були активними перехідними дієсловами, для

яких знаходимо співвідносні форми із *ся*.

В українській мові (посилаємося на Номиса) такі форми збереглися лише частково, у діалектах, з літературної мови вони зникли. Відбулося лексичне розмежування форм стану: дійсного, активного (*зоставляти, zostавити*) із формами *зоставатися, zostатися*.

Наших даних не досить для висновків про характер уживання цих дієслів в уснорозмовній мові XVII ст. на Полтавщині.

Що ж до актово-книжного стилю, то незаперечним є (виходячи з наведених відомостей) поширення паралельних форм *зостати, zostавати* поряд із наведеними *зостатися, zostаватися*.

Такі само форми знаходимо в літописах Самовидця, Граб'янки, у „Бориспільських актах”, матеріалах архіву Стороженка з Лубенщини та інших пам'яток.

Скорочення частки *ся* відбито переважно в широкоживаних дієсловах з побутовим значенням в актах А. Л. та І. Т., дуже близьких до народної мови, що вказує на живий, уснорозмовний характер таких написань.

У формах минулого часу: *дѣялос в Полтаве* (I, 205; III, 32, 43, 101, 120); *дѣялос в Стасовцях* (III, 65); *ускаржились* (I, 155, 156); *ускаржилис* (II, 32); *скаржилис* (III, 78, 102); *важила* (III, 7); *важилис* (II, 37); *не втручалис* (III, 97); *вклалис спат* (I, 118); *множилис* (I, 140); *сталас* (I, 162); *каюс* (I, 161); *подѣлилис* (I, 73); *закрилис* (I, 27); *позосталос* (I, 26); *приточилась* (I, 25); *прилучилос* (I, 78); *не знайшлос* (I, 141); *найшлос* (I, 23); *здавалис* (I, 41); *не показалос* (I, 111); *призналис* (I, 34).

Один випадок у формі теперішнього часу – *подѣписуюс* (III, 30).

Два випадки вживання форм інфінітива: *увязатис* (II, 17), *селитис* (III, 24).

На підставі наведеного вище матеріалу можна зробити висновок:

1. а) пам'ятка відбиває період завершення оформлення категорії стану в українській мові. У зв'язку з цим у ній представлені основні типи граматичних значень стану у відповідних суб'єктивно-об'єктивних відношеннях;

б) в „Актових книгах” зафіксовано мало форм пасивного стану, що пов’язано з книжним характером цих форм на той час. Але, з іншого боку, у деяких дієсловах, за термінологією О. О. Потебні, „средних от страдательных” (типу *діялося*), середньо-зворотних, особливо з уявними суб’єктами – назвами предметів та абстрактних понять (*сталася шкода, множилася злост*) відбився високий ступінь граматичної абстракції від логічних суб’єктів дії, віддавна властивий народній мові;

в) у пам’ятці особливо широко представлено різновидності загально-зворотних дієслів та дієслів побічно-зворотних.

2. Пам’ятка відбила процеси оформлення категорії стану української мови, в основному паралельні відповідним процесам російської мови:

а) зіставлення ряду дієслів на *ся* з архаїчними перехідними дієсловами, які в сучасній мові втратили перехідність, дозволяє твердити, що книжний і уснорозмовний стилі на Полтавщині у XVII ст. ще зберігали деякі перехідні дієслова (типу *втручати, важити, користувати* і т. д.), які в сучасній мові або зовсім зникли, або існують як архаїзми. Це цікаве явище підтверджує думку про те, що в далекому минулому всі дієслова на *ся* мали відповідні перехідні форми, а також указує на діалектичний процес взаємодії граматичної категорії стану зі змінами в словниковому складі мови (пор. *важити – важитися*);

б) у пам’ятці виділяються форми виключно з приєднаними *ся* при споконвічно неперехідних дієсловах типу *ся пошол*. Ці форми є залишками вживання займенника *ся* в непрямих відмінках.

Поодинокі випадки окремого вживання *ся* при неперехідних дієсловах (*ся боит*) знаходять аналогію в сучасних південно-західних говірках і, вірогідно, відбивають старіші мовні риси.

Разом з тим звертає на себе увагу відображення в пам’ятці паралелізму форм з приєднаним та неприєднаним *ся* та заміна приєднаних *ся* на *с* (*сь*).

Ці факти свідчать про процес завершення в книжній та уснорозмовній мові Полтавщини XVII ст. приєднання *ся*, що

пов'язано з відзначеною вище граматикалізацією *ся*, утратою займенником *ся* його колишньої самостійності, сформуванням основних рис граматичної категорії стану.

ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

У досліджуваній пам'ятці наявні всі форми теперішнього часу в однині та множині.

Двоїну в теперішньому часі, як і в інших часах і способах, не засвідчено. Це підтверджує усталену в мовознавстві думку, що двоїна в дієслівних формах занепала раніше, ніж в інших частинах мови. Як чітко витримана система вона існувала в староруській мові, що засвідчено в пам'ятках десь до XIII ст.¹ З цього часу на її місці почали використовувати множину, трапляються також випадки неправильного вживання форм двоїни.

В „Актових книгах” різні форми теперішнього часу представлено неоднаково, що цілком виправдано характером пам'ятки. Найповніше представлено форми III особи однини й множини та I особи множини. Уживання форм II особи однини та множини обмежено кількома випадками. З цієї ж причини спостерігаємо неоднакову поширеність дієслів теперішнього часу й у різних текстах „Актових книг”. Більшу різноманітність дієслівних форм зафіксовано в „справах поточних”, де розглядаються різні побутові події. У „справах в'їстих” кількість дієслів більш обмежена, що цілком виправдано змістом розміщених у них актів.

Переходячи до аналізу дієслівних форм, слід указати на те, що більшість дієслів, ужитих у теперішньому часі, належить до III класу (за основою теперішнього часу). Значно менше випадків уживання дієслів інших класів. Отже, як і в сучасній мові, III клас дієслів у пам'ятці виділяється серед інших класів своєю численністю форм й охоплює найбільшу кількість дієслів.

I особа однини

У формі I особи однини всього 278 дієслів, із них дієслів I та II класів по одному випадку вживання. Малопоширеними є й дієслова IV класу (46 слів, але й це число зменшується за

¹ Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М., 1952. – С. 146.

рахунок повторення окремих дієслів, так, дієслово *чиню* повторюється 27 разів).

Дієслів атематичного класу у формі І особи однини не засвідчено. Замість них ужито відповідні тематичні дієслова (це явище відбито вже в пам'ятках XIV – XV ст.), напр., *не вѣдаю* (I, 87, 104, 105; III, 71 і т. д.), *не ведаю* (I, 77), *видаю* (I, 30, 102); *мѣю* (I, 13, 36, 163, 171 і т. д.).

У більшості випадків форми теперішнього часу І особи однини в пам'ятці нічим не відрізняються від форм сучасної української мови: *знаю* (I, 40, 58 і т. д.); *признаю* (I, 99, 40 і т. д.); *маю* (I, 171); *шукаю* (I, 78); *шкодую* (I, 61); *прошу* (I, 86, 207 і т. д.); *трачу* (III, 11, 79); *держу* (I, 120); *мушу* (I, 47). Цей список можна продовжувати, але наведені приклади є переконливими, тим більше, що вживання таких форм не становить поодиноких випадків і більшість із них повторюється в пам'ятці.

Зрідка трапляються в пам'ятці форми, невластиві сучасній українській мові, з фонетичними рисами старослов'янців: *не хошу* (II, 107; III, 48, 111), *хошу* (I, 174, 213), *пуцаю* (II, 81, 91 та багато інших), *оповѣцаюся* (II, 147). Той факт, що старослов'янзми трапляються переважно в „справах вѣчистих”, свідчить про їхній зв'язок з книжною традицією.

Слова, які прийшли в українську мову з польської, оформлено за законами української мови: *квѣтую* (I, 36, 105; II, 93); *варую* (I, 215; II, 64, 13); *мешкаю* (III, 90, *презентую* (I, 171; II, 118). Але вони в пам'ятці є поодинокими й не впливають на загальну картину представлення дієслівних форм.

Серед дієслів І особи однини привертають до себе увагу дієслова IV класу, особливо ті, основа яких закінчується на передньоязичний приголосний. Таких дієслів у пам'ятці небагато, але вони дають цікавий матеріал для дослідження. Так, у дієсловах типу *прошу* (I, 36, 61, 186, 207; II, 45, 115; III, 76, 143 і т. д.); *дохожу* (I, 99); *мушу* (I, 47); *трачу* (III, 11, 79); *ношу* (II, 99) послідовно відбувається чергування *д*, *т*, *з*, *с* із шиплячими, що становить норму й сучасної української мови.

У пам'ятці не зафіксовано жодного випадку, де б таке

чергування не відбулося.¹ Уживання цих форм характерне для пам'яток цього й пізніших часів.²

Відсутність форм типу *ходю*, *носю* в письмових пам'ятках не випадкова. Відповідні написання пов'язані з уснорозмовною мовою Полтавщини. Як свідчать дані сучасної діалектології, для північних і південно-західних діалектів української мови властиві форми типу *прошу*, *хожу* (*ходжу*), *кручу*³ тощо, а вживання форм типу *ходю*, *носю* властиве для деяких говірок південно-східного наріччя, зокрема й говірок Полтавщини, а також районів, заселених пізніше (у XVII – XVIII ст.), – Слобожанщини, Донбасу.

Чому ж тоді цю рису полтавських говірок не відбито в пам'ятках XVII ст.?

Відповідь на це питання можна дати лише на основі аналізу діалектних даних про поширеність цієї риси на Полтавщині.

По-перше, форми типу *ходю*, *носю*, як свідчать діалектологічні записи, не охоплюють усіх говірок Полтавщини.

Ще К. П. Михальчук відзначив, що ці форми поширені в південній частині Полтавщини, на території т. зв. „южно-українського поднаречия”, куди з Полтавщини входять „южный угол Кременчугского уезда, Кобелякский и Константиноградский, за исключением северо-западных полос”.⁴

Іноді вживається пом'якшене *д* (і тільки) також у

¹ У дієсловах IV класу з кінцевим губним основи перед закінченням з'являється вставний *л*: *терплю* (I, 205; II, 115). Без вставного *л* такі форми не зафіксовано.

² Пор. твори А. Радивиловського, П. Беринди.

У бориспільських актах: *прошу* (12), *покорне прошу* (112) (навіть сучасні діалектологічні дані про говірки Бориспільщини фіксують форми з шиплячим в основі слова: *ходжу*, *буджу*, *воджу сиджу* та *хожу*, *бужу*, *сижу*, *вожу* тощо). (Брахнов В. Характерні риси трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області // Діалектол. бюл. – Вип. 2. – С. 32). У мові І. П. Котляревського теж не знаходимо форм типу *ходю*, *носю*.

³ Жилко Ф. Т. Українська діалектологія. – К., 1951. – С. 29 – 39.

⁴ Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Тр. этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. – Т. VII, вып. 2. – СПб., 1877. – С. 477.

північній частині Полтавщини, у т. зв. „Ніжинсько-Переяславським разноріччі: *д, т, з, с* смягчаються в *дж, ч, ш, жс*, но *д* иногда требует йотированного гласного: розсердюсь”¹.

На більшості території Полтавщини, за К. П. Михальчуком, поширені форми, де в основі І особи однини наявний шиплячий.

Пізнiшi дiалектологiчнi працi вказують на бiльшу поширенiсть обох форм на Полтавщинi. Варiанти типу *ходю, носю* в деяких мiсцевостях уживають паралельно з варiантами типу *ходжу, ношу*. Так, форми *ходю, носю* зрiдка трапляються на Переяславщинi, Роменщинi, у Лохвицькому, Хорольському районах тощо. У Кременчуцькому, Кобеляцькому районах вони переважають або вживаються паралельно з iншими формами. Цi форми також поширенi в Полтаві та її околицях, у Диканьцi, Решетилiвцi тощо.

Отже, у дiалектологiї склалася думка, що форми типу *ходю, носю* бiльш поширенi в пiвденних i схiдних районах Полтавщини (Полтавський район).²

Матерiали до ДАУ пiдтверджують таку думку й допомагають деякою мiрою уточнити межi поширення цих форм.

Зокрема, найпоширенiшi вони в пiвденнiй Полтавщинi: у Кишенькiвському, Карлiвському, Машiвському районах, а також у Кременчуцькому, Козельщанському, Чутовському, Семенiвському, В.-Багачанському, Решетилiвському, Диканьському, Полтавському, Ново-Санжарському тощо.

В iнших районах переважають форми типу *хожу (ходжу)*, зокрема в Лохвицькому, Гадяцькому, Зiнкiвському, Миргородському, Шишацькому тощо.

У деяких районах помiтне паралельне вживання обох цих

¹ Там само. – С. 474.

² Ф. Т. Жилко зауважує, що ця вимова поширена „на пiвдень вiд умовної лiнii Хмiльник (Вiнницької облaстi) – пiвденнiше Погребищенський – Корсунь-Шевченкiвський – Черкаси, а на Лiвобережжi на пiвдень вiд умовної лiнii Хорол – пiвденнiше Полтави” (Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського дiалекту – основи української нацiональної мови // Полтавсько-київський дiалект – основа української нацiональної мови. – К., 1954. – С. 17).

форм: в Опішнянському, а також в окремих селах Шишацького, В.-Багачанського, Семенівського, Кременчуцького. Ново-Санжарівського районів тощо.

По-друге, свідчення діалектології дозволяють припустити, що поширеність цих рис у XVII – XVIII ст. була територіально вужча. Форми типу *ходю*, *возю* поширюються буквально на наших очах. Прикладом може слугувати той факт, що подекуди старі люди вживають форми типу *ходжу*, *ношу*, а молоді – або паралельні, або тільки *ходю*, *носю*. Таке явище засвідчено в с. Бреусівка Козельщанського р-ну, селах Бухалівка, Опішня, Семенівка Опішнянського р-ну, с. Нижні Млини Полтавського р-ну, с. Крута Балка Ново-Санжарівського р-ну, с. Березняки Покровсько-Багачанського р-ну тощо.¹

Отже, у тих районах, де зараз уживають паралельні форми, вірогідно, раніше існували старі форми типу *хожу*, *прошу*, *ношу*.

По-третє, у мовознавчій літературі усталеною є думка, що форми типу *ходю*, *просю*, *носю* тощо є новішими й утворилися від старіших форм типу *хожу*, *прошу*, *ношу*.² Такі новіші форми швидко поширювалися. З цього приводу П. Г. Житецький пише: „Непереходная мягкость их (*дь*, *ть*) по местам даже предпочитается старинно-переходной”.

Продовжуючи існувати в говірках, ці новіші форми не проникали в стару книжну мову, як і не стали вони нормою сучасної літературної мови.

Сказане вище дає можливість припустити, що в часи формування національної мови новіші форми типу *ходю*, *носю* не переважали над старими й не належали „панівним” говіркам полтавсько-київського діалекту.

На перевагу старіших форм над новішими вказував і П. Г. Житецький.³

¹ Матеріали до ДАУ.

² „Без всякого сомнения эти формы образовались из основных *хожу*, *кручу* и проч.” (Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 237).

³ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 237.

Але було б неправильно думати, що форми типу *ходю*, *носю* були зовсім не властиві говіркам Полтавщини XVII ст., оскільки, незважаючи на їхню виключну рухливість (із матеріалів до ДАУ видно, що зміни цих форм можуть відбутися навіть у межах двох – трьох поколінь), усе ж вони не змогли б так швидко поширитися на цій території.

Ми не маємо можливості розв'язати проблему поширення цих форм, але зіставлення діалектологічних записів з наведеними даними письмових документів дозволяє припускати, що коли ці форми й були властиві живим говіркам уже в XVII ст., то вони не були характерні для центральних говірок Полтавщини, їх не вважали „панівними” формами; писарі могли розглядати їх як неприпустимі „провінціалізми”, тим більше, що це підтримувала й традиція книжної мови того часу¹. Тому в полтавських актах, як і в бориспільських, а також і в хронологічно пізніших творах І. П. Котляревського, форми типу *ходю*, *носю* відсутні.

II особа однини

Форми II особи однини теперішнього часу не потребують особливих коментарів, кількість їх в „Актах” обмежена, що впливає із змісту пам'ятки. Цим виправдано й те, що в „справах поточних” зафіксовано 11 випадків уживання форм II особи однини, а в „справах в'єчистих” – усього чотири.

Усі вони одноманітні й відповідають сучасним формам², наприклад: *женеш* (I, 124); *робиш* (I, 118); *забираєш* (I, 96); *складаєш* (I, 96); *кажеш* (I, 96); *хоронишся* (I, 78); *говориш* (II, 104); *маєш* (II, 23); *мовиш* (I, 77) і т. д. Треба думати, кінцевий приголосний вимовлявся твердо.

На тверду вимову кінцевого приголосного в цих формах указує П. Г. Житецький: „После отвердения шипящих **ѣ** в окончаніи **-иѣ** не был уже знаком мягкости согласного **-и**, а в книжной малорусской речи XVII ст. согласно с народным

¹ Форми з **дж** типу *ходжу* в пам'ятці не засвідчені. Ми не можемо говорити про їх наявність у говірках Полтавщини того часу. Але зважаючи на те, що в сучасних говірках ці форми широкоживані, можна припустити, що вони існували зрідка й у XVII ст., оскільки для такого значного поширення потрібен був порівняно тривалий час.

² Жодного випадку форми з **иш** в пам'ятці не зафіксовано.

произношением было за правило писать *шъ*, а не *шь*”¹. Наші матеріали не заперечують цієї думки, оскільки в пам’ятці після *ш* лише зрідка наявне *-ъ*. У більшості випадків немає ніякого знака.

III особа однини

Форми III особи однини теперішнього часу заслуговують особливої уваги. Немає потреби вказувати на те, що вони порівняно з формами II особи більш поширені в „Актах”. Як і форми дієслів I та II особи, вони близькі до форм сучасної мови.

Залишаючи поза увагою твердість чи м’якість кінцевого *-т* у цих формах, ми говоритимемо лише про наявність його чи відсутність у закінченнях порівняно з нормами сучасної мови й особливостями полтавсько-київського діалекту.

Сказане вище такою самою мірою стосується й форм майбутнього часу.

Розглядаючи форми III особи однини, констатуємо наявність *-тъ* або *-т* (умовно позначаємо *-т(ъ)*) у закінченнях дієслів усіх класів.

Закономірним це явище є для дієслів IV класу, які й у сучасній українській мові мають закінчення *-ит(ъ)*: *ходить* (I, 64); *чинит* (I, 151, 178; II, 24, 76 і т. д.); *держит* (I, 153); *лежит* (I, 84); *мовит* (I, 16 і багато інших); *строит* (I, 215); *лѣчит* (I, 83); *правит* (I, 80); *гонит* (I, 61); *находит* (I, 24); *належит* (II, 32); *мовит* (із неопублікованих актів).

Разом з тим, у сучасних діалектах, зокрема в південно-східних, закінчення дієслів IV класу в III особі однини неоднакове. Тут можливі паралельні форми: *ходить* і *ходе*; *робить* і *робе*. Форми типу *ходе* не зафіксовано в письмових пам’ятках.²

Ще К. П. Михальчук указував, що форми типу *ходить*, *носить*, *робить* поширені в т. зв. середньоукраїнському піднаріччі, куди входить південна частина колишніх Переяславського, Пирятинського, Лохвицького повітів, південна смуга колишнього Роменського повіту, Золотоніський,

¹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 103.

² Маємо на увазі досліджувані пам’ятки XVII ст. і пізніше.

Лубенський, Хорольський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський, Зіньківський і Кременчуцький повіти, за винятком однієї частини нижче м. Кременчук; північна смуга колишнього Кобеляцького й північно-західна частина Костянтиноградського повітів.¹

У т. зв. „північноукраїнському піднаріччі”² відомі паралельні форми: *ходить, робить* і *ходе, робе*.

У „північноукраїнському піднаріччі”, куди з Полтавщини входить зокрема південна частина колишнього Кременчуцького повіту, а також Кобеляцький і Костянтиноградський повіти, за винятком північно-західної смуги (Чуб, с. 477): *ходе, робе, ходи, роби* і под.

Пізніші діалектологічні матеріали фіксують форми типу *ходе* в південних районах Полтавщини та в деяких північних.

У старих діалектологічних записках у Полтаві та її околицях засвідчено форми -з *-ит(ь)*.

Сучасні матеріали ДАУ свідчать, що паралельні форми поширені майже на всій території Полтавщини.

У мовознавстві існує думка, що форми типу *ходе, носе* пізнішого походження й утворилися за аналогією до дієслів першої дієвідміни. Вони, як і варіанти типу *ходю*, швидко поширювалися в живій мові, але в актово-книжну мову XVII ст., а також у національну літературну мову не ввійшли з тих причин, очевидно, що й форми типу *ходю*. Аналіз мови Актових книг свідчить, що в Полтаві та її околицях в XVII ст. у дієсловах IV класу вимовлялося кінцеве *-ит(ь)*. Доказом цього може бути той факт, що в Полтаві й до цього часу поширена форма на *-ить*.

Крім того, у деяких районах Полтавщини, за матеріалами ДАУ, у мовленні старшого покоління наявні форми на *-ить*, а в мовленні середньо-молодшого – на *-е*. Це явище зафіксовано в

¹ Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Тр. этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. – Т. VII, вып. 2. – СПб., 1877. – С. 477.

² Сюди входять з Полтавщини, за К. П. Михальчуком, такі райони: північна частина колишніх повітів Переяславського, Пирятинського, Лохвицького, колишній Прилуцький повіт і північна частина Роменського по р. Сула (Там само. – С. 473).

селах Мала-Перещепина, Драбинівка, Писарівка Ново-Санжарівського р-ну, у с. Березняки Покровсько-Багачанського р-ну, у селах Темченківка, Машівка, Машівського р-ну, у селах Говтва, Бреусівка, Козельщинського р-ну, у с. Петрівка Полтавського р-ну, а також у селах Великий Тростянець, Бідухівка Карлівського р-ну, у с. Жоржівка Шишацького р-ну та ін. Немає форм типу *ходе, носе* й у мові І. П. Котляревського.

Особливий інтерес становлять форми III особи від дієслів перших трьох класів (сучасна I дієвідміна), де теж наявні закінчення з *-т*: *пускает* (I, 78); *жиет* (I, 73; II, 105); *закривает* (I, 120); *везет* (I, 46); *отбирает* (I, 52); *знает* (I, 69, 64); *признает* (I, 73); *живет* (I, 120); *требует* (I, 20); *отбывает* (I, 14); *выдает* (I, 152); *тягнет* (I, 135); *мает* (I, 64); *не может* (III, 9); *проступаетъ* (III, 13); *называетъ* (III, 29); *выражает* (III, 137); *увязует* (III, 138) і т. д.

У пам'ятці зафіксовано лише чотири випадки, коли форма III особи однини не має в закінченні *-т*: *зостає* (I, 50), *наше* (I, 112), *знає* (I, 38), *оп'яє* (II, 119) переважно в тій частині справ, де передано мову юридичних осіб. В інших текстах ці самі дієслова мають закінчення *-т*.

Таку саму картину спостерігаємо й в інших пам'ятках, зокрема в „Бориспільських актах”: „*при Ивану зоставает*” (35); „*Яцко мает ниву ему выискати*” (36); „*проклятво кладет*” (119); „*а мы кажет, вкрали*” (125); „*усилует*” (114); „*описуетъ*” (136); „*не подойдет*” (114) і т. д. Форми ж без *-т* трапляються в поодиноких випадках, напр., *не має* (у кількох актах).

У дієсловах перших трьох класів на Полтавщині й у пізніші часи у формах III особи однини в закінченні наявне *-т(ь)*. Зафіксовано такі форми й в „Енеїді” Котляревського:¹ „*Весь знаетъ світ, що я не злобна*” (с. 34); „*Тому нігде не буде смачно, а били коли і совість жметъ*” (с. 90).

¹ Сторінки вказано за виданням 1842 р.

К. П. Михальчук відзначає, що ця форма іноді трапляється в т. зв. „ніжинсько-перечаславському різноріччі”, тобто в північній частині колишньої Полтавщини.¹

Фіксує її й Л. Жемчужников в етнографічних записах з Полтавщини: „*Боронь, Боже, смерті, будеть Бог судити*”.²

Сучасні діалектологічні записи (матеріали до ДАУ) підтверджують наявність в окремих говірках цих форм: с. Кустолово-Суходонка Ново-Санжарського р-ну, с. Березово-Лука Петровсько-Роменського р-ну тощо.

Отже, форми з *-т* у закінченні III особи однини, безперечно, існували в живих говірках Полтавщини XVII ст., оскільки вони частково збереглися й у деяких сучасних говірках.

Форми без кінцевого *-т* у XVII ст. уже були широковживаними в живій мові. Спорадичну їх фіксацію в пам'ятках спостерігаємо вже з найдавніших часів: *к* (Остр. Єв.), *к*, *нарицає, буває* (Ізб. Святослава, 1073р.); пізніше – у Житом. Єв. 1571: *дає, вийде*; у Радивилівського: *прійде* (Ог., 59) тощо.

Разом з тим, незважаючи на поширеність цих форм у живій мові, пам'ятки XVII ст. засвідчують їх рідко, оскільки писарі уникали їх, відкидаючи як особливість простонародної мови.³

Множина

У множині теперішнього часу зафіксовано форми всіх трьох осіб, але не в однаковій кількості.

Форми **I особи множини** за кількістю переважають інші форми, але через те, що I особу множини вжито в офіційній частині актів, у шаблонних канцелярських формулах, то окремі дієслова багато разів повторюються, напр.: *приказуем* (більше 30 разів), *позволяем* (більше 15), *подписуем, наказуем* (більше 10) і т. д.

Стилістичними особливостями справ виправдано й

¹ Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Тр. этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. – Т. VII, вып. 2. – СПб., 1877. – С. 474.

² Основа. – 1861. – Кн. 10.

³ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 104.

уживання дієслів *хочем* (I, 63), *пуцаем* (II, 108; III, 20).

Стандартність передачі виразів допускає й уживання запозичень, особливо з польської мови: *субмѣтуем* (I, 19), *доймуем* (I, 19), *варуем* (I, 89 та ін.), *змѣнкуем* (I, 96), *змоцняем(ь)* (I, 61, 75) і т. д., а також традиційних у діловій мові архаїзмів типу *ускаржаем – ся* (I, 34), *освѣдчаем* (I, 210), *вѣдаем* (II, 113; III, 102), *мѣем* (I, 163; III, 121) та ін. Але такі дієслова нечисленні. Основна їх маса відповідає сучасним: *подаем*, *просим*, *росказуем*, *посылаем*, *знаем*, *кланяемся*, *даем* тощо.

Усі дієслова I особи множини, зафіксовані в пам'ятці, мають закінчення **-м(ь)**. Випадків, де було б наявне закінчення **-мо**, або інших варіантів не засвідчено.

Поодинокі випадки вживання дієслів із закінченням **-мо** помічені в другій пам'ятці цього періоду – „Бориспільських актах”: *посилаемо* (92).

Діалектологи твердять, що закінчення **-мо** в дієсловах I особи множини теперішнього часу характерне для північних районів Полтавщини. Для південних районів воно менш властиве.

Виходячи з цього, можемо припустити, що й в уснорозмовній мові південної та центральної Полтавщини в XVII ст. форми на **-мо** були поширені менше, ніж на півночі. Аналогічне явище спостерігаємо й у формах майбутнього часу.

II особа множини

Форм II особи в пам'ятці зафіксовано мало. Усі їх ужито при передачі усної мови свідків чи позивачів. Ці форми не потребують особливих коментаріїв і в основному збігаються із сучасними.

„*Дѣнове, дайте покой; же тен чоловік мертво пян лежит, а вы шарпаете*” (I, 84); „*Что вы робыте*” (I, 78); „*як собѣ разумѣете*” (III, 36); „*мою старост, готовую ку смерти, турбуете*” (III, 138); „*як бачите*” (з неопублікованих).

III особа множини

Зафіксовані в пам'ятці дієслова III особи множини теперішнього часу близькі за формою до відповідних дієслів сучасної мови: „*У нас ... вѣрят и без крепости*” (II, 127); „*за тоє проступство горло тратять*” (I, 161); „*в нас на госпode стоить*” (I, 84); „*до чого ся доброволне тому злому учинку*”

признают” (I, 94), „имения еи на дѣти припадают” (I, 96) і т. д.

На основі пам’ятки не можна судити про вимову кінцевого *-т*, несистематичне вживання *ь* не може слугувати доказом того, що він вимовлявся твердо.

Поплутання форм I та II дієвідмін у пам’ятці не зафіксовано.

З фонетичних рис слід відзначити випадок відсутності вставного *л* після губного, „же лупят вола” (I, 78), але це явище не є типовим для пам’ятки¹, тим більше воно не є типовим для живої мови того періоду, бо наявність вставного *л* була характерною рисою вже для староруської мови, і в пам’ятці є приклади з *л*: „сами ся топлят” (III, 61).

Атематичні дієслова в теперішньому часі засвідчено в пам’ятці неповно. У I та II особах їх немає. Лише в III особі однини зафіксовано дієслово *ест*, переважно в значенні допоміжного дієслова: „Ест записан до книг” (III, 11); „що и ест вписано, не есть винними” (I, 62); „що и ест записано” (з неопубліков.; III, 15), „же то так ест” (I, 62); „где ест мѣсце, способное к пожитку” (III, 12).

Уже на основі матеріалу пам’ятки можна зауважити, що ця форма вийшла за межі значення однини й уживається для означення наявності, буття, існування й стосовно множини: „На которой дорожѣ тепер и яблонѣ ест” (III, 24) і т. д.

Отже, на основі проаналізованого матеріалу констатуємо, що як у досліджуваній пам’ятці, так і в матеріалах, залучених для порівняння, помічено:

1. Наявність чергування приголосних *д*, *т*, *з*, *с* із шиплячими в основах дієслів IV класу в I особі однини теперішнього часу: *хожу*, *прошу*, *мушу*.

На основі наведеного матеріалу, зокрема діалектологічних записів, можна припустити, що в XVII ст. на Полтавщині форми типу *ходю*, *носю* могли існувати, але вони могли бути менш поширені, ніж у сучасних говірках. Ці форми, вірогідно, не належали „панівним” говіркам, які становили основу полтавсько-київського діалекту й лягли в основу літературної мови.

¹ У формі I особи вставний *л* ужито в слові *терплю* (I, 205; II, 115).

2. Уживання африката *дж* у дієсловах *ходжу*, *буджу* пам'яткою не засвідчене, хоча в живих говірках могла бути така вимова, що зрідка фіксували інші пам'ятки починаючи з XVII ст.¹

3. Дієслова колишнього IV класу в III особі однини мають завжди закінчення з *-т*. Не зафіксовано жодного випадку вживання форм *ходе*, *носе*.

4. У III особі однини дієслів I дієвідміни майже скрізь наявне закінчення з *-т(ь)*.

5. З атематичних дієслів у пам'ятці зафіксовано форму *ест* (III ос. одн.), але вона вживається й на означення інших осіб, тобто відіграє роль сучасного *є* (на означення буття, існування).

6. Поплутання дієвідмін у формах III особи множини в пам'ятці не засвідчено.

На основі цього можна зробити висновок:

1. Система змінювання дієслів у теперішньому часі, судячи з наведених даних, у XVII ст. в основному була така, як і в сучасній мові.

2. Старі форми типу *хощу*, *освѣдчаю* уже не властиві були на той час ні книжній мові, ні, тим більше, живій розмовній. Окремі запозичення з польської мови не є загальною властивістю книжної мови XVIII ст., а завдячують специфіці пам'ятки (стандартні формули в судових документах були аналогічні).

3. Пам'ятка не відбиває деяких діалектних рис Полтавщини, які доволі поширені, але не ввійшли в літературну мову й зараз продовжують існувати говірково (зокрема *ходю*, *носю*; *ходе*, *носе*). Припускаємо, що форми ці в XVII ст. були менш поширені на Полтавщині, ніж пізніше – у XIX – XX ст.

4. Форми типу *знает*, *идет*, як свідчать наведені вище факти, були властиві не лише літературній мові, а й говіркам Полтавщини XVII ст. У деяких говірках вони зберігаються й зараз.

5. Про існування паралельних закінчень з твердим і м'яким *-т* у формах III особи однини та множини в усній мові

¹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 239.

Полтавщини можемо судити лише на основі свідчень сучасної діалектології, оскільки пам'ятка не відбиває цих написань.

ФОРМИ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

У пам'ятці зафіксовано всі три форми майбутнього часу, уживані й у сучасній мові: просту, утворену від дієслів доконаного виду, складену та складну. Складену форму доконаного виду не засвідчено.

1. Прості форми

Закінчення у формах майбутнього простого не відрізняються від форм теперішнього часу. Як і в сучасній мові, форми майбутнього простого утворено додаванням префікса.

І особа однини

„Под сумлѣнем то вам повидаю” (I, 203); „поведаю” (I, 109); „о чем добре вѣдаю и вам скажу” (з неопубліков.); „яко тобѣ докажу и людей на то поставлю цнотливых” (II, 104); „а городу послужу ведле роскпзая” (I, 102); „поѣду в гости к матери моей” (I, 153); „Поведу я тебе к старшим...” (I, 146); „заведу” (II, 133); „попаду” (II, 22); „иду в село” (I, 162); „на той свѣт пойду” (I, 178, 64, 163) і т. д.

Ці форми не потребують особливих зауважень, вони цілком збігаються з формами сучасної мови.

Дуже бідно представлено в пам'ятці форми II особи однини. Їх зафіксовано лише у двох актах „справ поточних”, де загалом краще відбито народну мову: „Албо поведеш, албо не повѣдеш” (I, 144); „...там найдеш...” (I, 109).

Слід нагадати, що ці форми або зовсім відсутні в ділових документах (напр., в грамотах XIV – XV ст.), або трапляються дуже рідко.¹

Найчисленнішу групу дієслів майбутнього часу, як і в теперішньому часі, становлять форми III особи однини: „кѣди Бгъ споможеть” (III, 157); „карност явѣно и поблѣчне на ринку отримаеть по посторонкам” (I, 84); „ежели Бгъ допоможесть”

¹ Це такою само мірою стосується форм теперішнього часу та наказового способу. Подібне спостерігаємо й у „Бориспільських актах” у таких саме буденних виразах: „Чи приймешеѣ собе за жону, як былисте вирод и тепер бути” (106).

(II, 72); „*кѣда Маря замуж поидеть*” (I, 108); „*злости не покажет*” (I, 8); „*як цена вкажет*” (III, 3); „*будет(ь)*” (I, 96, 108, 153, 190, 202 і т. д.); „*попадет(ь)*” (I, 45, 65, 66, 90, 93, 123, 160, 163, 213, 220, 222 і т. д.); „*за що злодей горлом карань будеть*” (I, 199); „*не будет перешкодою*” (II, 60); „*На горло наступит*” (I, 61); „*Бѣъ обявит*” (I, 134); „*якую сам позволит*” (II, 62); „*Гедь з неволи уволнитъ*” (II, 49); „*розсудится*” (III, 65); „*Бѣъ живота продолжит*” (III, 157) і т. д.

Як і в теперішньому часі, форми III особи без кінцевого **-т(ь)** (у Гдієвідміні) трапляються дуже рідко, у пам'ятці зафіксовано лише два випадки. Перший – при передачі мови свідка „*Поймайте, мовит, первой Овчара, той вам і скаже і о Дядечковом овчари, которий бараны покрал*” (I, 38) – живомовний характер цього вислову не викликає сумніву. Другий раз – при передачі декрету: „*иж гды отець албо matka отказует добра*” (I, 133). Така форма могла підтримуватися впливом польської мови (пор. пол. *умре*).

У „Бориспільських актах” спостерігаємо те саме: „*На собѣ сам понесет*” (106), „*Где поидет замуж*” (114), „*части мает заставит*” (119), „*где ему укажет*” (9), але: „*як внук зросте*” (75), „*поведае*” (18, 27, 19 і т. д.).

Безперечно, сильна традиція вживання **-т** у закінченнях дієслів зв'язувала писарів, і в них форми типу *скаже, умре* могли трапитися лише як помилки.

У тодішній книжній мові, зокрема в І. Галятовського, завжди зберігається **-т**; у А. Радивилівського форми без **-т** ужито лише зрідка: *възыйде* (Огор., 171, 173), *прійде* (Огор., 59, 651, 803), *стане* (II р. Огор., 100); *почне* (II р. Огор., 66), *поможе* (II р. Огор., 901) і т. д. Форми з **-т** такого типу поширені ще й у пізнішій літературі, зокрема в І. П. Котляревського.¹

Множина

Кількість форм майбутнього часу в I і III особах множини в пам'ятці дуже обмежена. Уживання форми I особи вичерпується всього двома – трьома випадками: *будем(ь)* виступає переважно в ролі допоміжного дієслова. З інших дієслів назвемо лише „*млыни нѣ во що обернет...*” (III, 82).

¹ Див. відповідні міркування щодо форм теперішнього часу.

Як і в теперішньому часі, не зафіксовано в наших матеріалах форм із закінченням *-мо*, але щодо того, що воно існувало в живій мові, сумнівів бути не може. Доказом цього є наявність такої форми в інших пам'ятках: „*як ознайомимо, то в чоловічка боли будет поштовати*” („Борисп. Акти”, 121), та поширення їх у сучасних говірках Полтащини (див. матеріали до ДАУ).

Інша річ, що це поширення, як і в теперішньому часі, було неоднаково властиве всім говіркам Полтавщини й, можливо, переважало в північній та північно-західній її частинах. Про це свідчить уживання такої форми в „Бориспільських актах” (західна частина Полтавщини) та Лубенських документах з архіву Стороженка.

Також мало виявлено в актах і форм II особи множини: *не загубите, погинете* (I, 158), *вказете* (III, 82), *поймаете* (II, 100). Вони цілком збігаються з формами сучасної мови.

Збігаються з формами сучасної мови також зафіксовані в „Актах” форми III особи множини: „*У вину попадуть самому его мїсти*” (II, 50); „*скоро побудують млины*” (III, 31); „*Теды безотпустие попадут у вину на пана гетмана*” (III, 63); „*попадут у вину*” (I, 221; II, 126); „*люде повѣдают*” (I, 62); „*у господара украдутъ*” (I, 77).

Форми майбутнього часу недоконаного виду в пам'ятці зафіксовано переважно з допоміжним дієсловом *бути*: „*буду платити*” (II, 87); „*буду шлюбоват*” (I, 84); „*буду мѣт мужа*” (I, 161); „*буду ... упоминатися*” (I, 64); „*буду втручатися*” (III, 57); „*не буду указоват*” (I, 64). Іншого дієслова в ролі допоміжного в пам'ятці не засвідчено.

II особа: „*ти не будеш роскошатися на моей праці*” (I, 96).

III особа однини: „*той же винѣ увес цех ... будет подлегати*” (II, 109); „*застават будет*” (I, 113); „*будет ся за живот держати*” (I, 153); „*Кому ведле права належати будетъ*” (I, 146); „*будет платити*” (I, 87); „*що до моей праці належати будетъ*” (II, 89); „*Хведор при своей сѣножати вѣчне заставати будет*” (III, 156).

III особа множини: „*А отецъ и матка в добрахъ своѣхъ пановати до смерти своей будут*” (I, 133); „*нѣ сыни его не*”

будут жадних ренъкоров и посваров з Юрком вицинат” (I, 160); „...И так будут братство при всем том плещу zostавати” (III, 70).

Ці форми не потребують якихось коментарів, оскільки вони не зазнали особливих змін протягом тривалого часу від староруської мови до сьогодні та є нормою для сучасної мови.

Особливий інтерес викликає форма *потребоватимет*, зафіксована в одному акті: „...и хто того вѣдати *потребоватимет*” (II, 109). Ця форма є новішою, пам’ятки фіксують її починаючи з XVI ст.: *иматиму*, *битиму* (Луц. кн., л. 159).¹ Зрідка вживана вона в „Бориспільських актах”: „*по смерті zostаватимет*” (119), а також у творах письменників XVII ст. Широковживані ці форми в сучасній літературній мові та діалектах, зокрема в говірках Полтавщини та Київщини. Живомовна суть цієї форми „Актив” незаперечна.

Із нетематичних дієслів у пам’ятці зафіксовано лише два: *дам* і *повѣм*: „*чого-ж добре свѣдомъ и вам по стої правдѣ повѣм*” (III, 119); „*На то Стрѣла мовил: важную тобѣ реч дамъ*” (I, 5); „*дам*” (I, 153); „*Назар маєт нам дати и даст овец тридцатеро*” (I, 122), „*даст Бѣъ*” (III, 12).

Закінчення атематичного класу не поширюється на інші дієслова, зате тематична група поповнюється, як і в теперішньому часі, за рахунок атематичних дієслів. Прикладом може слугувати дієслово *поведаю* (I, 109, 149, 512 і т. д.).

Опис форм майбутнього часу, уживаних в „Актових книгах”, та зіставлення їх з наявними в інших пам’ятках і діалектах дозволяє зробити такі висновки:

1. У „Полтавських актах”, як і в пам’ятці західної частини Полтавщини – „Бориспільських актах”, не засвідчено архаїчні форми т. зв. другого майбутнього, який утворювався за допомогою дієприкметника на *-л-* та допоміжного дієслова *бути*.²

¹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 134.

² Цю форму засвідчено ще в дарчій грамоті Семена Омельковича 1459 р., даній у Прилуках. (Южнорусские грамоты, собранные Владим. Розовим. – Т. I. – 1917. – С. 171).

Це цілком відповідає сучасному характеру полтавсько-київського діалекту й тим рисам, про які можна судити з актових документів і творів письменників Полтавщини та Київщини XVII – XVIII ст. У говірках південно-західного наріччя ця форма зберігається до нашого часу.¹

Матеріали пам'ятки підтверджують думку П. Г. Житецького, що форма т. зв. II майбутнього витіснялася в східних говірках української мови звичайною формою майбутнього часу, утвореною від дієслова *буду* з інфінітивом. З цієї ж причини, говорить П. Г. Житецький, ця стара форма рідковживана в книжній українській мові, оскільки вона виявилася зайвою поряд із звичайною формою майбутнього часу.²

2. У „Полтавських актах” засвідчено прості форми (доконаного виду) та складені (недоконаного). Перші своїми особливими закінченнями збігаються з формами теперішнього часу й не виявляють нічого оригінального порівняно з ними. Складені форми, утворені від допоміжного дієслова *бути* й інфінітива, цілком збігаються з сучасними. Інших допоміжних дієслів у цій формі пам'ятка не фіксує.

3. Хоча пам'ятка дає небагато прикладів нових форм типу *писатиму*, проте зіставлення їх з аналогічними даними „Бориспільських актів” та діалектологічними матеріалами дає підставу думати, що в уснорозмовній мові Полтавщини такі форми в XVII ст. не були вже чимсь незвичайним. Інша річ, що вони, вірогідно, ще не завоювали собі належного місця в книжних стилях.

ФОРМИ МИНУЛОГО ЧАСУ

Для XVII ст. характерна дещо відмінна система минулого часу дієслова порівняно зі староруською мовою. Для мови XVII ст. уже не були характерні прості форми минулого часу. Вони вийшли з ужитку значно раніше. О. І. Соболевський указує, що імперфект зник дуже рано й уже в XIII – XIV ст. у

¹ Жилко Ф. Т. Українська діалектологія. – К., 1951. – С. 39.

² Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 71.

живій мові не вживався або вживався дуже рідко. Аорист зник незабаром після XIV ст.¹ У староросійських пам'ятках XVI ст., як відзначає С. Д. Никифоров, імперфект був уже тільки книжною формою; утратила жива мова й аорист.² Майже не засвідчують цих форм українські грамоти XIV – XV ст.³

На відсутність простих форм минулого часу в книжній українській мові XVII ст. звертає увагу П. Г. Житецький.⁴ Він вважає, що вже в XIII – XIV ст. вони були пережитковими.

В аналізованих матеріалах зафіксовано лише два випадки вживання архаїчних форм минулого часу. Одну з них ужито на першому аркуші другої книги № 443: „А за атаманства Олешька Кованки и за войтовства п: Захарія Мудріка сия книга создашася”. Збігається вона із формою III особи множини аориста. Тут порушено узгодження з іменником-підметом.⁵ Але можливо, що *создаша* – це просто зіпсована форма імперфекта (від *создаше ся*). Друга форма – аорист I особа однини *хотѣхъ*: „Теды-м его зараз с поудливости пришибъ и звязав и бивъ поки-мъ хотѣхъ” (I, 146).

Уживання обох цих форм має випадковий характер і жодною мірою не характеризує мову пам'ятки.

Найпоширенішою формою минулого часу в „Полтавських актах” є перфект. П. Я. Черних, характеризуючи російську ділову мову XVII ст., висловлює думку, що для офіційної мови форми перфекта із зв'язкою були характерні більшою мірою,

¹ Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. – Изд. 4-е. – М., 1907. – С. 234.

² Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 148, 151.

³ Див.: Керницький І. М. Спостереження над складними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст. // Наук. зап. Ін-ту суспіл. наук Львів. філіалу АН УРСР. – Т. 3. – К., 1954. – С. 130.

⁴ Житецький П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 10.

⁵ Такі випадки відзначає С. Ф. Никифоров у російських пам'ятках XVI ст., напр. : „Князь же послуша горького сонета и посла ко царю послов своих” (Каз. лет., с. 214) (Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 154).

ніж для просторіччя.¹

Наші відомості свідчать про те, що в актово-книжній українській мові XVII ст. ужито форми перфекта з допоміжним дієсловом, без допоміжного дієслова, а також „перехідні” форми з різного типу уламками допоміжних дієслів.

Повні перфектні форми в пам’ятці обмежені в уживанні. Їх зафіксовано переважно в I і III особі однини та множини. У II особі цю форму засвідчено лише двічі.

Допоміжне дієслово не завжди узгоджується з основним (дієприкметником). Це дає підставу думати, що форми перфекта з допоміжним дієсловом на той час уже не були властивістю живої мови.

Так, у всіх випадках у формі I особи однини перфекта допоміжне дієслово має закінчення **-и** або **-о** замість **-ь**: „*иждъ ишол есми я на мешкане ку Полтаве*” (I, 25), „*продал есми*” (I, 31, 36; II, 26, 28); „*купил есми я ... в Полтаве коня...*” (II, 31); „*а шостий зостала есмо тобѣ винна*” (I, 96); „*а то пустила есми ему у вѣчност*” (I, 55); „*продала есми ниву п̃ну Леску*” (I, 55).

У II особі: „*чому ж еси мнѣ их не далес тогдѣ*” (I, 70); „*А за шинкарку, що таляр дала еси, не знаю*” (I, 96).

Узгоджені повні форми трапилися лише в III особі однини та множини. „*Ест была анѣтикована до книг*” (II, 66); „*а то пустили есмо у вѣчност*” (II, 19), але ці форми в пам’ятці поодинокі.

Наше припущення про те, що повна форма перфекта в полтавських говірках уже не була живою категорією на час XVII ст., підтверджують і факти з інших джерел, напр., у „Бориспільських актах”: „*есми мев спор о ниву власную з Андреем*” (9); „*о чомѣ есми и сам не ведав...*” (11); „*чула есми крик*” (13), хоча поряд: „*то есми правом до пятници одложили*” (8); „*наказали есмо*” (75) і т. д.

Деформовані перфектні форми

На відміну від повних перфектних форм, уживання яких у пам’ятці обмежене, поширені скорочені перфектні форми, у яких від допоміжного дієслова збережено лише уламки у вигляді **-смо**, **-ем**, **-м**.

¹ Черных П. Я. Язык „Уложения 1649 года”. – М., 1953. – С. 344.

При дієсловах минулого часу чоловічого роду І особи однини зафіксовано залишок допоміжного дієслова *-ем*, де *е* перед *м* залишилося від допоміжного дієслова після приголосного для милозвучності.

Форми з *-ем* ужито в різних місцях актів, насамперед, при передачі прямої мови: „Я теди... питаем его” (I, 64); „на то Иван Страшный отповѣдѣл: „Жадного-м посвару з Іваном Целюриком не мѣв и не мислилем о том жадною мѣрою” (I, 16); „...намовил мене, щоби-м ячменю набрал с току, що-м мѣх взявши принеслем в дом и далем до рук Юркови” (I, 182); „сукъна вкралем у Вашенка...; далем тое сукъно Кондратови” (I, 182); „Леско визнал в тен способ: з доброй воли моей продалем сѣножат мою власную” (III, 116); „Я теж боронилем...двору” (III, 70); „Тую-м мою част вѣчне даровалем пнѣ братовой...” (II, 102); „продалем пну Радку дом свой власний з орунтами ... пустилем у вѣчност” (II, 5); „сознал Костя Римар: Выдѣлем своима очима, же над Григорихою спячою Авѣрамовѣна Вовдя в пеленѣ грошѣ лечила” (I, 83); „скаржился Миско на Параску: поймаем Параску в погребѣ” (I, 208); „Мовячи нам Андрѣй: Пнове опознаем кобилу свою у Василя” (I, 41) і т. д. Таких форм у пам’ятці понад 400.

Це саме спостерігаємо в „Бориспільських актах”: „взялем додатку копѣ десят” (91); „изгубилем был своего власного быка, которого знайшолемъ из Яцковымъ поваромъ” (121); „которого найшолем въ мѣстѣ вашомъ” (92); „свиний двое далемъ ему” (103); „И плахту далемъ ему” (103).

У жіночому роді в таких випадках зазвичай ужито залишок допоміжного дієслова *-м*: „За которую сѣч взяла-м в Дмитра готовыхъ грошей...” (III, 8); „... продала-м” (III, 13, 34, 36, 39, 52, 149 і т. д.); „едного часу просилам Вувдѣ на чехъ горѣлочки и в розмовѣ нашей просила-м сѣ” (I, 147); „давала-м Бутисе живого сръбра”, „А жаднихъ злихъ поступковъ и намов не видѣла-мъ и не слышала-м от Семена” (I, 87).

У „Бориспільських актах”: „даваламъ позов на ихъ” (120); „казаламъ” (120); „продаламъ ниву” (124); „продаламъ дворъ” (126) і т. д.

Іноді при дієсловах жіночого роду вжито залишок допоміжного дієслова *-смо*: „за которую хату і грунѣта взяла-

смо в Андрѣя волов два” (I, 223); „взяла-смо тых грошей в двох узелцах” (I, 88).

Крім цих форм, у досліджуваній пам’ятці є інші того самого походження. Їх значно менше, ніж попередніх, і вжито їх зі значенням II особи однини: „конопѣль покрал ти в ночи в Маренича и верталес тертими” (I, 184), „и дал ти, нагородивши Сиваку выкъладу готових грошей 4 золотие и три возы сѣна нагородилеси виною злодейскою карано тебе” (I, 184); „ажѣ тепер призналес, коли тобѣ лихо стало и с тих утратилес сѣм талярвъ, за которие мене едалес” (I, 70).

У жіночому роді: „Ти-с к чередѣ идучи и в розмове нашої велѣла-с ми мужеви гадину дати для отрути” (I, 190); „по смерти небожчиковій сказалес мне...” (I, 36), „а золотий казалас ми отдати” (I, 96).

Цілком зрозуміло, що в цих формах зберігся залишок допоміжного дієслова *еси*.

У множині форми „здеформованого” перфекта з більшою переконливістю вказують на їхнє походження. У них спостерігаємо узгодження допоміжного дієслова з дієприкметником (у I та II особах): „З доброй воли нашої продали-смо Яремѣ ... повѣ сѣчи” (II, 48); „Василю и товарищу тую ж зацност приписали-смо яко ѿ пред тим зоставали” (I, 27); „выгнали-смо заедно з ним загороды оба воли” (I, 149); „мы ... велѣли-смо сію справку до книг вписат” (I, 143); „вбили-смо того вола для постолов”, „икурою подѣлили-смо-ся, а свѣжину покинули-смо” (II, 112); „в ночи хотелисте шию в р...т, грозячи” (I, 135); „...и ж би-смо то мл: вашим ознаймивши и обваровалисте зарукою, и жби в том больших турбаций не вицинано” (III, 101).

У цих формах деякою мірою зберігається самостійне вживання допоміжного дієслова. Тому навіть у спрощеному вигляді допоміжне дієслово може бути в різних позиціях щодо дієслова основного: „казали-смо вслух читати” (I, 191); „з доброй воли продалисмо п̄ну...” (III, 1); „нам грошей не давали, бо-смо з ними не давно зарубашили” (I, 99); „що смо казали до книг записат” (I, 73) і т. д.

У кількох випадках замість *-смо*, *-есмо* в пам’ятці вжито форми з *-ехмо*: „як ехмо завели за тен огрунттик предреченного

пна полковника” (I, 66); „И так ехмо того вола вбили три нас” (II, 112).

У „Бориспільських актах”: „продалихмо товаришові” (72).

О. О. Потебня вважав, що такі форми запозичено з польської мови. Утворення їх у польській мові він пояснив фонетичним порядком: із *сту* подібно більш давньому *прияхъ* із *прияхь*.¹ У нас немає серйозних підстав заперечувати цю думку.

Випадки вживання „здеформованого” перфекта знаходимо й у письменників XVII ст.: у А. Радивиловського: *наготовалем* (В., 388); *выгнализте* (В., 263); *звыклисмо* (Огор., 9); в І. Галятовського: *моглем* (Кл. р., 212).

Широковживані ці форми в говірках південно-західного діалекту, особливо в подільських і галицьких: *казавем*, *казализьмо*, *казавесь*, *казализте*².

Звичайними вони є і для карпатських говірок. Як указує І. А. Панькевич, форми минулого часу утворюються зокрема й за допомогою дієслова „*iet* ...”, котре зливається разом з *participium*, а тоді часто затрачується *i* перед *e*: *chodilem*, *chodyviet*, *chodyvet*, *chodyvim*³.

Так само утворено й інші форми: *билам* тощо: „*зо тото-м ишоу сюды, бо-м дуже голоден*” (Влагово В., I, 180), „*повернулисьме*” (Лучки В., В.І, 132), „... *та хотьлизте огни класти*” (Ільниця, В. I, 149)⁴ тощо.

На основі проаналізованого матеріалу треба з’ясувати: а) чи ці форми є полонізмами, чи це старі українські форми; б) чи могли вони існувати в уснорозмовній мові Полтавщини. На ці питання не можна відповісти відразу.

О. О. Потебня висловлює думку, що ці форми завдячують

¹ Потебня А. Из записок по русской грамматике. – Т. 2. – Харьков, 1874. – С. 254.

² Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Тр. этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. – Т. VII, вып. 2. – СПб., 1877. – С. 534.

³ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938. – С. 313.

⁴ Там само. – С. 317.

польському впливові.¹ Дійсно, для польської мови XVII ст. була властива ця риса: I особа однини *poznałem* (ч. р.), *poznałam* (ж. р.), *poznałom* (сер. р.); II особа *poznales*, *poznalas*, *poznalos*, множина: *poznalismy*, *poznalysmy*; *poznzlisce*, *poznalysce*².

У „Бориспільських актах”, написаних польською мовою, теж знаходимо аналогічні форми: „*poiechalem do Hlybokiego*” (61, 1645); „*wstalem poranu y chcialem iechac...*” (61, 1645); „*...kasalismy teclę*” (61); „*...iz panie woycie, predalam niwe swoje własna*” (46, 1639) і т. д.

Разом з тим, у західних говірках української мови такі форми є активно вживаними в живій мові.³

Виникає питання, чи є підстави вважати, що в XVII ст. у говірках Полтавщини були вживані залишки допоміжних дієслів. Процес занепаду перфекта – це загальний для всієї мови процес; у сучасних полтавських говірках він завершився. Але в XVII ст. в актово-урядовій мові уламки, рудименти старих форм ще жили. Можливо, що й в уснорозмовній мові того часу їх іноді вживали. Інша річ, що наявність у письмовій мові Полтавщини XVII ст. цих уламків могла відбивати процес, який у живій мові вже завершувався; частота вживання цих форм могла підтримуватися не лише літературним, а й діалектним впливом переселенців з Правобережжя. Відомо, що в XVI ст., а особливо в XVII ст. відбувалися значні переселенські рухи з Правобережжя на Лівобережжя.⁴

П. Г. Житецький вважає, що ці форми, особливо поширені в західній частині України, виникли самостійно на староруському або на старому південноруському ґрунті. Польський вплив міг виявлятися тільки в тому, що він

¹ Потєбня А. Из записок по русской грамматике. – Т. 2. – Харьков, 1874. – С. 252.

² Селищев А. Славянское языкознание. – Т. 1. – М., 1941. – С. 372.

³ Пор. Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Тр. этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. – Т. VII, вып. 2. – СПб., 1877. – С. 534; Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938. – С. 313–317.

⁴ Пор. Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киев. старина. – 1887.

оберігав, підтримував ці корінні українські форми, які виникли, на думку П. Г. Житецького, у XIII – XIV ст.: „...Легче понять ослабление и утрату существующих форм под влиянием другого языка, чем создание под таким же влиянием новых форм, которые никогда не были присущи чувству языка”.¹

Факти поширення „деформованого” перфекта в найдемократичніших контекстах пам’яток Полтавщини (записи свідчень, периферійні справи, акти А. Л.) дозволяють погодитися з думкою П. Г. Житецького, яка співзвучна з марксистським розумінням стійкості граматичної будови та закономірностей взаємовпливу, взаємодії між мовами.

Пор. думку В. Серебренникова: „...при скрещивании или взаимодействии языков может иногда происходит довольно интересный лексический взаимообмен, тогда как элементы системы склонения или спряжений двух разных языков никогда взаимно не переплетаются”.²

Звичайно, для остаточного розв’язання цієї проблеми наших матеріалів не досить. Потрібне додаткове обстеження значної кількості інших пам’яток і кропіткий аналіз діалектологічних матеріалів.

Неповні форми перфекта, що відповідають формам минулого часу

Більшість форм минулого часу, зафіксованих в „Актових книгах”, наближаються до сучасних на противагу раніше розглянутим формам повного й „здеформованого” перфекта.

Однина

Чоловічий рід. Переважна більшість форм минулого часу належить до чоловічого роду³. Це форми на *-л*, що відбивають книжну традицію.

Треба думати, що в живій мові XVII ст., зокрема в

¹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 49 – 50.

² Серебренников Б. Об устойчивости морфологической системы языка // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. – М., 1952. – С. 204.

³ Найчисленніша група в усій пам’ятці, що зумовлено її змістом.

говірках Полтавщини, кінцевий *-л* у цих формах уже не вимовлявся. В усній мові він замінився на *-в* значно раніше, а в пам'ятках форми з *-в* почали вживати з XVI ст.¹

Форми на *-л* поширені і в „справах поточних”, і в „справах в'єчистих”. Кількість їх набагато перевищує кількість форм з *-в*, напр., *не оповецаль* (I, 46); *ходил* (II, 111); *дал, мовил* (II, 112); *визнал, в'єдал* (II, 112); *скаржился, отбил, разбил* (II, 113); *скрился* (II, 113); *вышукал* (II, 115); *затаил* (II, 119); *перекладаць* (I, 47); *злословил, дов'єл* (I, 46); *прийшоць, дал* (I, 46); *брехал, мовил* (I, 43); *в'єзаль* (III, 17); *вызнаць* (III, 15); *скаржилсья, втручальсья* (III, 7) і т. д. Таких форм у пам'ятці надзвичайно багато.²

Більший інтерес викликають форми з *-в*, властиві сучасній українській мові. Спостереження показують, що вони частіше вживані в певних групах актів. У деяких актах їх ужито поруч з формами на *-л*.

Форми з *-в* зафіксовано в 28 актах. Звичайно, більш поширені вони в „справах поточних”, зокрема в актах №№ 5, 25, 32, 33, 60, 66, 73, 74, 76, 77, 78, 84, 88, 89, 92, 96, 154, 182, 187, 192, 206. У „справах в'єчистих” ці форми вжито лише в кількох: №№ 62, 103; II, 113, 152 та № 9 із неопублікованих³.

В акті № 78 „справ поточних” ужито всі форми з *-в*, за винятком одного слова *дал*, використаного на початку справи, в офіційній частині. Це такі дієслова: *промовив, прийшовь, отказавь, забивь, справивь, хот'євь, признавь, питавь, зайшовь, застав, блукав, ув'євь, позбывавь, покаравь* тощо.

Справа № 78 належить до т. зв. „периферійних”, що занесені в „Актові книги Полтавського городского уряду” й переписані „слово в слово”.⁴ Серед них виділяються справи, переписані з книг „м'єсцьких Новосанджаровских”. З них переписано справу № 192, де також переважають форми минулого часу чоловічого роду на *-в*: *дав, казавь, признав, бувь*,

¹ Соболевский А. Лекции по истории русского языка. – М., 1907. – С. 124.

² Слід указати, що кінцевий *ь* ужито частіше в „справах в'єчистих”, але це зумовлено тим, що в них писар більше дотримувався традиційності написання.

³ В оригіналі справи не нумеровані, позначення наше (О. М.).

⁴ У таких текстах найбільш виявлені фонетичні та інші риси живої розмовної мови.

заехав, зоставъ, ездив, знайшов, признавъ і т. д.

Переважають вони й в акті № 60, де виступають обвинувачені й обвинувачуючий – жителі „Петрувська, села ближного и належного городу... Полтавѣ”. Форми з *-в* тут ужито при передачі прямої мови: „... а он, небожчикъ, випавши з хати з кочергою за нами попхався, а ми всѣ ружно повтѣкали”; „А я его не бывъ, тулко при том бувъ”. У цій справі ще є слова ударивъ, пурхнувъ, упав тощо.

Кілька форм на *-в* знаходимо також в акті № 96, де розглядають справу „обивателки Супрунукской”: *зложивъся, пройгравъ, завюв (завів), нативъ* тощо.

Вірогідно, під впливом оповідачів, які були вихідцями з периферії, ужито ці форми й в акті № 88.

Іноді форми з *-в* фіксуємо також в актах, складених у самій Полтаві, але здебільшого при передачі прямої мови.¹

У „справах вѣчистих” форми на *-в* теж частіше трапляються в актах, переписаних „слово в слово”, напр., „Стався завод Старосанджаров ... о синожати и о кгрунтах” (II, 62); „яко-м его завюв” (III, 113).

Форми з *-в* уживали в актах найчастіше при передачі прямої мови. Особливо помітно це в тих випадках, коли поруч у непрямій мові вжито форми на *-л*, наприклад: „Поставлений перед судом Павло так отповидѣл: иж нас бѣсъ подоткнувъ на тое” (I, 66); „Он сказал ми: же я бувъ у Бѣликах” (I, 75); „Гаврило отповѣдѣл: правда иж есмо, панове, в том дѣли споткнувъся” (I, 97); „I тот признался, же я на опослѣ его ударив кием, але и так не знаю, чи живъ бувъ як его Матвѣй ударивъ” (I, 60); „Наперед Демян зознал, же Матвѣй найперший ударивъ кием Федора, котрий зараз упавъ на землю” (I, 60); „Хвеско Бабиц визнал: пнове, вѣдаю и я же Ярема займу собѣ знявши кожного року концѣ поновляе” (із неопублікованих).

Також в інших випадках при прямій мові: „Онъ мене послав на тую леваду Насвѣтовую” (з неопублікованих), „То мене Бѣ за грѣх покарав” (I, 78); „Першей, як з Мисенком

¹ У першому розділі роботи ми вже показали, що в справах А. Л. та його писарчуків написання форм минулого часу з *-в* сполучаються зі значною кількістю інших живомовних елементів.

зложився, пройгравъ куп деветнацетъ, то-м я его заратовала” (I, 96).

У переконливості наведених фактів немає сумніву.

Іноді форми з *-в* та *-л* уживаються поряд, у різних місцях акта: „Васил затаив вуцци овчареви, мовив першей двѣ, а знову мовил десятеро” (I, 25); „кабана, котрого убил на Рожество, то убил и облупилъ, сокиру у мнѣ не украв” (I, 32); „господар мой дождав... вечера, откриль той казанъ, грошѣ и злитое срѣбро мѣхом носил в лѣс, а мене отправил” (II, 103); „учинил посвар з господинею своею, оную потрутив” (I, 154) і т. д.

Таку саму картину спостерігаємо в пам’ятці північно-західної частини Полтавщини – „Бориспільських актах”: „продав подварок свой власний” (4); „явне показав” (3); „зознане учинив” (4); „пановав и оповедав господиръ отецъ” (7); „поведив тыми словы”, „аби Дмитро того хлопъца поставив” (8); „Тишко Хромий поведив”, „поорав и посеяв” (9); „мене Грицко обвинив” (12); „мене побив” (13).

Отже, форми чоловічого роду на *-л* являли собою приналежність книжної мови; форми ж на *-в* – уснорозмовної.

Як і в сучасній мові, в „Актах” ужито дієслова чоловічого роду минулого часу типу *умер*, *втѣк* тощо, тобто такі форми, які давно втратили дієприкметниковий суфікс *-л-* після приголосного кореня внаслідок спрощення групи приголосних: „Гди-бы муж умер” (I, 219); „утѣк” (I, 77); „Я зо страху забѣгъ на Олшаную” (I, 178); „по дорозѣ змогиши, змерзѣ, смертю скончивши” (I, 146); „слушную справедливост отнес” (I, 105) і т. д.

Старі форми зафіксовано тільки у двох випадках: „если-бы напотим ногъль познат, який мушкет” (II, 30); „постановившися персоналетер Герасим внеслъ жал свой” (I, 2).

Звичайно, такі форми в XVII ст. уже не існували в розмовній мові, хоч пам’ятки їх зрідка фіксують, що підтримано, очевидно, наявністю їх в інших слов’янських мовах, зокрема в польській.

Форми жіночого й середнього родів, зафіксовані в „Актах”, цілком збігаються із сучасними, тому вони не потребують особливих зауважень, напр.: „Фесиха перед нами

повидѣла: *иж Малашка прийшовши в дум муй, просила ем, аби юй своѣ курти показала*”, „*скаржилася і оповѣщала Нахимова жал и зневагу свою, которую одержала от Кулины*” (I, 198); „...*Антоска Петрашиха, пропонуючи свою справу, подала лист Уряду Зѣнковского до нас*” (із неопублікованих); „*А тое ся дѣяло при товариству*” (II, 96); „*письмо тое згорѣло*” (II, 45); „*до того у еднуй насець ... стояло наших власних пчул куплених осм улковъ*” (I, 96) і т. д.

Поширені вони значно менше, ніж форми чоловічого роду, але це зумовлено змістом пам'ятки.

Множина

Основна маса дієслів минулого часу в множині теж збігається з формами сучасної мови: „*а они всѣ повѣтали*” (I, 60); „*они оба о моем злом дѣлѣ не вѣдали*” (I, 182); „*так тую нашу овечку зарѣзали за зезволенем Стефановим и свѣжину тую и ззѣли*” (I, 155).

Закономірне кінцеве **-и** наявне майже в усіх формах. У поодиноких випадках трапляються інші закінчення: „*велелѣ до книг... вписати*” (I, 1); „*То-смо для лѣпшой твердости велелі в книги меские записати*” (II, 45); „*которые мнѣ повѣдѣли*” (II, 104); „*поневаж тые зброднѣ, людей розбиваючи, обдиралі, комори крали, на квестію мѣют быти выдані*” (I, 193); „*з доброй воли нашей продалісмо Захарце дом нашъ в городѣ Полтаве*” (III, 35).

Цим і обмежується кількість написань, які становлять відхилення від основних форм, засвідчених в „Актах”. Усі вони вжиті в офіційній частині актів і тому не претендують на визнання їх за живі розмовні. Такі форми могли з'явитися й під впливом російського діловодства.¹

Аналіз численних фактів уживання форм дієслова минулого часу в „Полтавських актах” дає деякий матеріал для розуміння історичного розвитку форм минулого часу в письмовій та уснорозмовній мові на Полтавщині в XVII ст.

На основі наведеного матеріалу та припущень зазначаємо:

1. Не лише в говірках, а й у книжній мові XVII ст.

¹ Як було зауважено в I розділі роботи, буква **-и** в пам'ятці вживається на позначення українського **и**, що раніше утворилося від злиття **ы** та **и** (*і*).

втрачено прості форми аориста й імперфекта.

2. Книжна мова „Полтавських актів” та інших пам’яток XVII ст. відбиває незначну кількість традиційно-архаїчних форм повного перфекта. Наведений вище аналіз показує, що ці форми вживалися без якоїсь системи, отже, були на той час мертвими і для усної, і для письмової мови.

3. В „Актах” зафіксовано форми т. зв. „деформованого” перфекта. Величезна кількість їх, широка вживаність не лише в „Полтавських актах”, а й в інших документах XVII ст. дозволяє говорити про те, що вони були властиві для книжної та актово-урядової мови XVII ст.

Важко зробити остаточний висновок про те, чи вони були властиві для уснорозмовної мови. Можна висловити лише припущення про реліктове їх збереження на той час у деяких говірках Полтавщини (не без діалектного впливу переселенців з Правобережжя).

4. Уже в XVII ст. в уснорозмовній мові Полтавщини, безперечно, панували форми минулого часу чоловічого роду типу *ходив, писав* і т. д. і широким потоком вливалися в актово-урядову мову того часу.

Плюсквамперфект

У досліджуваній пам’ятці форми давноминулого часу малопоширені. Найбільше їх зафіксовано в чоловічому роді, у жіночому й середньому роді однини та в множині вони поодинокі. Цей факт не дає підстав думати, що такі форми були малопоширені в живій мові. Обмеженість уживання плюсквамперфекта зумовлено характером змісту пам’ятки.

Чоловічий рід: „*А що я в неславу через него упал был*” (I, 61); „*Отцѣ мой продал был Лазареви лѣсокѣ*” (III, 43); „*которого сѣножатѣ завладѣл был Миско*” (III, 139); „*Яко-м пѣна Павла и звѣв бувѣ*” (III, 125).

Зафіксовано також старішу форму плюсквамперфекта із залишком допоміжного дієслова *есмь* у вигляді *-м*, що ми спостерігали й у перфекті: „*попалем билѣ у вину за проступство мое...*” (I, 105); „*пошолем билѣ под Чернигов*” (I, 9).

Жіночий і середній рід: „*Пошѣла била з Яремою преч*”

(I, 116); „Того теж дня продала была пару волов москалю” (I, 124); „втекла была до отца своего” (I, 100); „иже позосталось було убозство Васка” (I, 26); „такое уданя било припало в том разбое” (I, 62). На зразок форм середнього роду плюсквамперфект утворювався й від дієслів безособових: „же приишло мнѣ било Ромашкови за тую шаблю платити” (I, 61).

У множині: „що сполна купили были крупѣтъ на Рицоохѣ” (II, 57).

Форми старого плюсквамперфекта з допоміжним дієсловом в імперфекті пам'ятка не фіксує. Не зафіксовано також і форм повного плюсквамперфекта з трьома складовими частинами.

В інших пам'ятках, зокрема в „Бориспільських актах”, наявні аналогічні форми: „отець дал был ему корову” (119); „за тилною потребою своєю поехали были до бору” (111); „що напил был Багнюк в ворендѣ талярой два” (I, 126).

Подібні форми давноминулого часу зберігають усі говірки української мови та літературна мова.

Отже, при всій обмеженості вживання форм плюсквамперфекта в „Полтавських актах” вони, безперечно, відбивають риси уснорозмовної мови Полтавщини XVII ст.

ФОРМИ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Форми наказового способу мало поширені в пам'ятці, оскільки вживаються тільки при передачі прямої мови, тобто у випадках якнайточнішої фіксації живої мови свідків і позивачів. Тому в цих формах немає паралелізму архаїчних книжних і уснорозмовних елементів.

Однина

Порівняно із множиною форми однини представлено в пам'ятці більш повно. Завдяки цьому ми маємо можливість прослідкувати форми наказового способу від різних дієслів.

З помічених нами особливостей відзначаємо такі:

1. Кінцевий ненаголошений голосний **и** в усіх випадках після голосного в наказовому способі скоротився, і форми відповідають сучасним: „Там шукай у бочцѣ за дверми платя их” (I, 62); „облий мене водою...” (I, 153); „На, Иване, заховай, здатся нам тоє” (I, 114); „... а Охрѣм мовил: Быи” (I, 62);

„мовилем я матерѣ своей : Бѣга бойся!” (I, 147); „Буйся Бѣга” (I, 77).

Скорочення кінцевого голосного відбувається й у тих текстах, де переважає книжна мова: „Млсрдый гѡбрь... пожалуй мя”, „Дѣрь, гѡбрь, смилуйся, пожалуй” (II, 27).

Таку саму форму має зафіксоване в пам’ятці атематичне дієслово *дай* (I, 64, 153; II, 111), *отдай* (I, 96). Церковнослов’янських форм типу *даждь* пам’ятка не фіксує.

2. Після приголосного основи кінцевий ненаголошений *и* зовсім утрачається. Це явище властиве й сучасній українській мові, засвідчене воно вже в пам’ятках XIII ст.¹

У наших матеріалах зафіксовано лише один випадок уживання такої форми: „не маж мене до тоєї своей нецноти” (I, 77).

Засвідчено один раз і форму *уводи*, де не відбулося відпадиння кінцевого *и*: „не теряй бѣшь невинных и насъ в неславу не уводи.” (I, 147). Ця форма підкреслює „книжність” усього вислову.

3. Якщо кінцевий голосний наголошений, то він зберігається, як і в сучасній мові: „купи, Иване, добрая то ярочка” (I, 162); „іди-ж до тих могоричників!” (I, 64); „Ты озми вѣдро и в ставка облий мене водою, и вѣником жени мене к дому моему” (I, 153). Безсумнівно книжну форму лексичного порядку зафіксовано в одному місці в приписці після закресленого „акту”: „зри назадѣ” (II, 120).

Форм типу *пеци*, *помози* в пам’ятці не засвідчено.

Одним з характерних прикладів уживання розмовної мови Полтавщини в пам’ятці є використання форми *ходи*, значно поширеної на Миргородщині, Хорольщині тощо (зам. літературного *іди*): „же ониє того Пилипчати кликали так: Ходи з нами!” (I, 62).

Особовий займенник при наказовому способі не живається, насамперед, при звертанні: „Млсрдый гѡбрь... пожалуй мя, сироту свою, вели его жену и шурина в тех моих денгах допросити” (II, 127); „Купи, Иване, хорошая то ярка!”

¹ Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 112.

(I, 162); „Змилуйся, матюнко” (I, 118).

У випадках особливого підкреслення звертання до співбесідника, коли потрібно наголосити, що саме він повинен здійснити дію, а не хтось інший, при наказовому способі вжито особовий займенник: „Платя мое ты возми несучи за мною” (I, 153); „Мы с Щигирина, возми ти в насъ семряги” (I, 159); „Кѣды люде того мѣли би довѣдатися, бо мѣсце значно и трудно его закрити, ти кажи на сѣдаков” (II, 103); „Не варуйся ты нѣкого бо я тое чинити хочу для трясуѣ” (I, 153). Подібних прикладів небагато.

Множина

Форми множини представлено бідніше, а тому якісь особливі зауваження про них зробити важко.

Форми I особи множини, широкоживані в сучасній мові, з раніше вказаних причин у пам’ятці не зафіксовано.

Форми II особи множини збігаються із сучасними й після приголосного основи мають закінчення **-те**: „Хоч мя, п̃нове, на смерт вбийте, тилко сам Гринец той скарб виняль” (II, 103); „змилуйтеся, ратуйте!” (I, 118); „Поймайте, мовит, первой овчара, той вам и скаже” (I, 88); „Даруйте мене, п̃нове, жебы-м не был мучон!” (I, 82); „мукайте” (I, 83); „уважте” (I, 164).

Після голосного основи наявне закінчення **-т(ь)**: „а у тую мазку несѣтъ на гору” (I, 62); „в том, п̃нове, простѣт” (I, 118); „...идѣтъ вы до города” (із неопублікованих).

Лише в одному випадку зафіксовано форму з **-те**: „толко ся mezi собою не сварѣте” (II, 43).

У пам’ятці послідовно вжито українські форми із суфіксом **i**, що традиційно позначено буквою **ѣ**: „... в книжной малорусской речи XVII в., ... суффикс **i**, по преданию от древнейших времен, почти всегда обозначается посредством буквы **ѣ**”¹.

На жаль, орфографія текстів і незначна кількість прикладів не дають змоги з’ясувати характер вимови кінцевого **-т** у формах наказового способу (сучасна Полтавщина, як відомо, знає як м’яку, так і тверду вимову кінцевого приголосного).

¹ Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 135.

На тверду вимову *-т* може натякати значок *ѣ* у слові *несѣть*, проте остаточний висновок можна було би зробити за умови повторення *ѣ* чи *ѣ* у кількох аналогічних випадках. Одиначний випадок може бути віднесено на рахунок непорядкованості вживання *ѣ* і *ѣ* в пам'ятці.

На основі одного прикладу також важко судити про вживання форм з *-те* (після голосного кореня в розмовній мові Полтавщини того часу). Але, зважаючи на те, що такі форми доволі поширені в сучасних говірках Полтавщини, можна думати, що цю форму зафіксовано в пам'ятці не випадково, вона відбиває живу вимову.

Описові форми

Описові форми наказового способу в пам'ятці трапляються лише зрідка. Вони збігаються з формами I та III особи теперішнього чи майбутнього часу з часткою *нехай*, напр., у I особі однини: „*самъ нехай карность отримаю*” (I, 182); „*Нехай буду подлеглим вине панской, которую сам на себе вкладаю*” (I, 130).

Частіше описові форми трапляються в III особі: „*Прошу, нехай то буде и на потомние часи в книги вписано*” (III, 76). „*Нехай то будет (ѣ)*” (I, 86, 207; III, 114, 9; II, 72); „*Такою-ж карность нехай киевою отнесет*” (I, 36); „*нехай зостае(ѣ)*” (I, 46; III, 26); „*нехай не здивуеть*” (I, 192); „*нехай не впадет*” (I, 115).

Іноді в таких випадках вжито запозичену з польської мови частку *нех*. З нею форми III особи наказового способу вживаються частіше там, де зазвичай наявні й інші запозичення з польської мови, тобто в тих місцях, де писар не передає дослівно мову окремих людей, при оформленні акту, де вживані шаблонні вислови: „*Люб теж млином вѣчне нех владѣет, люб теж на низѣ нех собѣ млын тен постановит*” (III, 61); „*Нехъ скарб войсковой примножает*” (II, 33); „*Нехъ то будет акътиковано до книг меских*” (II, 45); „*Нех будет каждый таковой проклять анафема и разсудится зо мною на страшном судѣ*” (III, 65).

Невипадково, що всі такі форми вжито переважно в „справах вѣчистих”, які писарі обробляли з особливою ретельністю, тому вони й не позбавлені рис ділової польської книжності.

Про форми III особи множини можна сказати те саме, що й про форми III особи однини: „*Нехай мене глядять*” (I, 154), „*Нех свѣтят*” (I, 118).

Описові форми широко вживаються в сучасних говірках Полтавщини та в літературній мові: „*Нехай же я своє лишенько забуду*” (Пісня); „*Нехай грають, нехай грають, нехай витинають, нехай знають, нехай знають, як бідні гуляють*” (Пісня „За городом качки пливуть”); „*Нехай ні жар ні холод не спинить вас*” (I. Франко).

Отже, форми наказового способу в пам’ятці відбивають уже аналогічну сучасній мові систему форм, яка базується на основі полтавсько-київського діалекту.

ФОРМИ УМОВНОГО СПОСОБУ

Засвідчені в пам’ятці форми умовного способу майже цілком збігаються із сучасними: „*был бы вже поволан*” (I, 28); „*хто би бил причиною до вбитя тоей пчолы*” (I, 85); „*Пред которим мѣла бы справа отновлена быти*” (I, 2); „*ежели би ся не вклепаль*” (I, 12).

Частка **би** знаходиться в різних місцях щодо основного дієслова. Іноді вона скорочується, як і в сучасній мові, до **б**: „*дала-б я ему, да не маю на сый час в дому моем*” (I, 153).

Старих форм умовного способу, де вживалася б особова форма допоміжного дієслова в аористі, у пам’ятці не засвідчено. Вони були ще зрідка поширені в грамотах XIV – XV ст. Поодинокі випадки вживання цих архаїчних форм знаходимо ще й у пам’ятках XVII ст., зокрема в „Бориспільських актах”: „*Яко бых я мев где задѣть*” (12).

П. Г. Житецький уважає, що ці форми властиві живій мові лише до XIV ст., якщо ж вони траплялися в літературній, книжній мові XVII ст., то під впливом західноукраїнських говорів, де вони широко вживалися в усній мові.¹

¹ Житецький П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 11.

Пор. наведені у I розділі приклади архаїчних форм умовного способу в західноукраїнських пам’ятках XVII – XVIII ст.

Це стосується художніх текстів. У ділових документах такі форми завдячували старій книжній традиції.

БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

У пам'ятці безособові дієслова дуже мало засвідчені. Із власне безособових дієслів можна назвати лише *смеркло* (I, 62).

Найчастіше значення безособовості набувають дієслова *било* – *будет*, що входять до складу присудка безособового речення: „*Ведомо чиню сим писмом моим, кому будет оказано*” (I, 90 і т. д.); „*Вакуле волно будет і Іваном правне поступити бы й до судей войскових*” (I, 200); „*Волно будет Олександру тим плециком владѣти*” (I, 56); „*Волно было дати*” (II, 76); „*треба будет знати*” (III, 68).

Випадків уживання таких форм у пам'ятці надзвичайно багато, але всі вони одноманітні, тому не викликають сумніву щодо їхньої стандартності. Вирази з такими безособовими конструкціями становлять шаблонні канцелярські формули, за допомогою яких оформляли майнові документи: „*Волно му будет дат, продат и даром даты, на свой пожиток якъ хотѣт обернут, жадного нагибання, перешкод и турбаций правних нѣ од кого не поносячи...*” (II, 51); „*волно им будет каждому зособна своєю часто вѣчне владѣти, дати, продати и на свой пожиток якъ хотѣти обернути*” (III, 118). Такими зворотами зазвичай закінчувалася справа.

Інших дієслів, ужитих у значенні безособових, у пам'ятці виявлено лише кілька прикладів: *не оказалось* – „*позбилого паненства не оказалось*” (I, 108); *зоставало* – „*и жбы zostавало городу к пожитку и для примноженя скарбу войскового*” (II, 60) і т. д.

Особливої уваги заслуговує слово *немаши(ь)*, широковживане в пам'ятці на означення відсутності чогось. Форма його збігається з формою II особи однини теперішнього часу в польській мові (пор. пол. *nie masz*).

Форму *немає (нема)* в пам'ятці не зафіксовано.

Треба думати, що значення відсутності могло бути виражено різними формами особи, тобто форма *немає* ще не відірвалася від особових форм теперішнього часу (*не маєш, не має*) і могла вживатися не лише у вигляді *немає (не має)*, а й *не*

маєш. Від скорочення голосного могла утворитися форма на зразок польської й потім підтримуватися польським впливом.

На користь такого припущення свідчить той факт, що ця форма в пам'ятці вживана дуже часто, зокрема й при передачі прямої мови, навіть у тих випадках, коли інших запозичень з польської мови в тексті немає, наприклад: „*Поневаж сина моего немаш, то ти не будеш там жит, бо я маю иние дѣтки*” (I, 96); „*а тепер жодної шкоди немашь*” (III, 82); „*и минѣ жодное користи з того нѣмашь*” (I, 20); „...*Тут мнѣ в нашої землѣ мѣсяця немашь, тилко так за свой жал вчиню*”. Тому виникає сумнів щодо прямого запозичення цієї форми з польської мови.

Цікавий матеріал стосовно цього дає порівняння з іншими пам'ятками, напр., у „Бориспільських актах” з таким самим значенням ужито форму *немаєш*, і це підтверджує наше припущення: „*и зложилисте нам ваша милость рок з недѣл две на ден сегоднешний, а иж его немаєш, прощу вѣм., аби то было записано*” (12).

Виходячи з наведених фактів, констатуємо одноманітність форм безособових дієслів у пам'ятці. Безособові дієслова, зафіксовані в „Актах”, нічим не відрізняються від сучасних форм безособових дієслів.

Форма *немаєш*, що має значення відсутності чогось, вірогідно, утворена від форми теперішнього часу однини II особи й була підтримувана польським впливом.

ВИДИ ДІЄСЛІВ

На час XVII ст. категорія виду в українській мові уже склалася, про що свідчать і письмові документи цього періоду.

У досліджуваній пам'ятці, як і в сучасній мові, значення недоконаного виду мають дієслова переважно безпрефіксні: *брал* („*Грошей отъ Стрѣли не брал*”) (I, 6); *пустил* („*то-м все пустила у вѣчност*”) (II, 53); *слишал* („*а то-м слишал от Хвески*”) (I, 20); *знал* („*альбо ежели знал о тих вуцях*”) (I, 89) і багато інших.

Доконаний вид від таких дієслів утворюється переважно за допомогою додавання префіксів: *азнав* (I, 89), *визнав* (II, 94), *признали* (II, 8), *не спустили* (II, 37), *побрал* („*овци... побрал у*

Стефана”) (I, 159).

Деякі з таких дієслів, приєднавши до себе префікс, стають дієсловами доконаного виду без особливих відтінків у значенні, тобто утворюються т. зв. видові пари, наприклад: *просити* – *упросити*: „*Просил нас*” (I, 158), „*упросил*” (II, 20); „*упросил устне п̄на Кузму*” (I, 148); *тримал* – *отримал*: „*Тримал (хутор) Стефан*” (III, 60), „*прощение з Стецком отрималъ*” (II, 95); *чинили* – *учинили*: „*Тое чинила*” (I, 66), „*же-смо учинили певную згоду*” (III, 91); *питали* – *выпитали*: „*Мы питали Наума*” (I, 123), „*иж бы слушне выпитали о купене того меду*” (III, 111).

Окремі префікси, як і в сучасній мові, вносять відтінки в значення дієслова. Для прикладу наведемо дієслово *бити* (*били*) з різними префіксами:

у-: „*убил Романа*” (I, 89), „*з ним свиней Степанових убили*” (I, 61) – префікс тут указує на те, що дія відбулася відразу, на вичерпність дії, яка вкладається в дуже обмежений час, відбувається одноразово;

за-: „*которого забыл Федор*” (I, 65), „*я вола шукаю, а вы вже и забыли*” (II, 78) – дія відбулася не відразу, а протягом якогось проміжку часу;

з-: „*безвинне Хвеска так збил*” (II, 217) – дія охоплює весь предмет, усю його поверхню.

Як і в сучасній мові, префікс може не змінювати виду, але змінювати значення дієслова: „*ходил Степан (по вівці)*” (I, 119); „*находилием по шляху тулко голови осятровие*” (I, 13); „*ускаржился и доходил правне на Мартину*” (I, 98).

Може змінюватися вид також і від зміни суфікса. Як і в сучасній мові, маємо протилежність у значенні суфіксів *и* – *а*¹: *учинити* – *вчиняти*: „*иже-смо учинили и певную згоду*” (III, 91), „*и тому шкоды вчиняли*” (I, 39).

Дієслова із суфіксом *-а-* навіть при додаванні префікса мають значення недоконаного виду. Цей суфікс надає дієсловам значення багаторазовості дії: *поклат* – *покладал*: „*на такового покладаю заруку*” (II, 16), „*Лнъ Герасим прекладал*” (I, 38), „*себе утрату вкладаю*” (III, 11).

¹ Курс сучасної української літературної мови / АН УРСР. – Т. 1. – К., 1951. – С. 393.

З таким самим значенням ужито в пам'ятці суфікс *-ува-*: *был – бувал*: „а то цехмистром над шевцями был до войны” (I, 93), „и Микита по мнѣ не бувал” (I, 64); *дал – давал*: „але то ми овчар дал” (I, 155), „Артюх давал Козырови 12 таляров” (II, 98).

В одному випадку зафіксовано з таким самим значенням суфікс *-ова-*: „дохожовали власной отцевщини” (II, 87).

Отже, у пам'ятці форми виду утворюються так, як і в сучасній мові. Відмінностей в утворенні форм видів у пам'ятці від сучасних не спостережено.

НЕОСОБОВІ ФОРМИ

Форми інфінітивів

Матеріали досліджуваних пам'яток багаті формами інфінітивів, основи яких не відзначені архаїчністю й у більшості випадків збігаються з основами інфінітива сучасної української мови.

У пам'ятці не зафіксовано слів типу *стерегти, могли* тощо, отже, ми не маємо відомостей про їх вимову.

Наявна значна кількість інфінітивів типу *привести* (I, 41), *довести* (I, 62), *плести* (I, 134), *впасту* (I, 164).

Поширене вживання нової форми інфінітива *терти, витерти*: *витерти* (I, 3; II, 66), *виторати* (III, 89) та ін.

Без старого суфікса вживається інфінітив *тягти* (I, 62).

У пам'ятці, як і в сучасній мові, паралельно вживаними є суфікси інфінітива *-ти* і *-т(ь)*. Окремо стоїть одиничний випадок написання *прйтѣ* (I, 46). Інші пам'ятки інфінітив *прйти* фіксують з кінцевим *-ти*. Суфікс *-тѣ* не повторюється¹, тому ми не можемо судити, чи таке написання є звичайною опискою, чи відбиває північну вимову писаря. Неповним аргументом за зв'язок написання з живою говіркою писаря може бути лише те, що запис № 46 зроблено, вірогідно, недосвідченою рукою зі значною кількістю помилок і

¹ Л. А. Булаховський указує, що в пам'ятках дуже рідко вживається форма інфінітива на *-тѣ*, походження якої неясне (Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Інфінітив і супін // Мовознавство. – Т. IX. – К., 1951. – С. 69).

відображенням на письмі деяких рис, які збігаються із північноукраїнською вимовою.

Як зазначає Л. А. Булаховський, у сучасній українській літературній мові „звичайно, вживається ... закінчення інфінітива **-ти**... По говірках досить поширене також закінчення **-ть**, нерідке й у літературному вжитку – переважно у віршах. Але є й прозаїки, які вживають його майже виключно, напр., І. Тобілевич (Карпенко-Карий)”¹.

Факти вживання закінчення **-ть** у найдавніших пам’ятках (Ізб. Святосл. 1073 р., Арх. Єв., Добр. Єв. 1164 р.) дають можливість зробити висновки, що „утворення закінчення **-ть** – явище порівняно глибокої старовини”².

Проте цілком слушно вказано на порівняно рідке поширення закінчення **-ть** в українських грамотах XIV – XV ст. „...вони ще дуже рідкі навіть у грамотах і, як відмічає дослідник їх морфології, подібуються взагалі лише в кількох із них: у Кременецькій присяжній грамоті князя Федька Несвізького королю Ягайлові (1434), у Черняхівській присяжній його ж таки (1435) і в самбірському зобов’язанні Яна Бучацького (1458).

Це свідчить, – підсумовує Л. А. Булаховський, – що, з’явившись як вияв відомої тенденції до скорочення кінцевої частини морфеми, що й за такого стану зберігає свою окресленість, закінчення **-ть**, лише, мабуть, повільно витискувало старіше **-ти** та, до того, не в усіх говірках”³.

У працях з діалектології констатовано (за наріччями):

а) панування в південно-західному наріччі форм інфінітива на **-ти**;

б) перевага в північному наріччі інфінітива на **-ть** при рідшому паралельному **-ти**⁴;

в) паралелізм **-ти** і **-ть** у південно-східному наріччі при виразній перевазі однієї з цих форм в окремих говірках⁵.

¹ Там само. – С. 68.

² Там само. – С. 69.

³ Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Інфінітив і супін // Мовознавство. – Т. ІХ. – К., 1951. – С. 68.

⁴ Жилко Ф. Т. Українська діалектологія. – К.: Рад. шк., 1951. – С. 29.

⁵ Там само. – С. 56.

Дослідники полтавських говірок указували на те, що в західній і північно-західній частинах Полтавщини переважають форми інфінітива на **-ть**, тоді як чим далі на схід – більше поширені паралельні форми на **-ти**.

Покажемо щодо цього є той факт, що в мові І. П. Котляревського вжито паралельні форми, напр., в „Енеїді”:
„с собою стали розмовлять” (I, 35); „Где дітися и що робить” (I, 35); „То дам йому себе я знати” (I, 46); „I коли хочеш, пане, знати, то сами будем помогати” (II, 11).

В І. П. Котляревського ці обидва варіанти може бути вжито навіть поряд без будь-якого розрізнення:

*Упирь и знахарь ворожить,
Отъ трясуць гарно вмѣвъ шептати
И кров мирянску замовляти
И добре греблю знавъ гатить* (Енеїда, II, 59).

Пізніші відомості, зокрема матеріали ДАУ, свідчать про те, що загалом для всіх говірок Полтавщини характерний паралелізм **-ти** і **-ть**.

Зафіксована в „Актових книгах” значна кількість інфінітивних форм дає можливість скласти повне уявлення про їх уживаність у книжній та уснорозмовній мові Полтавщини II пол. XVII ст.

Усього в „Актах” зафіксовано 1680 випадків уживання інфінітивів.

Кількісна співвідносність **-ти** і **-ть**¹ така: форм на **-ти** понад 730, **-т(ь)** – 895.

Те, що форм на **-т(ь)** більше, ніж форм на **-ти**, ще не може слугувати аргументом до пояснення переважного їх уживання в народній мові. Справа в тому, що серед форм інфінітива зафіксовано значну кількість випадків уживання їх у двох постійних формулах актової мови типу: „Справу сию казали-смо в книги записат, що и єст записано” (I, 9); „волно буде п̃ну Хомѣ тим домом с плецом владѣт, дат, продат и даром дат и на свой пожиток як хотѣт обернут...” (II, 41).

¹ У зв’язку з особливостями графіки констатуємо цілковиту відсутність графічного **-ть**. Зазвичай цю останню букву **-т** винесено над рядок. Вимовлятися воно могло м’яко (див. розділ 1).

Пор. у грамотах XIV – XV ст. у такому самому вживанні: „А на крепост того наша печать. К сему листу велѣли есми привісити (закл. короля Ягелла 1383 р.); „волен продати; волен замѣнити тако добро яко есть самъ и со княжею волею, а с того имъ есть князю служити” (Жалов. князя Владимира Олольшкого, 1377р., Роз. с. 23).

У формулах такого типу вжито майже половину всіх інфінітивних форм, зафіксованих у пам'ятці. Варіант з **-ти** вжито в цих формулах 243 рази при загальній кількості 786, причому у формулах першого типу 62 рази, а другого – 181. Варіант з **-т(ь)** при загальній кількості 895 у формулах першого типу – 335, другого – 120. Усього 455.

Якщо залишити поза увагою інфінітиви, ужиті в наведених вище формулах, то виходить навіть деяка перевага варіанта із **-ти** – 543 і 440 із **-т(ь)**.

Уживаність цих останніх форм інфінітива теж неоднакова. Окремі з них трапляються в пам'ятці по 10 – 12 разів, інші рідше.

Аналіз найуживаніших дієслів у формі інфінітива з урахуванням семантико-стилістичних мотивів використання співвідносних форм на **-ти** і **-т(ь)** наводить на думку, що вони вживаються паралельно, без якихось семантичних чи стилістичних особливостей.

1. *Быти, быт(ь)*: із **-ти** вжито 42 рази; з **-т(ь)** – 22.¹

Найбільше випадків уживання *быти* в таких контекстах: „овалтовникъ мѣет быти каран горломъ” (I, 186); „таковий мордер без милости маеть быти каран горломъ” (I, 90); „На которих мѣет быти скрин двѣ” (III, 12); „мѣло мое землѣ мѣет поховано быти” (III, 65); „На кѣвестию мѣют быти выдані” (I, 199). (пор. з 29 таких випадків ще I, 3, 146, 147, 150, 182, 184, 200, 212; II, 61, 63, 105, 118; III, 12, 53, 80 та ін.).

Аналогічні форми з **-т(ь)**: „мѣют карани бит на горле” (I, 159) „мѣет ... зарука плачена бит” (I, 172); „повторе мѣеть справа взновлена бит” (I, 141); „сужено бит мает” (I, 90); „мѣет быт подлеглым” (I, 150) та ін.

¹ Двічі вжито форму *бут*, що, проте, становить для дослідження винятковий інтерес.

Із дієсловом *может*: „не может бит названо мемрамомъ” (I, 19) (один випадок із **-т(ь)**: „от смерти теж нѣхто волним не может быти” (I, 173)); „Зрозумѣвши же то не может быти ...” (II, 63).

Різняться в уживанні форми: із **-ти**: „и не мусит быти оной от мене без перешкод” (III, 48); „мусит быти Остапу в перешкодѣ” (II, 93); із **-т(ь)**: „не хотѣл мнѣ товаришем быт” (I, 178); „видячи себе проступним быт...” (I, 162); „видячи на лице Завадувскую смертелной быт...” (I, 147); „видячи себе бит в том злом учинку...” (I, 138); „Микиту вразумѣли-смо быт невинним” (I, 132); „винайшли-смо бит в том невинного крата” (I, 74).¹

2. Паралельні форми з **-ти** і **-т(ь)** бити і бит: „На риньку нагайками бити” (69, 103); „а самих у ден сой на ринку бит” (I, 25).

3. Брати – брат. „казалем тоє сѣно брати” (II, 104); „рач мя Бже, варовати, жеби-м собѣ того збродня мѣл за приятеля брати.” (I, 186); „и от них набитки брат” (I, 174); „для яко-м причини он...не хочет брат” (I, 20).

4. Владѣти, владѣт. У постійних формулах актів обидві форми вжито в аналогічних контекстах: „мѣет тоєго сѣчу вѣчне владѣть” (III, 47); „млыном владѣть позволяем” (I, 133); „мѣет ижъ Лукьян тим двором вѣчне владѣти...” (I, 130); „Теды тыми волами повинен Петро вѣчне владѣти, яко своѣми” (I, 154).

5. Видати, видат: „волно имъ будет тих чаровницъ и на квестино видат”. (I, 147); „казали-смо сторонѣ того

¹ Два випадки вживання варіанта бути: „Кирик попустил менним братом своім в байраце, врагу, под селом Диканкою лежачим по едном меншим крилу обом, а ему, Кириду, болюе, з меншим еще братом повинни бути мѣют крила” (III, 154). Ще цікавіший другий приклад із Решитилівської справи, „слово в слово переписаної”: „если бѣ котрий наш товариш...после сего разу мѣл бути в байраку Перашенковом и рубат, такой нехай сам за себе отбывает и своим статком...” (I, 154). Ця форма цілком відповідає сучасній українській мові. Імовірно, вона була поширена в уснорозмовній мові Полтавщини XVII ст. Доказом цього може слугувати й те, що бути вжито в периферійній справі.

потребуючої *выдати*” (I, 96); *Форм видати* значно менше, ніж *видат*.

6. *Вѣдати, вѣдат*: „*школа тая стала, не вѣдат от кого*” (I, 183); „*не хочу того вѣдат...*” (I, 183); „*Сам не могу вѣдати, для якої причини...*” (III, 136); „*и хто того вѣдати потребоватимет*” (III, 109); „*кому о том вѣдати належит*” (III, 162).

7. *Втручати, втручат*: „*жеби Новосенджаровци не важили ся втручат ни в якиѣ пожитки*” (II, 62); „*Не хочу ся втручат ... в хуторецѣ*” (III, 48); „*Не повинен буду ... в тот проданний втручатися кгрунтѣ*” (III, 57); „*аби ся важили втручати*” (II, 83).

8. *Взяти, взят*: „*волно им било взят и з ним правно поступит*” (I, 96); „*того Тишка хотѣль за приятеля взяти...*” (I, 186); „*Велѣли-смо взяти Семенови корову...*” (I, 187).

9. *Вцинати, вцинат*: „*не будут жодних...посваров з Юрком вцинат*” (I, 160); „*Жадных заводов не мѣют вцинат*” (II, 70); „*жадных правних заводов не мѣло вцинат*” (II, 109).

10. *Взновляти (тільки -ти)*: „*Хто би тую справу взновляти мѣль*” (II, 114); також у I, 23, 91, 181.

11. Один раз ужито *бачити* (з *-т* немає) „*треба о том бачити, приказали-смо декретом нашимѣ, жеби Петро был мучон*” (I, 77).

12. По одному – два рази вжито форми: з *-ти*: *впасти* (I, 164); *втопити* (II, 105); *втаити* (II, 112); *выводити* (II, 115); *вибити, вигнати*: „*Того Олексу добре вибити з того мѣста преч вигнати* (I, 90) і т. д.; із *-т(ь)*: *вслат* (II, 93); *вложит* (I, 169); *возит* (I, 5); *воротит* (II, 88); *волат* (I, 113) та ін.

13. *Дати, дат(ь)*.

Форми інфінітива *дати* вживані переважно у формулах „*волно дати, продати, даром дати*”, а також в інших реченнях „*А я хоцу о своем цнотливом мешканю вывод дати*” (I, 207); „*велѣла-с ми мужеви гадину дати для отрути*” (I, 190); „*и мѣль дати трави десяти воз*” (II, 104) та ін.

Дат(ь) у тих смих формулах: „*волно дат, продат*” і т. д.

Крім того, ці форми вжито у висловах типу „*а я хоцу ... о своем мешканю цнотливом вывод слушине дат*” (II, 106);

„велѣли-смо поменных овчаров до турми дат” (I, 140); „наказати-смо тому прибишу хлосту на ринку дат” (I, 40) та ін.

Зауважимо, що форму недоконаного виду *давати* ми помітили лише в трьох випадках, скрізь із **-ти**, напр., „казали, вивод...давати” (III, 87).

14. *Докучати* – в одному лише акті (III, 60) два випадки, обидва із **-ти**: „і вправдѣ стали-смо ему докучати”.

15. *Довести* – три випадки (завжди з **-ти**): „на кого би ся довести мѣло” (III, 59).

16. *Доходити*, *доходит(ь)* – уживаються паралельні форми з **-ти** і **-т(ь)**; але останніх більше: „частей двѣ мѣют монастиру к пожитку доходити” (III, 64); „всѣх шкодѣ тых повинни будутъ доходит” (I, 135) та ін.

17. Поодинокі випадки з **-т(ь)**: *жит* – „Ти не будеш там жит” (I, 96); „ехат – „еще прилучилос Семену ехат до старого Санджарова” (I, 78).

Наведені зразки паралельного вживання форм інфінітивів на **-ти**, **-т(ь)** свідчать про те, що ці форми були однаково поширені як у розмовній мові того часу (що підтверджують дослівні записи мови свідків), так і в застиглих формулах ділової мови. Більше того, у тексті наявні випадки вживання обох форм у межах одного речення: „Таковий мордер не тилко мѣть быти каран, але и все имена и маетност тратит” (I, 190); „волно вам, що хотѣт зо мною чинити” (I, 200); „ляние полѣгавѣши спати, где немного згодивѣши, стала дочка моя Вовдя кричат” (I, 118); „велели-смо записати потребовай сторонѣ видати” (III, 136); „иди-би еще важился Грицко перешкоди мельникам строити и воду ку перешкоде подвышат” (III, 62); „волно ему самому кому хотѣт дат, дароват и продати” (III, 97); „в мѣх скурявий всадивши...и зашит и где найглублей до води втопити” (I, 190); „Левенец мѣт при своей цноте востават, и Вакула мѣт Прокопа угодити” (I, 204); „не важился кошту и вкладати праці подеймоват” (I, 72); „велѣли-смо и почат притиснут и руки подписати” (III, 97) та ін.

Правда, інфінітиви на **-ти** дещо різноманітніші за змістом, але не на стільки, щоб можна було говорити про їхню значну перевагу над формами з **-т(ь)**.

Усе це свідчить про те, що до вибору варіантів з *-ти* чи *-т(ь)* писарі ставилися доволі байдуже й не надавали якомусь із них переваги.

Окремо слід розглядати питання про можливу перевагу форм інфінітивів на *-ти* в розмовній мові того часу.

Немає підстав думати, що паралелізм у вживанні форм інфінітивів був лише приналежністю книжної мови. Імовірно, усна мова Полтавщини теж припускала таке їх уживання. Це підтверджують як свідчення діалектології, так і наявність цих рис у мові І. П. Котляревського.

Невипадково в пам'ятці не вживаються з *-т(ь)* інфінітиви, у яких наголос падає на закінчення: *знайти* (Ш, 86); *увійти* (І, 78); *дуйти* (І, 74); *тягти* (І, 62); *пойти* (І, 94); *ити* (ІІ, 60) та ін., можливо, і *провести* (І, 41); *плести* (І, 134); *знести* (І, 113) та ін. Правильність написання таких інфінітивів писар „коригував” „на слух”.

Старіші форми на *-ти*, можливо, на той час ще переважали в говірках поруч з новішими формами на *-т(ь)*. Про це деякою мірою свідчать спостереження над так званими „периферійними” справами, наприклад, у справі № 78, переписаній „слово в слово” з Решетилівських книг, також переважають форми на *-ти*: *бути*, *владати*, *доходитьи*, але *вписат*.

Нагадаємо, що в цих справах сильніше помітний вплив уснорозмовної мови. Це ми бачили й у формах минулого часу, де переважають дієслова на *-в*.

Звернімо увагу ще на один показовий факт: справу № 108 про звалтування дівчинки Марії переписано вдруге в справі за № 113. У записі № 113 помітна „правка” запису другим, можливо, більш кваліфікованим писарем. При цьому в записі № 108 ужито виключно форми на *-ти*: *карати*, *доходитьи*, *варовати*, *нагорожати*; у записі № 113 знаходимо форми виключно на *-т(ь)*: *карат*, *зостават*, *платит*, *нагорожат*, *поносить*.

Якщо в говірках Полтавщини в цей період відбувався процес поширення форм на *-т(ь)*, то виникає питання, чому так вільно й рішуче відступали писарі від книжної традиції XV –

XVI ст.¹ Але такий сміливий відхід від старих норм виявляється в пам'ятці далеко не в усіх випадках (пор. *быти* і *бути*).

Можна висловити припущення, що цим ми завдячуємо посиленню впливу російської актово-книжної мови після возз'єднання України з Росією.

У цей період писарі Полтавщини, безперечно, уже часто мали справу з діловими паперами, писаними російською мовою. Досить нагадати, що на деяких судових засіданнях „Уряду” головували представники російського уряду: воєвода Я. Т. Хитрово (№№ 79, 80, 84, 112); рейтерський ротмістр Іван Бабкін (№ 82) та ін.

У російських книжних стилях XVI ст. теж наявне паралельне вживання форм інфінітива на *-ти* і *-т(ь)*².

Матеріали XVII ст. також підтверджують наявність паралельного вживання форм інфінітива на *-т(ь)* і *-ти* в діловій мові, хоча „в разговорной московской речи, – як указує П. Я. Черних, – образования типа *писати* в 50-х годах XVII в. уже вышли из обихода и осознавались как архаические”³.

Зіставлення з іншими пам'ятками української мови того періоду підтверджують факт паралельного вживання форм на *-ти* і *-т(ь)* (правда, більше форм на *-т(ь)* спостерігаємо в північних пам'ятках, де могла відбиватися усна вимова писарів).

У пам'ятці XVII ст. „Актовій книзі Стародубського городского уряду” маємо вживання обох форм на *-ти*: „*Не моглѣ чинити справедливости*” (21); „*На судѣ ку росправи стати и отповѣдати мает*” (22); „*дати, продати з ким заменяти и на який хотячи власний свои найлѣпший пожиток оборочати*” (25); „*казали-смо записати в книги мѣсцкии*” (36), але: „*на власний свой найлѣпший пожиток приводит и оборочати*” (3).

¹ Пор. відмічений вище факт незначної поширеності форм на *-т(ь)* у грамотах XV ст.

² Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 194 – 196.

³ Черных П. Я. Язык „Уложения 1649 г.”. – М., 1953. – С. 351 – 352.

Зате в іншій пам'ятці, писаній у Стародубській канцелярії („Сборник актов сотника Почеповського Ивана Зубчика”¹), переважають форми на *-т*: *розискат наказа* (л. 6), *владѣт* (л. 18), *неймѣть дѣла* (л. 60), *Андрею заплатит вдвое* (л. 62), *владѣть вѣчно* (л. 75), *очищат* (л. 75), але тут же: *взяти, привзяти*.

Отже, значний фактичний матеріал „Актів” дозволяє зробити висновок:

а) загалом система інфінітивних форм близька до сучасної, про це свідчить, зокрема, відсутність у пам'ятці архаїчних дієслівних основ;

б) для актово-книжної Полтавщини мови того періоду було властиве широке вживання обох форм інфінітива – на *-ти* і *-т(ь)*;

в) інфінітивні форми на *-ти* і *-т(ь)* не диференціювалися за семантичними чи стилістичними ознаками, їх уживали паралельно в аналогічних контекстах як в актово-книжних стабільних формулах, так і для передачі мови свідків;

г) паралелізм у закінченнях інфінітива був властивий живій розмовній мові, зокрема говіркам Полтавщини, що характерно для них і в сучасний період;

д) сміливе запровадження писарями паралельних написань із *-т(ь)* могло підтримуватися також впливом російської ділової мови XVII ст., де в цей період відбувався процес витіснення архаїчних форм на *-ти* формами на *-т(ь)*.

Форми активних дієприкметників

а) теперішній час

Поширеність активних дієприкметників теперішнього часу в пам'ятці порівняно незначна. При наявності кількох тисяч дієслівних форм, зафіксованих у пам'ятці, ми виявили лише 96 прикладів активних дієприкметників теперішнього часу. Усі їх ужито в повній формі.

Дієприкметники теперішнього часу мають східнослов'янське фонетичне оформлення *-уч(ий)*, *-ач(ий)*.

¹ Рукописна книга I пол. XVIII ст. зберігається в Чернігівському історичному музеї № 368.

Немає жодної форми із суфіксами старослов'янського походження *-уц-*, *-ац-*¹.

У більшості випадків дісприкметникові форми наявні в шаблонних актово-книжкових виразах і часто повторюються. Так, із наявних 96 випадків їх уживання пам'ятка фіксує:

1. 19 випадків уживання дісприкметників *лежачий*, *лежачая* в записах про те, де знаходиться продана чи заповідана земельна ділянка: „*продаем ꙗ́ну Семенови сѣножат мою власную, нѣкому нѣ в чом непенную и незаведенную, лежачую на Свинковце*” (II, 94); „...*продали-смо ꙗ́ну Прокопові хутор нѣшъ, данний нам обом небожчиком дѣдомъ, лежачий за Ворскломъ*” (III, 16); „...*продаем...сѣножат..., лежачую на Говтве...*”; „...*плец лежачий в городѣ Полтавѣ*” (III, 107) та ін.

2. 18 випадків уживання дісприкметника *будучий* у виразах типу: „*я ... вѣдомо чиню симъ писанемъ, кому бы то вѣдати належало, так тепер, яко и напотом будучим людем*” (II, 67); „*ꙗ́ну Климу, на мѣсцу и п. полковника будучому, и товариству, суду городовому, кланяемся все духовенство*” (I, 164). „... *і уних людей зацних, при том будучих*” (II, 22).

3. 15 випадків уживання дісприкметника *стоячий*, із яких дев'ять стосуються юридичного оформлення продажу й заповідання будинків і млинів: „...*отказую ... дом мой власний, стоячий ведле Процика...*” (III, 152); „...*продаль есми дом отцу Гаврилию, стоячий в городѣ*” (I, 37) і под. та шість випадків у запису про явку на суд сторін: „...*видячи обох сторон, перед собою стоячих...*” (I, 219; 222; III, 60, 128 та ін.).

4. 11 прикладів з дісприкметником *зостаючий* у виразах типу „*поневаж Скибенъко, в пододозреню застаючий, жодного виводу не даль о волю, винайшли-смо декретъ, аби Ивановой худоби нагорожено отцу игуменови вола*” (II, 105); „*видячи теды ми обох, килку раз в поволанях застаючихъ и неработним дѣломъ бавячихся и людем шкода строячих...*” (I, 123); „*з доброй воли моей продала-м Костеві дворище з садком по мужу моем мнѣ застаючим*” (III, 52).

¹ Звичайно, ми не беремо до уваги ад'єктивізованих форм типу *всемогуций* (Бѣъ) II, 61).

5. П'ять випадків уживання дієприкметників *належачая, принадлежачая* в реченнях типу „*ставим перед судом нашим, инѣ Трофимова доходила часты свое, принадлежной ей в Соколѣмъ байраку, яко теж и в сѣножати к тому байракулежачей*” (II, 25).

6. Чотири випадки вживання дієприкметника *потребующий, требующа* завжди з іменником *сторона*: „*Тосмо врьдовне писмом ствердивъши, требующой сторонѣ велѣли выдат при печати нѣшей*” (91, 1750) і под.

Крім того, в одному – двох випадках ужито інші дієприкметники: „*обивател..., мешкающий в Коломацѣ*” (III, 152); „*и потомков, по ней идучих*” (II, 71); „*сталася угода и прощеніе з стороною жалосне плачучою Мотрею*” (I, 181); „*он ей (шаблю) поднявши, продал Ивану, у которого Ромашко на стѣнѣ висячою вознал*” (I, 61); „*абы Параска, яко послушне на их цноту наганяющая, оних поєднала*” (I, 58); „*выдячи ... многих особ, сумленем за Власа подиймуючихъ, од тое потвари увольняемъ*” (I, 123); „*сторона афектующая, мовячую*” (I, 78); „*продающихъ*” (I, 69); „*оглядающихъ*” (III, 92) та ін.

Ще більш обмежене вживання в пам'ятці дієприкметника з формантом *-ся*. Ми помітили лише сім випадків: „*аж поводова сторона, яка Бѣга боячийся, на здоровья и на горло не настояль*” (I, 100); „*Поневаж тых злосников прибишов, по лесохъ тулячихъся не можно зымати...*” (I, 193); „*Зрозумѣли-смо бым винного Пинчати, яко здавна прибишом без господаря бавячогося, злости людем дѣючого*” (I, 62); „*видячи теди ми обохъ килку раз в поваланях зростающих и неработним дѣломъ бавячихся*” (I, 123); „*в которой написано: их же великих гѣдрей наших, их царського пресветлого величества повадячогося мнаршого жалування до полку*” (I, 80); „*под сели уезду вѣшего знайдующимися в завѣдоване, позволивши ему третью част*” (III, 109).

Один випадок – із не приєднаним *-ся*: „*ми, видячи шкудцю Андрука так ся признаючого ...наказали-смо*” (I, 76).

Щодо синтаксичних функцій активних дієприкметників теперішнього часу, то їх зазвичай ужито в дієприкметникових зворотах – означеннях, що пояснюють повні іменники,

займенники чи числівники. Дієприкметники керують відповідними формами іменників та займенників.

У більшості випадків дієприкметники узгоджені з пояснювальними словами та стоять у позиції після них: „Скибенъко, в подойзреню зостаючий...”; „...обох нероботним дѣломъ бавячихся и людем шкоди строячих”; „сѣножат..., лежащую на Свинковицѣ”; „дом..., стоячий в городѣ”; „потомком, по ней идучих” та ін.¹

Значно рідше трапляються випадки препозитивного вживання дієприкметників-означень. При цьому пам'ятка майже не дає прикладів повної ад'єктивізації дієприкметників. Дієслівний характер їх, зокрема, підтримано приляганням прислівників з указівкою на час або характер дії: „яко напотом будучим людем”, „жалосне плачучою Мотрою”.

Виняток становить випадок „под стоячим деревомъ” (I, 70) та субстантивований дієприкметник (прикметник) *лежачого* (I, 60).

Отже, синтаксичне вживання активних дієприкметників теперішнього часу доволі одноманітне й в основному відповідає сучасному синтаксису.

Розглядаючи в історичному аспекті форми й уживання активних дієприкметників теперішнього часу, зауважимо таке:

1. У пам'ятці не зафіксовано форм коротких активних дієприкметників, а також дієприкметників із суфіксами *-уиц-*, *-аиц-*. Уживання активних дієприкметників теперішнього часу обмежено переважно функцією відокремлених означень.

У російському діловому письменстві XVI – XVII ст. широко засвідчено дієприкметники теперішнього часу, утворені від основ недоконаного виду із суфіксами *-уиц-* або *-аиц-*.²

¹ У пам'ятці спостерігаємо паралельні синтаксичні конструкції з підрядними реченнями замість дієприкметникових зворотів: „чули-смо голос і Якова Тубулченка, которий там розбуїникам мовил так...” (1, 62) – пор. *мовячого*; „...от того чоеловѣка, которий з бчолами в Даниловцій сѣчи стоить” (1, 78) – пор. *стоячого*; „...в невинности моей отримаем помогу от наших же москалей, которые в нас на госпде зостають” (1, 84) – пор. *зостаючого*.

² Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 227.

П. Я. Черних в „Уложении 1649 г.”¹ констатує наявність лише дієприкметників на **-уц-**, **-ац-**. Отже, для російського ділового письма XVI – XVII ст. характерне, як і для сучасної російської мови, уживання запозичених зі старослов’янської мови дієприкметникових форм, про які Л. А. Булаховський пише: „Употребляемые в русском литературном языке склоняемые причастия, т. е. глагольные прилагательные, характеризующиеся специальными синтаксическими отношениями, едва ли не сплошь представляют заимствование из церковнославянского языка”².

Староукраїнська літературна мова XIV – XV ст. також знає вживання старослов’янських дієприкметників на **-уц-**, **-ац-**.

Подібні форми фіксуємо в Пересопницькому Євангелії та інших релігійних пам’ятках. Зрідка знаходимо їх й у світських творах, наприклад, у не позбавлених старослов’янзмів літописах С. Величка, Г. Граб’янки тощо.

Разом з тим, уже в XVII ст. у книжній українській літературній мові переважають східнослов’янські форми активних дієприкметників на **-уч-**, **-ач-**.

На це звернув увагу ще П. Г. Житецький в „Очерке литературной истории малорусского наречия в XVII в.”: „Большая также редкость встретить у Галятовского и других современников его, писавших книжною малорусскою речью, причастия настоящего времени действительного залога с окончанием **-щій** вне текстов святого писания: всюду господствует народная форма кратких причастий с окончанием **-чий**”³.

Поширеність форм на **-уч-**, **-ач-** у пам’ятках XVII – початку XVIII ст. підтверджує величезна кількість прикладів, частину яких уже наводили в літературі: „*Высуши слезы з очей наших текучи*” (Радивил. Огородок, 313); „*Звичай ... был служащим огню голову стричи, бороду голити*” (Зб. житий

¹ Черных П. Я. Язык „Уложения 1649 года”. – М., 1953. – С. 354.

² Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950. – С. 206.

³ Там само.

святих XVIII ст.); „...которий от гнѣзда пал на очи ему спячому” (І. Галятовський, Ключ разумѣнія); „Тая орда зостаючая при Дорошенку гетману, уступила...” (Літ. Самовидця, 111); „Чернецькій тое войско, зостаючее с князем Хованскимъ розбилъ” (Літ. Самовидця, 62); „Хан ... стояль не оподаль ся на поготовю, жеби и духа утѣкати мѣющих не випустити запорожцовъ” („Сказание...” Величка). У Памви Беринди: *биваючий, виражаючий, доглядаючий, забороняючий, дурячий, пануючий, позичаючий* та ін. (див. значну кількість прикладів у працях П. Г. Житецького).

Послідовно вживаються східнослов'янські форми активних дієприкметників в актовій мові XVII ст. У „Бориспільських актах” 1612 – 1699 рр. так само, як і в „Полтавських актах”, майже не знаходимо форм на *-ущ-*, *-ащ-*, за винятком випадку, коли форму на *-ущ-* ужито в уривку з релігійним змістом: „и проклят будет в семь и в будущемъ вѣцѣ” (119).

У цій пам'ятці панують форми на *-ач-*, *-уч-*. Найчастіше трапляється дієприкметник *будучий*, зазвичай, на початку акта: „на тот час на мѣстѣу новомъ будучимъ” (8); „при насъ будучими” (10); „передо мною Семеномъ Сезченкомъ войтомъ на тотъ часъ будучимъ...” (16); „войтомъ на тотъ часъ будучимъ” (18, 23, 28); а також *лежачий*, *стоячий*: „...продалъ огород... лежачий подле двора” (18); „лежачую” (20, 21, 27, 30, 28 та ін.); „лежачий подле Супруна” (24); „в рупескихъ рухомихъ и лежачихъ” (75); „продалъ домъ свой власний ... пану Андрѣю Мохомору ... и братіе его всей в цеху Кушнерскомъ знайдучихъ ся ... продалъ домъ ... стоячий в между дому Івана” (78).

Уживання східнослов'янських форм активних дієприкметників теперішнього часу спирається на міцну традицію попередніх сторіч. П. Г. Житецький з приводу цього зазначає: „Любопытно, что в южнорусскихъ грамотахъ XIV в. они являются уже в виде членныхъ причастий: „Князь Федор, воевода Луцкий, будучий того часу”; „Мы, Александръ, або Витовтъ, знаменито чинимъ тымъ нашимъ листомъ и потомъ

будучимъ...”¹ Інші приклади: „... сего листа чтучим и слушающим” (Прилуцька грамота 1424 р.); ... „з речками малыми в Русаву впадающими” (Прилуцька грамота 1459 р.); „...году тепер идучого” (Инвентар 1572) та ін.

Наведені історичні відомості дають змогу твердити, що традиція вживання в актовно-книжній мові форм активних дієприкметників теперішнього часу на *-уч-*, *-ач-* була настільки міцною, що навіть вплив російської літературної мови того часу не міг позначитися на вживанні цих дієприкметникових форм в „Актових книгах”.

2. У лінгвістичній літературі неодноразово вказували на книжний характер форм активних дієприкметників теперішнього часу й відсутність їх в уснорозмовній мові (як російській, так і українській).

О. О. Потєбня говорив про втрату російськими обласними говірками активних дієприкметників. Літературна мова зберегла їх під впливом церковнослов'янської мови.²

П. Г. Житецький зауважив, що ці форми не знаходять підтвердження в народній мові.³

На відсутність їх в уснорозмовній мові вказує й Л. А. Булаховський.⁴

Про це говорить і П. С. Кузнецов в „Исторической грамматике”: „Церковнославянское происхождение этих форм вполне понятно, поскольку широко используются причастия прежде всего в причастном обороте, а причастные обороты характерны были в основном для книжной речи”⁵.

Характеризуючи повні активні дієприкметники теперішнього часу в російських пам'ятках XVI ст.,

¹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 114.

² Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 2. – Харьков, 1888. – С. 182.

³ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 114.

⁴ Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950. – С. 206 – 207.

⁵ Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. – М., 1953. – С. 159.

С. Д. Никифоров пише: „Полные нестрадательные причастия настоящего времени употребительны только в книжной речи; бытовой и канцелярской речи они чужды”.¹

За матеріалами С. Д. Никифорова, як виняток, повні активні дієприкметники теперішнього часу вживаються в канцелярській мові лише в церковних грамотах, а також у вступній частині царських послань за кордон, тобто там, де застосовують високий церковно-книжний стиль.²

У світських приказних грамотах, як зазначає С. Д. Никифоров, ці дієприкметники трансформувалися в прикметники.

Характеризуючи повні активні дієприкметники в аналізованій пам’ятці, мусимо відзначити також книжний, традиційний характер їх уживання. Про це свідчить:

1. Обмеженість уживання названих форм. У переважній більшості випадків дієприкметникові форми застосовано в шаблонних канцелярських виразах у вступних формулах, висновках, виразах актів і майже ніколи – для передачі мови свідків.

Щодо цього можна, наприклад, указати на вживання дієприкметника *будучий*. Усі 18 випадків його вживання належать до урочистих звертань та переліку учасників суду, присутніх тощо.

Такого ж типу формули фіксуємо протягом усієї актової традиції й литовсько-руського письма XIX – XV ст. Пор. наведені П. Г. Житецьким аналогічні приклади з грамот XIV ст.: „*Князь Федор, воевода Луцкій, будучій того часу*”; „*мы Александр, або Витовтъ, знаменито чинимо тимъ листомъ нинѣшнимъ и потомъ будучимъ*”.

Аналогічні формули фіксуємо в пам’ятках XVII ст. того самого жанру, наприклад, у „Бориспільських актах”: „*Мы, врад мѣста Гоголева, чиним вѣдомо сим нашим урадовным писаням, тепер и напотом будучим паном врадом*” (83); „*...передо мною Павлом Грыщенком войтом на тот час будучим а при мне*

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 231.

² Там само. – С. 234.

будучими Сидорови Безбородченкови, Наумови, Омельянови, Полуляхови ...” (28).

Більше того, такі формули трапляються в документах, писаних у XVII ст. польською мовою, наприклад, у „Бориспільських актах”: „Przedemną Nikiforem Bukatą na tenczas będącym namiesnikiem Baryzs polskim...” (61, 1645); „...przedo mnou Zoskom Andrzeiowiczom Woytom Baryspolskim y przy mnie będącymi burmistrzami y raicami...” (66, 1650); „Przede mną Eustafem wuytem na tenczas będącym, a przy mnie będących burmistrzow...” (107, 1665); у протестації Луцького Єпископа Пузини (1641): „Do urzędu i ksiąg grodzkich Staroscinych bełzskich personaliter stanowsky wieliebny ojciec Jósef Kycowski, diakon cerkwie sobornej katdralnej łuckej... imieniem wysoce w panu bogu wielebneho jego mości ojca Atanazego z Kosielska Puzyny ... I Kapitu jego mości, i sławetnych panów mieszczan sokalskich, parafianow cerkwej s’więtego Mikoły ... i s’więtego archanioła Michała, w mies’cie Sokalu nigdy przed tym i teraz nie będących w uniej...”¹

2. Отже, традиційність уживання більшості форм повних активних дієприкметників теперішнього часу не дозволяє відносити їх до матеріалів, які безпосередньо відбивають риси уснорозмовної мови Полтавщини XVII ст., проте названі форми не можна й цілком відгородити від живої уснорозмовної мови того часу.

Загальновізвано, що староруські активні дієприкметники форми теперішнього часу найдавнішої доби, на відміну від сучасних російських форм старослов’янського походження, мали суфікси *-уч-*, *-ач-*.

Л. А. Булаховський звертає увагу на те, що віддієслівні прикметники сучасної російської мови являють собою „продолжателей старых русских причастных форм: зрячий, горячий, стоячий, могучий, жгучий”².

¹ Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы. – Т. 1. – М., 1953. – С. 331.

² Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950. – С. 207.

Про це пише й П. С. Кузнецов в „Исторической грамматике русского языка”: „Старославянскому *щ* (*tj*) в древнерусском языке должно было соответствовать *ч*. Следовательно, русские по происхождению причастия должны бы были в современном языке оканчиваться на *-чий*, а не на *-щий*. Такие формы в действительности мы и находим, но они функционируют в языке не как причастия, а как прилагательные. Такие прилагательные, как *лежащий*, *стоящий*, *бегущий*, *летучий* и т. п. являются по происхождению действительными причастиями настоящего времени.

Переход таких форм в прилагательные относится к очень раннему времени. Возможно, начало этого процесса падает еще на эпоху до древнейших дошедших до нас письменных памятников, хотя употребление форм на *-ч* в качества причастий наблюдается в более позднее время”.¹

Л. П. Якубинський у роботі про мову „Поучення” Мономаха твердить, що вже в староруській мові часів Мономаха форми на *-чий* могли бути тільки прикметниками: „Форми на *-чий*, если и существовали, то имели значение прилагательных”.²

„Горячих с *-щ* употреблено потому, что форма *горячих* (с *ч*) имела бы значение прилагательного, как и в современном русском языке. В древнерусской письменности употребляется и прилагательное *горячий*. Лаврентьевский список Повести временных лет под 992 – „возложила на нѣ железа горяча”. Здесь была бы невозможна форма *горяща*”.³

П. Я. Черних в „Исторической грамматике русского языка” звертає увагу на встановлення в називному відмінку під впливом повних прикметників форм типу *несучий*, *несучая*, *несуче*, але не висловлює жодних міркувань щодо хронології цього явища.⁴

¹ Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. – М., 1953. – С. 159.

² Ученые записки ЛГУ. – 1949. – Вып. 14. – С. 18.

³ Там само. – С. 12.

⁴ Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1952. – С. 114.

П. Г. Житецький пише стосовно старих форм називного відмінка дієприкметників теперішнього часу так: „Формы на *-а(я)* в народном языке встречаются редко, большей частью в пословицах: „У Бога все мога”, „Аби хліб та одежа, ів би козак лежа”, „Худоба переходя живе”.

Водночас він висловлює думку, що, можливо, форми на *-учи, -ачи* від самого виникнення були дієприслівниковими формами: „Можно полагать, что уже при самом появлении своем формы *-ячи, -учи* имели значение так наз. деепричастий; в древнерусских памятниках мы не встретили этих форм в склоняемом виде”.¹

Думка П. Г. Житецького, отже, не цілком збігається з думкою О. О. Потебні й сучасних учених і не пояснює історичних причин виникнення віддієслівних прикметників.

П. Г. Житецький визнає, що хоча „форми эти не находят подтверждения в народном языке, но в памятниках южнорусской письменности, отличающихся народным складом речи, они составляют обычное явление”.²

Ми вже наводили приклади широкого вживання відмінюваних форм активних дієприкметників теперішнього часу в пам’ятках української мови XIV – XVII ст. і звернули увагу на цілком послідовне, хоча й обмежене їх уживання в „Полтавських актах”.

Широка й послідовна вживаність їх у пам’ятках протягом XIV – XVII ст. дозволяє вважати, що, коли ці форми й не були властиві уснорозмовній мові цього періоду, то їх використання в літературній мові підтримувалося цілком живими й широковживаними формами відповідних віддієслівних прикметників. Звичайно, не слід заперечувати й силу української книжної традиції, яка припускала паралельне вживання як староруських, так і старослов’янських форм дієприкметників. Можливо також, що вживаність відповідних форм дієприкметників підтримувалася поширенням як у

¹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 114.

² Там само.

діалектній уснорозмовній, так і в письмово-книжній мові відповідних дієприслівників із суфіксами *-уч-*, *-ач-*.

Таке припущення вимагає залучення ширшого матеріалу, проте не слід нехтувати й матеріалами обстеження полтавських і бориспільських актів. Так, найуживанішими в цих документах є дієприкметники *лежачий*, *стоячий* (34 випадки, тобто 35% від загальної кількості). Відомо, що для говірок Полтавщини, як і для сучасної літературної мови, здавна властиві такі віддієслівні прикметники, часто субстантивовані, пор. у приказках: „*Під лежачий камінь вода не тече*” (Номис № 7206); „*Хоч лежачий, аби комір стоячий*” (Номис, № 8901); „*лежачого не б'ють*”, „*Із-під стоячого підошву випоре*” (Номис, № 1106). Доцільно також нагадати, що І. П. Котляревський уживав дієприкметники такого типу „*кип'ячий*”: „*в кип'ячих сіркой казанах...*”.

б) минулий час

Для „Полтавських актів” уживання форм дієприкметників минулого часу взагалі нехарактерне.

У пам'ятці трапляються лише форми повного активного дієприкметника типу *бувиший*, *бувашая*. Усього 82 випадки, переважна більшість яких (54) належить до традиційних записів на початку актів про склад суду та присутніх осіб. У цих записах „*бувиших*” означає: тих, що були присутні: „*перед нами и урядом нашим, мною Демяном Кгуджулом, атаманом городовым Климом Чернушенком, судею полку полтавського, и при бытности Хведора Андрѣенка, войта, Матѣя Матфѣевича... и иных товариства и мещан, при том бывших, не мало*” (I, 107); „*Предо мною Михайлом Гончаром на мѣсцу польковънником и при мнѣ бывших Манца Хведоровича, атамана, Петра Карповича, войта, Васка Кошляка бурмистра, райцовъ меских Полтавськихъ*” (I, 5); „*Предо мною Данилом Хведейком, атаманом Гуджуловским, Стефану Савченку, Тимку Бондаренку и при иных людех зацных, на той часъ при нас бывших*” (III, 156). Пор. ще: I, 60, 70, 73, 74, 75, 76, 165, 171, 194; II, 20, 24; 50, 76; III, 82 і под.

В інших актах цю саму формулу передано за допомогою виразів: *при битности*, *было* тощо, напр.: „*Предо мною Артюхом Донцем полковником наказним Полтавським і*

Микитою Вузовим и Семеном Горбанем, Урядом городовим Полтавським, так теж при бытности людей зацних и вируы годных: пан Демян Гуджуль, Клим Чорнушенко, Сава Заяць, Олешко Кованка, и иных товариства при нас не мало было” (I, 24); *„Предо мною Иваном Враблом, атаманом городовым Полтавским, Климъ Матиенко, при бытности Максима Билобородка, на тот час войта наказного, і при бытности людей зацных з Дригайлова Павла Придухи, і наших якъ с козаков, так и з мецан при том было”* (I, 43).

У деяких інших прикладах дієприкметник *бывший* зберігає свою апозитивність і не втрачає лексичного значення (тих, що були, знаходились); *„узьял сани у гостей, бывших на весѣлю в селе”* (I, 74).

У частині актів дієприкметник *бывший* нагадує означення у відокремленому звороті, який наближається за його характером до прикладки: *„вызнал о нем всечестный отць Лука, протопопа бывший Житомѣрский”* (I, 64); *„...которые мѣю купленим способом от отца Самоила, бывшего игумена”* (II, 98).

Але зіставлення з іншими прикладами допомагає визначити, що дієприкметник *бывший* у цих випадках не дорівнює рідковживаному в українській мові¹ дієприкметнику *бывший* із значенням: *„той, що втратив колишнє становище чи посаду”*, *„колишній”*. Про те, що він ще зберігає свій дієслівний характер, свідчать аналогічні контексти з актів: *„Скаржился Филону, на тот час бывшому полковнику”* (тому, хто був полковником на час ведення судової справи); *„Гермонах Варсонофий, на той час бывший намѣсник Ирдинский”* (III, 28).

Якщо ж ідеться про колишню посаду чи положення, то дієприкметник *бывший* вимагає іншого пояснювального члена речення: *„...Алексей, бывший пред тимъ Полтавский обывател, зезнал...”* (II, 32); *„... с Татьяною, вдовою пред тим бывшою обывателькою Бѣлзорского”* (I, 85); *„...оповѣцаль Самойло ... куплю сѣчи на Орели, пред тим бывшой Гавриловской”* (III, 14); *„...левада моя власная, пред тим бывшая Палибородовская...”*

¹ Див. Українсько-російський словник: у 6 т. / гол. ред. чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченко. – Т. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 94.

(II, 91); „...на Настю, пред тим бывшою жоною небожчика Павла” (II, 71).

В окремих випадках, коли йдеться про померлих або таких осіб, які втратили колишнє положення, слово *бывший* може бути вжито в значенні, близькому до прикметникового, причому втрачається його апозитивність: „Ставши персоналитер Радко з бывшою невисткою своєю, которая мешкала з братом” (I, 45); „I Иван тому бывшому овчару давъ ручницю и пояс” (I, 192).

Дієприкметниковий, апозитивний характер багатьох форм цього слова підтверджують також кілька випадків уживання слів *бывший, бывшая* з іменником у формі орудного предикативного: „Бывший обивателем” (II, 99).

Разом з тим, переважають форми, коли *бывший* не керує іменником, а узгоджується з ним: „Ускаржилися на Петра, бывшего обивателя” (I, 75); „...насилали-смо на винного ... п̄на Павла, бывшего Мельника...” (I, 208); „Скаржился Филону, на тот час бывшому полковнику” (I, 61).

Якщо виходити з дієприкметникового характеру слова *бывший*, то історично такі форми, імовірно, були традиційними залишками форм так званого другого знахідного, другого давального тощо.

Водночас наближення в деяких випадках дієприкметника *бывший* до відповідного йому прикметника викликає припущення про перехід цього словосполучення у форму відокремленої прикладки з означенням, хоча цей процес на той час остаточно не був завершений.

Книжний характер наведених форм не підлягає сумніву. Підтвердженням цього є:

а) повна відсутність у пам’ятці будь-яких інших форм активних дієприкметників минулого часу на *-ви-*, *-ш-*;

б) широке вживання у відповідних контекстах підрядних речень, що характерно й для сучасної мови, напр.: *...и познал в него своих овец власних трое, которие на тот час погинули...*” (I, 89); „... Слішала-м гвалтъ и волане Пилипишино, которая так кричала” (I, 118); „...слышала-м то устне в дому моем от Педора Старого, а от тестя Микитина, который так в розмовѣ говорилъ” (I, 153); „Що ж чинит, моѣ ласковое п̄нове,

либо ж тую водъниху менует Ярмола своею власною, а я еѣ маю от Юска, овчара, которий в дому моем з жоною мешкал” (I, 171); „...того добре свѣдом Яков, Хведоров Горбаненковъ Овчар, которие и свѣжину тую или” (II, 114);

в) аналогічні свідчення про вживання відповідних дієприкметникових форм спостерігаємо в російській діловій мові XVI – XVII ст. С. Д. Никифоров указує, що дієприкметники теперішнього й минулого часу, особливо в складі дієприкметникового звороту, є приналежністю книжної мови. У побутовій та канцелярській мові вони мають значення прикметників, а дієприкметниковим зворотам відповідають підрядні речення зі сполучними словами *которий* або *что, хто*.¹ П. Я. Черних зазначає: „Причастия действительного залога прошедшего времени почти неизвестны в ... памятнике”²;

г) факти вживання всіх форм дієприкметника *бывший, бывшая* в „Полтавських актах” у традиційних актових формулах і повна їх відсутність у записах мови свідків;

д) історичні закономірності розвитку української мови, перш за все, відсутність цих форм в усній народній мові минулих часів, на що звертає увагу ще П. Г. Житецький: „Что касается до членных прошедших причастий действительного залога, то их нет в народных наречиях ни в великорусском, ни в малорусском. Они существуют только в литературном русском языке, как существовали и в книжной малорусской речи, в которую перешли из книжной славянорусской речи”.³

Нарешті, обмеженість уживання цих форм у сучасній українській мові.⁴

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 295.

² Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М. : Учпедгиз, 1952. – С. 354.

³ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 115.

⁴ Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – С. 420.

Форми пасивних дієприкметників а) теперішній час

У пам'ятці зафіксовано лише близько десяти випадків уживання пасивних дієприкметників теперішнього часу: *свѣдом*, *свѣдоми* (I, 9, 206; II, 37, 41, 114), *вѣдомо* (III, 103) та деякі інші: „*а отѣць мой и жадний с приятелей справи моеи злост не свѣдоми*” (I, 9); „*а я мѣю людей вѣри годних, которые свѣдоми тоей моеи купли*” (II, 37); „*того добре свѣдом Яков...*” (II, 114) і под.

Ці форми аналогічні староруським: „*а мои ти куряни свѣдоми кѣмети*”, „*пути им вѣдоми*” („Слово о полку Ігоревім”).

В. І. Борковський серед помічених ним 14 випадків¹ уживання пасивних дієприкметників у староруських грамотах XII – XVII ст. наводить такі приклади: „*Буди ведомо всимъ добримъ людемъ, ноне и потомъ, всимъ почестливымъ, хто нашъ лист узритъ*” (Полоцька грамота 1473 р.); „*И судья спроси Микитки Легонова сына: кому же то ведомо...*” (Ярославська грамота 1495 – 97 р.) та ін.²

Характерно, що в грамотах, проаналізованих В. І. Борковським, переважає форма *вѣдомо* (13 випадків із 14). У „Полтавських актах”, навпаки, лише одна форма *вѣдомо*, всі інші випадки зі *свѣдомо*.

Звертаємо увагу й на факт узгодження відповідних форм дієприкметника з іменниками та займенниками-підметами, а також на керування формою родового відмінка (*свѣдоми того*) в „Полтавських актах”.

В. І. Борковський указує на ад'єктивізацію цих форм: „*Полное отсутствие в грамотах причастий страдательного залога настоящего времени, которые не адъективизовались, свидетельствует о том, что в живом русском языке эти причастия употреблялись редко*”.³

¹ В. І. Борковський помітив лише два дієслова: *вѣдомо* і *свѣдомо*.

² Борковський В. І. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949. – С. 200.

³ Там само. Можливо, що в українській пам'ятці наявне ще керування свідчить про більшу збереженість дієприкметниками дієслівності.

Цим нечленним дієприкметниковим формам у пам'ятці відповідають поодинокі випадки членних форм: „Теди Стецко, яко не свѣдомий того торгу, одезвался” (II, 95); „Того всего кгрунъту... добре свѣдомий и Павло Курганъ” (II, 108).

Такі дієприкметникові форми відповідають зрідка вживаним у сучасній українській мові конструкціям з присудком *свідомий*, що керує формою родового відмінка: *свідомий* (чого?). Пор. наведений у словнику Б. Д. Грінченка приклад із „Галицько-руських народних легенд”, зібраних В. Гнатюком: „Як і ви свідомі” (т. 4, с. 107).

Крім цих форм, у пам'ятці зафіксовано звичайні архаїчні для української мови членні пасивні дієприкметники у функції відокремлених означень: „Продали-смо ему третюю част байраку, називаемого Соколѣм” (III, 109); „Из жоною своею Мотрею ... прозиваемою Лемщицою” (II, 19). Іноді в цій же функції з формою другого родового: „увиджъ того всего кгрунту, прозиваемого Снѣжковского, добре свѣдомий и Павлю Курганъ” (II, 108).

Сюди ж прилягає випадок ад'єктивізованого дієприкметника *рухомий*, властивого сучасній українській мові в ролі прикметника: „рухоміи наши речи козацкіе розно розобрано было” (II, 30).

Цими кількома випадками, власне, й обмежено вживання пасивних дієприкметників теперішнього часу в пам'ятці.

б) минулий час

Нечленні форми

Доволі численні в „Актових книгах” нечленні форми пасивних дієприкметників минулого часу, яких нараховуємо близько 250. Утворені вони за допомогою суфіксів *-н-*, *-т-*.

Дієприкметники з суфіксом *-т-* утворені лише від п'яти дієслів доконаного виду: *витертъ* (*сей запис*) – III, 4, 103, 114 і т. д.; *витерта* (*сяя, сія, тая справа*) – I, 4; II, 35, 110, 118 і т. д.; *принятъ* (*запис до книг*) – I, 56; II, 62; III, 10 і т. д.; *принята* (*справа до книг*) – I, 2; II, 29 і т. д.; *вибита* („*тая пчола выбита*”) – I, 85; *проклят* („*нехай будетъ проклятъ*”) – III, 9, 65; *занята* („*которая гребля занята*”) – II, 61.

Різнорозмірними є короткі дієприкметники із суфіксом *-н-*. Найбільша кількість утворень від дієслів із суфіксальними голосними *-и-, -а- (-ова-)* та на приголосній основі. Наведемо більшість форм, ужитих у пам'ятці:

а) *вложена* (I, 114); *виражена* (I, 210); *высвѣдчонъ* (II, 105); *взновлена* (III, 150); *загублен* (I, 187); *загашон* (I, 117); *засвѣдчена* (I, 118); *злажен* (I, 95); *мучон* (I, 77); *нагорожена* (I, 3); *обявлен* (I, 114); *осажон* (I, 110); *обложена* (I, 17); *освѣдчона* (I, 148); *отпузон* (I, 108); *очищонъ* (I, 125); *сужен* (II, 109); *скончона* (I, 19); *спалена* (I, 133); *утвержена* (III, 133).

Звертають на себе увагу фонетичні чергування, характерні для дієслівних форм IV класу. Після шиплячих часто вживається *о* поруч з *е*;

б) *актикована* (I, 66; II, 163); *вписана* (I, 42); *врѣзанъ* (I, 105); *дознан* (I, 59); *закопан* (I, 150); *записана* (III, 138); *запозван* (III, 138); *преконанъ* (I, 157); *нарубан* (III, 154); *роскованъ* (I, 171); *питан* (I, 25); *писанъ* (III, 20); *припозван* (I, 43); *поблѣкованъ* (I, 210); *покаран* (I, 121); *пойман* (I, 64); *перечитан* (III, 72); *скаран* (I, 9); *не турбован* (III, 112);

в) *вкрадена* (I, 4); *приведен* (I, 114); *заведеньна* (III, 163); *приведен* (I, 40); *украден* (I, 39).

Як бачимо, дієприкметники утворено від дієслів доконаного виду. Окремо можна поставити лише такі дієприкметники, як *писанѣ*, *прошонѣ* та небагато інших.¹

Форми жіночого роду тут, очевидно, ужито в короткій формі, а не в повній стягненій. Це підтверджено наявністю численних паралельних форм чоловічого роду, у яких нечленність виражено безперечно, а також особливостями синтаксичного вживання нечленних дієприкметників: усі вони виконують предикативну функцію. Уживання наведених вище форм у ролі означення в пам'ятці не зафіксовано, за винятком

¹ В. І. Борковський уважає, що „сочетание „*грамота писана*“... имеет в исследуемых памятниках значение – грамота, которую написали, а не значение – грамота, которую писали” (Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949. – С. 208).

одного сумнівного випадку „Где приведен Иван доброволне признался” (I, 114).

Найчисленніші випадки вживання короткої форми пасивного дієприкметника в складному присудку без зв'язки: „повторне справа тая взновлена Супруном” (I, 174); „зарука вложена промеж Василя и Яска...” (I, 111); „и следъ той веденъ з Будищъ и загублен верху... яру” (I, 187); „яко в него вкрадена фляша” (I, 4); „При той же справе и зарука на насъ вложена сорок таяров” (II, 114). „Запис... данъ в Полтаве” (II, 102); „лива не робилем и огон загашон в бровару” (I, 117); „за воланем свѣчка нехутко засвѣчена” (I, 118); „а Ивану нагорожена вся утрата с правъными накладамаи” (I, 3); „и замок в дому его найденъ” (I, 171); „тен кгрунътъ приналеженъ Тимчисѣ и потомком еи” (II, 101); „роскованъ ланцух и замок в твоём же дому найденъ” (I, 171); „Были пытанъ овчари” (I, 27); „постановлен пред нами Тимош, прибышь” (I, 102); „и печат значне полковая притиснена” (I, 110); „тая духовница спалена” (I, 133); „которая гребля занята за небожчика Мартина” (II, 61); „тая пчола вибита” (I, 85); „справа сѣя витерта” (II, 110).

Нечисленні й одноманітні випадки вживання цієї форми в тій самій функції з допоміжним дієсловом *ест*: „як *ест* справа тая актѣтикована” (I, 207); „которая и *естъ* вписана” (I, 108); „як плецъ мой сам в собѣ *ест* обцирклован” (III, 130); „локи *ест* законъ закопанъ п̄ном Иванов” (III, 50).

Ці самі дієприкметники вжито поряд без допоміжного дієслова: „справа тая... вписана” (I, 108); „аби тая справъка ясне актѣтикована” (I, 4); „признака закопана” (III, 80).

Названі вище форми присудка цілком відповідають староруській традиції, зафіксованій у староруських грамотах XII – XIV ст. та в російських і українських грамотах XIV – XVII ст.

Можна нагадати аналогічні приклади, наведені В. І. Борковським: „а что грамота на городце писана” (Новг. Гр. 1317 р.); „а листъ сесь нашъ писанъ и данъ в Полоцку” (Полоцк. Гр. 1478); „А пить могорычъ у быбыцкого у дому за копу грошии” (Перем. 1359); „А писанъ лист у Коломыи” (Галицк – 1398) і т. д.

На нашу думку, такою самою мірою стосується відповідних форм „Полтавських актів” висновок В. І. Борковського: „Дієприкметник без зв’язки (або із зв’язкою *есть*) ... означає – дію, що відбувалася в минулому, але у своєму закінченому вигляді існує в теперішньому”.¹

Найчастіше форми складного присудка із зв’язками *был*, *была* виконують дві функції:

І. Вираження назви дії з результатом у минулому та дії, що передус є іншій дії, яку виражено формою минулого часу: „*тот Іванъ был на квестнѣ питанъ...*” (І, 64), „*за указом урядовим, а стараням будищан пойман был Іван*” (І, 64).

Часто в таких реченнях назва минулої дії, вираженої дієприкметником із зв’язкою, передус назві іншої дії, вираженої дієсловом минулого часу, отже, набуває плюсквамперфектного значення: „*А где был припозван Іван і мовил...*” (І, 43), „*к той же справе приведен Хвеско..., которого питалисма, яким способом уха твое были рѣзани?*” (І, 40).

2. Вираження назви бажаної дії: „*Варуем..., аби болей тая справа обома сторонами не была взновлена*” (ІІІ, 150), „*Приказали-сма..., жеби Петро был мучон*” (І, 77) та ін.

Відповідно форми складних присудків із допоміжним дієсловом *будет* указують на дію, яка має виступити завершено з результатом у майбутньому: „*таковий... будет сужен*” (І, 46), „*теды справа тая скончона будет...*” (І, 165) і т. д.

У пам’ятці є також присудки, які складаються з трьох елементів і вказують на обов’язковість дії: „*Тимош... на муку видан бит мѣт*” (І, 103), „*жонѣ его третяя част выделена быти мает*” (І, 219), „*тот... повинен будет каран*”, „*тыми волами повинен Петро вѣчне владѣти*” (І, 154) та ін.

Слід зауважити, що широковживана в пам’ятці форма *повинен* за її характерними ознаками нічим не відрізняється від сучасної форми *повинен*, яку відносять до категорії стану.

Розглядаючи короткі форми пасивних дієприкметників, слід зауважити, що більшість їх має яскравий книжно-традиційний характер уживання. У пам’ятці вони майже не засвідчені при передачі прямої мови. З усіх 250 випадків

¹ Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949. – С. 208.

уживання цих форм до передачі мови юридичних осіб належить усього близько десятка (усі без допоміжних дієслів): „*што Исай так созналь: тая пчолa вибита, але не Петром*” (I, 85); „*то ми zostали пушности копы вынен*” (I, 96); „*казал, щоб ему привѣзь в хуторъ таляр грошей, що винень*” (I, 92), „*викрадена в мене комора*” (I, 171); „*...а за воланем свѣчка нехутко засвѣчена*” (I, 118), „*и слѣдъ той ведень з Будиць*” (I, 187), „*лива не робилем и огонь загашон в бровару*” (I, 117), „*на глодинѣ крест нарубан*” (III, 57), „*роскован ланѣцух и замок в твоєм же дому найденъ*” (I, 171).

Найбільша кількість ужитих коротких дієприкметникових форм припадає на слова: 1) *писанъ, записанъ* (*писана, записана*); понад 50 випадків типу: „*Лисан в Полтаве*” (II, 105); „*справа... записана*” (II, 127); „*запис записан до книг мѣских*” (III, 70) і т. д.; 2) *витертъ* (*витерта*); *принят* (*принята*) до книг: I, 2, 10, 66, 112, 141, 202; II, 29, 35, 62, 66, 83, 110, 118; III, 4, 32, 43, 103, 114, 118 і т. д.

Дієприкметників на *-т-* маємо якісь чотири – п'ять прикладів.

До юридичних формул належать майже всі інші контексти: „*справѣ акѣтикована*” (I, 4); „*справа взновлена*” (I, 147); „*справа виражена*” (I, 210); „*запис данъ*” (II, 102); „*в злочинствѣ дознан*” (I, 159); „*задолжен zostал*” (I, 19); „*за то поблѣкованъ*” (I, 210); „*постановлен пред нами*” (I, 102); „*пред нас приведен*” (I, 23); „*ест обциркован*” (II, 73); „*справа взновлена была*” (III, 156); „*был пытан*” (I, 25); „*был пойман*” (I, 64); „*был припозван*” (I, 43); „*мѣетъ бити каранъ*” (I, 136); „*ловинен вѣчне владати*” (I, 154) і багато інших.

Отже, про вживання відповідних коротких форм пасивних дієприкметників минулого часу можна зробити такі висновки:

I. Незаперечна доволі значна поширеність цих форм у пам'ятці. Утворені вони за допомогою суфіксів *-н-*, *-т-*, в основному за стійкими загальносхіднослов'янськими нормами, переважно від дієслів доконаного виду.

Форми чоловічого й жіночого родів (принаймні безперечну їх більшість) можна розглядати саме як архаїчні нечленні.

Ці форми зовсім не вживаються в пам'ятці у функції означення, а виконують функцію предикативну.

Відповідно до цього вони не змінюються за відмінками, а мають лише форми роду й числа. У присудку вони набагато частіші без зв'язки; із зв'язкою *ест*, *был*, *будет* уживаються менше (здебільшого в традиційних формулах).

2. Морфологічні особливості та синтаксичні функції нечленних пасивних дієприкметників минулого часу в предикативній функції цілком відповідають нормам їх уживання в староруській мові XII – XIII ст. і в російських та українських пам'ятках XIV – XVII ст.

Отже, що стосується вживання відповідних форм в українській актово-книжній літературній мові XVII ст., то пам'ятка дає в цьому відношенні цінний і достовірний матеріал. В інших пам'ятках Полтавщини XVII ст. знаходимо аналогічні свідчення, напр., у „Бориспільських актах” фіксуємо такі самі особливості відповідних дієприкметникових форм, хоча тут короткі дієприкметники без зв'язки поширені значно менше: „и Ярош будущий поволан од шурина свого” (86); „аби не был каран на горль” (83), „был видан” (86), „маеш бути обѣшон” (86) і т. д.

Можна б ще навести багато аналогічних прикладів з літературної мови XVII ст., проте достатню кількість їх подано в дисертації Ф. П. Смагленка „Про синтаксичні функції дієприкметників в українській літературній мові”. Тому обмежимося цитатою з його праці: „Нечленные страдательные причастия в составном сказуемом в украинском языке продержались вплоть до XVII ст., постепенно уступая место членным. Правда, в украинских летописях XVII ст. в этой функции выступают почти исключительно нечленные формы”.¹

3. Значно складніше виявити зв'язок проаналізованих форм із живою мовою населення Полтавщини XVII ст., оскільки ми маємо надто мало діалектологічних записів такого типу.

¹ Смагленко Ф. О синтаксических функциях причастий в украинском лиетартурном языке : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. – Одесса, 1951. – С. 6.

Відомості щодо вживання відповідних форм у пам'ятці свідчать про переважно книжно-традиційний їх характер.

Як відомо, сучасна літературна мова, тісно пов'язана з говірками полтавсько-київського діалекту, не знає нечленних форм пасивних дієприкметників. Водночас як у літературній мові, так і в говірках Полтавщини широкоживаними є предикативні форми типу *винен*, *повинен*, які походять від колишніх пасивних дієприкметників минулого часу; частовживані членні стягнені форми відповідних дієприкметників жіночого роду, які зовнішньо подібні до старих нечленних норм.

Якщо розглянути нечисленні приклади вживання дієприкметникових форм при передачі прямої мови юридичних осіб, то стає очевидною відповідність деяких із них нормам сучасної літературної мови та нормам говірок Полтавщини: „*лчола вибита*”, „*зостал ми винен*”, „*свѣчка... засвѣчена*”, „*таляр грошей... винень*”.

З іншого боку, у формах: „*крест нарубан*”, „*замок найдень*”, „*огон загашен*” помітна невідповідність сучасним нормам.

Можна з певністю сказати, що вживання форм *винен*, *повинен* у записах прямої мови „Полтавських актів” свідчить про їхній живомовний характер, оскільки вони відповідають сучасному вживанню цих форм у говірках Полтавщини.

Членні форми

У пам'ятці часто вживаними є членні форми пасивних дієприкметників минулого часу (понад 500 випадків уживання).

Дієприкметники із суфіксом *-т-* утворено від тих самих дієслів, що й нечленні форми на *-т-*: „*запис прийнятий до книг*” (II, 69, 97 і т. д.) „*гадину... вбитую*” (I, 190), „*битие рани*” (I, 221), „*забитого небожчика*” (I, 211), „*то мѣстце новое занятое*” (II, 60) і т. д. (пор. наведені вище нечленні форми: *принять, вибита, занята*).

Від інших дієслів: „*сукном критим*” (I, 88); „*гребли новозанятої*” (III, 78), „*казан, прикритий глиною*” (II, 103), „*набутим способом*” (I, 20); „*верталес тертими*” (I, 184), „*з неужитого серца моего*” (I, 178).

Отже, ці форми утворено від безсуфікських дієслів з коренем на голосний (*вбити, бити, прийняти, зайняти, крити, прикрити, набути, ужити*) та від дієслів з основою на *-р*: *терти*.

Дієприкметники із суфіксом *-и-* доволі різноманітні. Зафіксовано такі членні форми, які відповідають наведеним вище нечленним:

1) „*кошѣт тот вложеный*” (I, 104); „*угода... выражоная*” (III, 26); „*с правом... выраженом*” (III, 78); „*постановленая пред нами Вудя*” (I, 196) (пор. *постановлен* ((I, 102)); „*резочка вломлення*” (I, 1); „*от своей вдѣленой части*” (II, 87); „*змишѣленную духовницу*” (II, 98); „*видячи Бугая зраненого*” (I, 103); „*плец, куплений за мою власную працу*” (III, 83); „*пчуль куплений осмѣ уловѣ*” (I, 96); „*куплением способом*” (III, 87); „*при том купленом грунте*” (II, 77); „*той овечки клейненой*” (I, 157); „*час назначений*” (I, 158); „*вола недоуленного*” (I, 78); „*не будучи нѣ од кого намовлений*” (III, 115); „*Хому, в том же обвиненного*” (I, 60); „*дум свои... в колотиномѣ огорожений*” (II, 23); „*оскарженого Саву*” (I, 118); „*оний Иван... осужоний*” (I, 35); „*опекун так прирощоний, як і установлений*” (I, 82); „*судом ствержений*” (I, 2) і т. д. Як і в коротких формах, тут знаходимо відповідні фонетичні чергування, властиві утворенням форм дієприкметників від дієслів IV класу;

2) „*который так ест писаний*” (II, 21); „*атестацію писаную в тот способ*” (II, 62); „*ведле описаного роздѣлу*” (I, 45); „*повторе питаний от насѣ Васил*” (I, 171); „*питаная была Радчиха*” (III, 131); „*припозваний пред нас Гаврило*” (I, 97); „*стал переконаний правом*” (III, 2); „*преконаний правом Семень*” (I, 106). З інших: „*плец дарований*” (III, 83); „*дум... будованный*” (II, 22); „*зеслание законники з монастыра*” (I, 178); „*отказаная мнѣ част*” (II, 81); „*обжалованный Олекса*” (I, 90); „*позваная сторона*” (III, 131); „*ведле указанного декрету*” (II, 106) та ін.;

3) „*комори, викраденой*” (I, 133); „*за тое ж комори викраденое*” (I, 178); „*коржѣ, только випечений*” (I, 190); „*маючи жону ..., тим же учинком зведеную*” (I, 70); „*рупесков краденых*” (I, 194); „*речей краденых*” (I, 193);

4) „выданный декретъ” (Ш, 26); „письмо, данное от наместника” (I, 98); „запись, данная Оленою” (Ш, 80); „купчую, данную до рук от небожчика” (Ш, 81); „млын проданный” (Ш, 15) і т. д.

З інших форм – „был на инъквизиции потягнений” (I, 35), „поменная п̃нѣ Нахимова” (I, 118).

Отже, особливо продуктивними є форми від дієслів з тематичними голосними **и**, **а**. Це відповідає й особливостям російської книжної мови XVI – XVII ст., про що зауважує С. Д. Никифоров.¹

У дієприкметниках, утворених від дієслів із суфіксом **-ува-** (**-юва-**), як і в сучасній мові, звук **у(ю)** під наголосом змінюється на **о**: пор наведені вище приклади: *дарованный, будованный, ферованный* тощо.

При передачі на письмі вжито як суфікс **-н-**, так і **-нн-**. Уловити якусь закономірність у їх використанні неможливо: у пам'ятці вжито обидві форми в однакових позиціях, з однаковими морфологічними й синтаксичними рисами, навіть в одних і тих самих словах: „Хому в том же обвиненного” (I, 60); „в том же збуйстве обвиненого Ивана” (I, 60); „припозваний пред нас Гаврило” (I, 97); „был потягнений” (I, 35); „Хотѣла-м собѣ знову тен плец дарованный zostавити” (Ш, 83); „...продал дум свуй власный, будованный на грунтѣ” (II, 22); „обжалованный Олекса” (I, 90); „припозванный Юрко” (I, 94); „угода выражоная на писму и выданный декретъ от отца Митрополити” (Ш, 26); „видячи перший их декрет, неслушно виданий” (I, 122); „не повинен буду... в тот проданный втручатися кгрунтѣ” (Ш, 57); „отдаляю тен мой проданный хутор” (II, 44); „высланіе от п̃на полковника” (I, 29); „свядомя... поданое з Мерехве” (I, 194); „письмо, поданное от попадѣ” (II, 99),

Узагалі ж, переважають форми з одним **-н-**; форми з **-нн-** частіше утворено від дієслів із суфіксом **-а-**, рідше із суфіксом **-и-** та з приголосним основи.

Членні пасивні дієприкметники минулого часу, як і нечленні, переважно утворено від дієслів доконаного виду,

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 301.

проте трапляються й утворення від дієслів недоконаних: *писаний, питаний, будований, крадений*.¹

Синтаксичні функції членних дієприкметників різноманітніші, ніж функції відповідних нечленних форм.

Основна функція членних дієприкметників – вираження означення, і виступають вони в такій ролі в препозитивній і постпозитивній позиції.

Препозитивні означення – дієприкметники без пояснювальних слів – виявляють тенденцію до ад’єктивізації. З пояснювальними словами вони зберігають свої дієслівні ознаки, напр., *„Потом призвали-смо в том же забуйстве обвиненого Ивана...”* (I, 60); *„... и криваве заданную ей рану ... отримала”* (I, 198); *„поглядаючи на поданую духовнику от небожчика зятя нашего”* (II, 35) та ін.

Деякою мірою зберігають своє результативне значення дієприкметники з префіксальними утвореннями. Аналогічне явище помітив С. Д. Никифоров: *„Аще начнеш предпоставленную еству и питье похулять”*, *„Взято за розданные волости пять алтын”* (РИВ, 32, 503).²

У наших матеріалах: *„Не повинен буду... в тот проданный втручатися кгрунтъ”* (II, 57), *„доходил утрати своей..., вкраденой фляши срѣбрной...”*, *„в том купленом грунъте”* (II, 87) і т. д.

У деяких випадках одиничні препозитивні означення – дієприкметники – втрачають свої дієслівні ознаки й ад’єктивізуються.

Перш за все, це стосується складних слів – штампів канцелярського походження. С. Д. Никифоров наводить приклади з російської літературної мови XVI ст.: *„послал ваше величество к вышеименованному царскому величеству свое королевское писмо”*, *„Вашего королевского величества*

¹ Див. зауваження В. Борковського про дієприкметник *писана*. (Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949. – С. 208).

² Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 302.

вышереченной гонец”, „По переписанному Ягаилову Совету”¹ і т. д.

Сотні цілком відповідних ад’єктивізованих дієприкметників – канцелярських штампів фіксуємо й у „Полтавських актах”: „... Мы вышъ писаний ігумень” (III, 30); „року і дня звит писаного” (III, 92), „Ми, урад вишей поменный...” (I, 89), „муж приреченной Вуцки” (I, 154) та безліч інших.

Правда, дієслівність законсервувалася в стійкій формулі: „нѣкому нѣ в чом непенний и незаведенний” (III, 130 і под.), виявляючись у збереженні керування давальним відмінком займенника.

Ад’єктивізацію виявляємо й у деяких інших дієприкметникових формах, які втратили дієслівні ознаки: „рожоному брату моему” (рідному брату) (III, 120); „на купленом керунтѣ будинки закладат” (III, 128), пор. в „Уложении 1649 г.” наведені П. Я. Чернихом приклади віддієприкметникових прикметників: „останетя купленая вотчина”.

Дієприкметники-означення часто вжито в постпозиції. Постпозитивне вживання дієприкметників-означень у більшості випадків умотивоване прагненням зробити логічний наголос саме на означенні, що взагалі характерно для староруської мови.²

Приклади постпозитивного вживання одиничних дієприкметників: „и запис на себе даю, что мой кон чист во всем, не крадений” (II, 31); „Чужіе добра под себе подгортаючи, речей крадених вживал и жадного вывода о себе не дал” (I, 193); „Іван... опитѣ межи товариством сталь чинит о той фляши вкраденной” (I, 3); „ми застали вола недоупленого и стали доуплеват” (I, 78), „Хотѣла-м собѣ знову тен плец дарованный zostавити” (III, 83) та ін.

Зазвичай у цій групі дієприкметників не втрачається дієслівність, що характерно для постпозитивного вживання їх у староруській мові.

¹ Там само. – С. 306 – 307.

² Черных П. Я. Язык „Уложения 1649 года”. – М., 1953. – С. 356.

Особливо яскраво зберігається віддієслівний характер дієприкметників у постпозитивному вживанні із залежними словами: „...и докопалемся казанъ, прикритий глиною” (II, 103); „Продал дум свуй власний, будований на грунѣтъ, прозиваеом Семеновом” (II, 22); „показовал... ячний коржъ, тонько впечений з гадиною” (I, 190); „запис на дом, данный Ляшихою затеви ей” (III, 37).

Значно поширені в пам’ятці відокремлені постпозитивні дієприкметники, у яких дієприкметник керує формою родового відмінка іменників суб’єкта дії з прийменником *от* (*од*).

Вище ми навели кілька прикладів керування в таких випадках формою орудного відмінка, що відповідає нормам сучасної мови: „данный Ляшихою...”, „данный Оленою”. Їм протистоять численні архаїчні форми з родовим відмінком та прийменником *от* (*од*): „поглядаючи на писмо, поданное от попадѣ” (II, 99), „Андрѣй прибыл, питаний от нас” (I, 119); „Мы ... видячи тую рану немилосердно заданую Павлови от Василя” (I, 149); „Запис Семенов, на млин ему данный от теци” (III, 55); „виданный декретъ от отца митрополити” (III, 26) та багато інших.

Подібні конструкції були відомі й у староросійській мові XVI ст.

С. Д. Никифоров цитує: „Утешаша по малодушьствовати от мимошедших скорбий великих, нанесених от поганых” (Каз. летопис) „погибших избиенных от тебя неповинно...” (Каз. лет.), „Спаси душа раб своих, избиенных от безбожных имяни твоего” (Каз. лет.)¹. Учений тут же підкреслює, що відокремлений дієприкметник із залежними словами був фактом книжної мови.

Особливої уваги заслуговують форми членних дієприкметників, ужиті в складному присудку. Ці форми доволі часто вживані в пам’ятці: „был оный Иван овчар... осужонный, а виданий был на инъкъвѣзцию” (I, 35); „яко жи сами всѣ вѣдаеш же онъ ест в злодѣствѣ неподойзренный” (I, 204); „Стефан, зят Демяна, питаний былъ от насъ” (I, 146); „Питаная была

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 303.

Радчиха” (Ш, 131); „*питаний теди от нас Петро: с ким би тое робыл*” (I, 69); „*теж пойманий был от Вудищан Иван Сагайло*” (I, 54); „*В туи часу был пойманий Иван, которий на квестиѣ признавал: же нас было пят*” (I, 64); „*на тую скаргу был припозванный Микита*” (I, 64); „*которий пойманъ былъ в Шишаку з лицем волов двухъ питаний был от нас*” (I, 149); „*которий так есть писаний*” (II, 21); „*Питаная пред нами была Палажка*” (I, 190).

Розглядаючи вживання повних пасивних дієприкметників минулого часу, доводиться повторити зроблений вище стосовно коротких форм висновки про книжно-традиційний в основному їхній характер. У 90% випадків у функції означення й у функції іменної частини складеного присудка наявні дієприкметникові утворення (ад’ективізовані й неад’ективізовані) типу *вписаний, сужоний, припозваний* тощо.

Як нечленні, так і членні форми наявні переважно в стандартних канцелярсько-книжних формулах. Значно менше форм (усього близько 20) ужито у викладі мови осіб й утворено від слів, уживаних у розмовно-побутовій мові. Серед цих виразів переважають ад’ективізовані та субстантивізовані форми, які міцно закріпилися в сучасній українській мові. Деякі приклади: „*котру гадину здохлую, чили вбитую, многие особи видѣли...*” (I, 190), „*дал нам Васил вулчуру и иных рупесков краденых, а сам Шаля... пошол на той бокъ*” (I, 199), „*стояло наших власних пчул куплених осмъ уловъ*” (I, 96) і т. д.

Слід зауважити, що форми складних присудків у викладі суті справ ужито надто рідко.

Якоїсь істотної різниці в уживанні членних і нечленних форм присудків не знаходимо. Про це свідчить порівняння контекстів: „*... і гди тот Иван был на квестиѣ питан...*” (I, 64); „*В тум часу был пойманий Иван, который на квестиѣ признавал...*” (I, 64); „*за указом урядовим, а стараням будищан пойман был Иван*” (I, 64); „*Повторе пнь Герасим за доводом права достоявал за вкраденем курты з иншими речами, що теж пойманий был от Будищан Иван Сягайло*” (I, 54); „*на тую скаргу был припозванный Микита, которий поряд нами... даль роляцию*” (I, 64); „*А гды был припозван Иван і мовил*” (I, 43); „*Потом, як пойман был Иван от нас питаний был, ожели бы*

того был свѣдом, і жеби Микита оповѣщал Іваном курту тую” (I, 64).

З проаналізованих фактів уживання членних форм пасивних дієприкметників минулого часу можна зробити такі висновки:

I. У пам’ятці поряд із нечленними формами широкоживані членні дієприкметники, утворені часто від тих самих дієслів, що й нечленні. Форми ці переважно нестягнені.

Утворено ці форми, як і форми нечленних дієприкметників, за допомогою суфіксів *-т-*, *-н-* (*-нн-*), головним чином від дієслів доконаного виду.

У пам’ятці відповідні форми вжито як в атрибутивній, так і в предикативній функціях, тоді як короткі форми – лише в предикативній функції. Дієприкметники-означення зафіксовано як у постпозиції, так і в препозиції, як із залежними словами, так і без них. Яскраво виявляється ад’ективізація багатьох, особливо близьких до уснорозмовної мови, дієприкметників.

У складних присудках повні дієприкметники переважно вжито із зв’язкою *был, ест*, але зафіксовано й випадки без зв’язки: „*которий в дому моем от мене питанный*” (II, 132).

Форма орудного предикативного майже не вживається. Переважають форми з називним відмінком. Звертає на себе увагу поширеність форм з родовим суб’єкта дії з прийменником *от (од)*.

2. Наведений матеріал відображає деякі закономірності історії дієприкметникових форм літературної мови української народності.

Перш за все, свідчення пам’ятки відповідають загальноновизнаній думці про поширення в українській мові членних дієприкметників за рахунок нечленних. Відомо, що до XVI ст. у староруській літературній мові в ролі іменної частини складного присудка використовували переважно короткі пасивні дієприкметники. В. І. Борковський відзначає в грамотах XII – XVII ст. тільки випадки вживання короткої (іменної) форми.¹

¹ Борковський В. И. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949. – С. 199.

Лише на атрибутивне вживання повних (прикметникових) форм у російських пам'ятках указує С. Д. Никифоров.¹

З XV ст. в українських ділових документах у ролі іменної частини присудка починають уживати й членні пасивні дієприкметники „и листы его умореный и умрътвеный” (Гр. Роз. и М 60, 1428).

Як зазначає Ф. П. Смагленко, „у мові пам'яток XVII ст. в складному присудку констатується перевага членних форм над нечленними, напр., *„Баязить былъ пойманный и в клѣтце замкнений и завжди былъ вожонъ”* (Киев. летоп., 74).

Разом з тим, Ф. П. Смагленко відзначає, що вживання в складі присудка членних дієприкметників у XVII ст. зменшилося (напр., в укр. літописах XVIII ст. в цій функції вжито лише нечленні форми).

Дослідник слушно зауважує, що „в живій мові це явище, безсумнівно, прогресувало, але в письмові пам'ятки воно проникало слабо”, тому, що автори дотримувалися норм російської мови. „Інакше було б незрозуміло, – пише Ф. П. Смагленко, – чому із самого початку XIX ст., коли основою літературної мови стала жива загальнонародна мова, що сформувалася на базі полтавсько-київського діалекту, в присудку виступають тільки членні дієприкметники”.²

Відзначені в нашому описі „Полтавських актів” яскраві факти вживання членних пасивних дієприкметників минулого часу в ролі іменної частини присудка свідчать про поширення цієї риси в українській актовій мові кінця XVII ст.

Використання паралельних і навіть рівнозначних форм присудка з іменною частиною – нечленним дієприкметником свідчить лише про стійкість традиційного вживання цих архаїчних форм, можливо, не без впливу російської мови в XVII – XVIII ст. Ще більше відповідає тенденціям розвитку

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 299.

² Смагленко Ф. О синтаксических функциях причастий в украинском литературном языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Одесса, 1951. – С. 6.

граматичної будови української мови відсутність означень у нечленній формі при значному їх поширенні в членній формі.

До речі, такі явища спостерігаємо й в інших пам'ятках актової мови Полтавщини, зокрема в „Бориспільських актах”, де маємо багато прикладів типу: „Тилко поменный Катущкевич має оный огород” (18); „при товариствах двох, зосланих з мѣста Гоголева” (83); „Грицко... пойманий в першом разу в Баршполю” (83); „приведений будучи перед уряд наш” (85); „был трикот тягнений” (86); „продал ниву свою власную, никому ни въ чем не пенную и не заведеную” (28).

Водночас і в цій пам'ятці відсутнє вживання відповідних нечленних дієприкметників в атрибутивній функції.

3. Немає підстав заперечувати глибокий зв'язок членних форм пасивних дієприкметників минулого часу з уснорозмовною мовою Полтавщини того часу. Відомо, що сучасні говірки Полтавщини й сучасна українська літературна мова визнають лише членні дієприкметникові форми як у предикативній, так і в атрибутивній функції. Членні форми вживають у літературній мові з початку ХІХ ст.: у Котляревського¹: „На зло, назначене судьбою” (с. 228); „огонь розкладений горів” (с. 124); „сорочка зв'язана вузлами, держалась на плечах” (с. 130); „То так на всіх остервенився, підстрелений мов дикий кнур” (с. 290); „І меч піднятий опустив” (с. 294); „Одирвав до батька труб дублений. Ти будеш за сіє спасений” (с. 204).

Нічим іншим, як впливом живої мови, не можна пояснити наведені вище численні форми паралельного вживання навіть в одному й тому самому акті нечленних і членних форм. Чимало з більш або менш ад'єктивізованих дієприкметників повсякденно вживають в уснорозмовній мові Полтавщини: *куплений, крадений* і т. д.

¹ Котляревський І. П. Повне зібрання творів. – Т. 1. – К. : Вид-во, АН УРСР, 1952.

Форми дієприслівників

а) дієприслівники недоконаного виду (теперішнього часу)

Якщо вживання активних дієприкметників теперішнього часу в пам'ятці надто обмежене, то форми дієприслівників теперішнього часу представлено доволі широко (1078 випадків).

Звертає на себе увагу абсолютне панування форм на *-учи, -ючи*: лише в двох випадках засвідчено форму на *-а(-я)*: „Я повѣря ему, Івану, дал те денга без крепости” (II, 127); „...еднак Бѣа бояся, дал Козыр тому Демку ножна отливание...” (II, 98). Ці форми вжито в нетипових для „Актових книг” текстах, де виразно відчутний книжний канцелярський стиль із впливом російської актової мови того часу. Яскравим прикладом є акт № 127 „справ вѣчистих” (II вип.) від 1670 р., де наявні й інші русизми.

Справа це являє собою „чоломбитя” на ім'я царя Олексія Михайловича. У ній є назва титулу царя, а також невластиві „Полтавськими актами”, але характерні для російського ділового письма формули звертання: „Црю *ѣсдю* и великому князю Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу, бетъ чоломъ сирота твой, Ахтирской мещанинъ Андрушка Нахименко” (II, 127). Для „Актових книг Полтавського городского уряду” не характерні вирази: „бетъ чоломъ”, „сирота”, „допросние рѣчи”, „а про то вѣдает”, уживання суфікса *-ушк-* (Андрушка) і подібні, ужиті в цій справі. Хоча в ній відчутна українська фонетика, але російський вплив тут надто помітний. Прізвище *Перехрист* передано як *Перекрестъ*, а в заголовку справи, складеному, вірогідно, судовим писарем, маємо: „... и допросъ жони новой Прехрестиной...”. Поряд із дієприслівником на *-я* тут же вжито нетиповий для „Полтавських актів” дієприслівник на *-в* (див. нижче). „...взял у мене, сироты твоего, Охтирской мещанин Иван Яковлевъ *снъ* Прекрестъ... денег семдесятъ рублей и шест рублев, да коня взял в цене двадцати и в четырех рублехъ на сездъ того-ж году до Свинского ярмарку, а приехав, хотѣл отдат денег сто рублей незамешкав; и я, сирота твой, повѣря ему, Івану, дал те денги без крѣпости...” (II, 127).

Розглядаючи вживання в пам'ятці відповідних форм дієприслівників на *-учи, -ачи*, відзначаємо таке:

1. Найбільша кількість дієприслівникових форм припадає на ту частину пам'ятки, для якої характерна приналежність до стійких канцелярських формул, особливо у висновках суду, у частині присудів, а також у початкових записах актів, де коротко зафіксовано склад суду, суть позову чи заяви, а також дано вступну формулу до викладу свідчень. Відповідно до цього виділяємо дієприслівники, повторювані десятки, а то й сотні разів в однакових чи подібних контекстах.

Наводимо деякі з них:

1. *Слышачи* – 124 випадки. Типовий контекст: *„То-смо слышачи от уст Марки, справу сию казали в книги записат, що и ест записано”* (I, 8).

2. *Прихляючися* – 68 випадків. Типовий контекст: *„Вслушавши теди мы скарги, яко і зезнаня виши менованних, прихляючися до права, знайшли-смо в том бит винного Микиту”* (I, 64).

Пор. ще I, 69, 114, 115, 119, 123, 132, 133, 138, 160; II, 89, 104, 110, 112, 114 та ін.

3. *Видячи* – 66 випадків. Типові контексти: *„Ми теди, видячи явного зрайцу того Панаса... приказали аби Петрови нагорожено...”* (II, 113); *„... и видячи, же тая гребля новозанятая ест великою перешкодою, болей не позволяем, аби Прокопъ не важился кошту вкладати и праці подеймоват...”* (I, 72); *„Що-смо видячи казали... до книг вписат”* (I, 208); *„Выдячи теды ми за реч слушную, на жадне пнѣ Трофимовой позволили-смо мѣти четвертую”* (II, 40).

Пор. ще: I, 12, 119, 123, 132, 135, 140, 156, 163, 172, 173; II, 40, 107, 118; III, 77.

4. *Стоячи* – 36 випадків. Типовий контекст: *„Стоячи поблѣчне, Анѣтон з жоною скаржилися, же якоби их безвинне в корчмѣ побил, на що и свѣдков становили”* (II, 121).

5. *Мѣючи (маючи)* – 35 випадків (із них *мѣючи* – 23, *маючи* – 12).

Типові контексти:

а) з *мѣючи*: *„...я-м почаль первей свою греблю грунѣтовати, мѣючи за готовие грошѣ”* (II, 65); *„...Питали-смо*

Вовдѣ, яким то способом важилься Сава, не мѣючи жодных намов..., так сромотное дело справит..." (I, 118); *„Визнала доброволно Маря в тые слова повѣдѣвши: ... мѣючи мнѣ плец, куплений за мою власную працу од Василя Шляхтича, по експедице од Виговского на Полтаву, на Пробытой улице, Полтавѣ, ведле комори Андрѣевой Нащинского, що-м и купчую от Василя Шляхтича одержала..."* (III, 83);

б) з маючи: *„Хто би злодея, ведомост о нем маючи, в себе в дому ховал”* (I, 193). *„Волних чинимо, жадного подзору на их не маючи..."* (I, 69).

6. *Мовячи* (мовечи, мовлячи) – 28 випадків. Типові контексти: *„Тому Степан не прѣл, мовлячи так..."* (I, 155); *„Там же Михалько отмовлялся, мовячи..."* (I, 5); *„И за то едень хотѣлъ мя з ручницѣ забити, мовячи: поганский сыну! Тепер ся нам нѣгде подѣти з овечками”* (I, 178).

Пор.: I, 39, 41, 117, 178, 193; II, 62, 72 та ін.

7. *Ведучи* – 27 випадків. Типові контексти: *„Теды мы, яко урад будучи, ведлуг роздѣлу 14 ... наказуем, абы худобу отобрали, а самих у ден сей на рынку бит”* (I, 26).

Пор. також: I, 26, 29, 36, 52, 59; II, 32 та ін.

Інколи в записях свідчень: *„А гды был припозван Иван... и мовил: гды то я пяний будучи, мовил на пана Андрия своими ложными словы, то я старостю своею брехал, а не мовил”* (I, 43). Пор.: I, 16, 162 та ін.

8. *Хотячи* – 19 випадків. Типові контексти: *„На що Иванъ и зволился, а Вакула не схотѣвъ, хотячи болюю пеню и перешкоду Ивану чинит”* (I, 208). Часто у викладі скарг: *„Тепер не знат на що на мене тую пеню складаеш, хотячи осиротити дѣтѣки мои и мене”* (I, 96).

9. *Варуючи* (варуючися, варуючис) – 18 випадків. Типові контексти: *„...врядовний подаю запис, варуючи оного син моѣмъ писмом”* (II, 13). Пор.: I, 221; II, 102; III, 112 і т. д. *„...Кондрат ревѣковал своей справи, а тепер не варуючися запорукой, взнурилъ тую справу...”* (II, 99).

У запису свідчень: *„Я-м и на то не зезволила, варуючися, жеби и мнѣ чого злого не вчинила...”* (I, 153).

10. *Стосуючися* – 18 випадків. Типовий контекст: „*Стосуючися з розделом 14..., велѣли-смо Прокопови Левенцеву отприсягнутися*” (I, 204). Пор.: II, 71, 119.

11. *Боячися (бога)* – сім випадків. Типовий контекст: „*И того хлопця ... не знат кто, не боячися бѣга, под монастыром зарѣзавъ...*” (I, 88). Пор.: I, 23, 70, 130; II, 32, 117.

Отже, тільки наведені 11 дієприслівникових форм охоплюють близько 500, або майже половину всіх випадків уживання дієприслівників теперішнього часу в пам'ятці. Переважно однотипний характер їх уживання та значна поширеність у канцелярських формулах дозволяють зробити наголос на перевазі традиційного для актово-канцелярської мови використання дієприслівників теперішнього часу в пам'ятці.

Поряд із наведеними найпоширенішими дієприслівниками можна навести вживані від двох до десяти разів інші дієприслівники, що у своєму лексико-стилістичному застосуванні є канцеляризмами: *неконтентуючися* (не будучи задоволеним) (I, 17 та ін.); *конверсуючи* (I, 149 і т. д.); *квитуючи* (II, 30); *фолкгуючи* (I, 110); *презентуючи* (I, 138); *респектуючи* (I, 154); *касуючи (декрету)* (I, 112); *офѣруючи* (зобов'язуючись) (I, 71); *ускаржаючися* (I, 118); *отвѣняючи* (I, 96); *згожаючися* (II, 33); *менуючи* (III, 119); *вѣдаючи (о цнотливом мешканю)* (I, 207 та ін.); *вдаючися (в правние заводи)* (III, 49); *доходячи (утрати)* (I, 6 та ін.); *повстягаючися (злого вчинку)* (II, 100); *могучи (доказати)* (II, 101 та ін.); *даючи (вывод)* (I, 98); *отдаляючи (себе от того дому)* (II, 76 та ін.); *чуючи (зезнани)* (I, 40 та ін.) і т. д.

Поряд з цим є значно менша кількість випадків, коли дієприслівники теперішнього часу, вжиті при передачі мови позивачів, обвинувачених і свідків, відповідно до наявних контекстів справляють враження живої уснорозмовної мови. Наводимо деякі з прикладів: „*Зараз стала-м гвалту волат, зрайцу своего на собѣ держачи, а за воланем свѣчка нехутко засвѣчена*” (I, 118); „*Слѣдом идучи, прииодем к хутору и знашодем свое сѣно на санех, бо самотугом сани проважено*” (II, 104); „*...которая резочка вломлена на мое щастя, принялася, бо-мъ коло оной працювала, поливаючи*” (I, 1); „*в зятя моего час*

немалий боба (баба) помешковала, кгосподарства доглядаючи, тая обебравши зятя могого, пошла проч” (I, 10); „Гудим такий о собѣ вивод давал: В правде скоро-м прииол до корчми, жартуючи вдарилем паличкою шинкарку” (II, 121); „То мовивъши, знову вскорє от мене побег и немного згодивъши зашелестѣл, несучи тютюн...” (I, 114); „...борукаючися, вхватулем его за нож, а Иванъ, все борукаючися, хотѣл мя сколоти, где ми и руки тим ножом подрѣзал” (II, 105); „а же за помощью бжею вирвалем в него нож и у Врскло вкинул, и так оба-два борукаючися, впали-смо у воду” (II, 105); „дочка моя, боронячися, сподниѣ рѣчи розодрала Савиѣ” (I, 118); „Толко-м справилъ, пням будучи...” (I, 16); „...в чем завжди товариство, гонячи за неприятелем, сами ся топлят, конѣ хромятъ, болших шкод посполитому мирови трудно вписати...” (III, 61); „На то ми повидѣли, грозячи: Чортова тебе мати принесла с твоим медом!” (I, 178); „...где-м працу поднялъ и коишть немалий вложилъ, жиючи в сусѣдстве з Стефаном...” (I, 104); „и к Свинковце идучи, поймали Скибенка” (II, 105); „На то Палажка мовила Ганъне: Ти-с, к чередѣ идучи, в розмовѣ нашой велѣла-с ми мужеви гадину дати для отрути” (I, 190); „Яко-м я, криючися, увойшол до хутора, он не знал” (I, 69); „...тогдѣ робячи у мене у винници, много шкуд ми чинил” (I, 90); „...розумѣючис, иж бы то муж, познала-м по бородѣ” (I, 118).

Зазвичай дієприслівники на **-учи (-ючи)**, **-ачи (-ячи)** утворено від дієслів недоконаного виду. Про це, зокрема, свідчать наведені вище 50 дієприслівників з найуживаніших у пам’ятці.

Розглядаючи історично ці форми, слід відзначити, що, як відомо, сучасні форми дієприслівників походять від відповідних форм називного відмінка однини чоловічого й середнього роду дієприкметників на **-а** та **-я** від форм називного відмінка однини жіночого роду дієприкметників на **-учи (-ючи)**,

У російській мові з часом поширилися дієприслівникові форми на **-а (-я)** типу *идя, неся, зная, ходя*. Форми на **-учи (-ючи)** в російській мові тривалий час використовували

паралельно з формами на *-а (-я)*. Сучасна російська мова зберігає їх у діалектах як просторічні.¹

У літературній російській мові зберігся хіба тільки дієприслівник *будучи*, а аналогічні форми від інших дієслів використовують зі стилістичною метою.

Як уже давно відзначали дослідники, в українській мові процес творення дієприслівників на основі відповідних дієприкметникових форм привів до поступового зникнення форм на *-а (-я)* та до повної переваги дієприслівників на *-учи, -ачи*.

У грамотах XIV – XV ст. уживають паралельно форми на *-а (-я)* та на *-учи, -ачи*. У пам'ятках ХVVI – ХII ст. постійно переважають форми на *-учи, -ачи*.

Так, у мовознавчій літературі відзначали, що, напр., у Житомирському євангелії 1571 р. виключно панують форми на *-чи*: *стоячи, навчаючи, гніваючіся, мовечі* тощо.

Про цей процес переконливо говорить П. Г. Житецький: „Рядом с формами *идя, ведя* появляются в XIII и особенно в XIV в. окончания: *-яче, -ячи, -учи, -ючи: исправляюще* (Гал. нв. XIII), *чинячи, мовячи, хотячи* (Гр. 1388), *рекучи* (1361), *вживаючи* (Гр. 1340).

В малорусском наречии эти последние окончания, соответствующие именительному множественного (в ц.-сл. *-ште*), сделались господствующими. Формы на *а, я* в народном языке встречаются редко, большею частью в пословицах: „у Бога все мога”, „хліб та одежа, їв би козак лежа”, „худоба переходя живе”. Можно полагать, что уже при самом появлении своем формы *-ячи, -учи* имели значение так наз. деепричастий: в древнерусских памятниках мы не встретили этих форм в склоняемом виде”.²

В українській літературній мові ХVII ст. ще більшою мірою позначена перевага дієприслівникових форм на *-учи, -ячи*, проте в книжній мові ще вживають і форми на *-я*.

¹ Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950. – С. 212.

² Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889. – С. 114.

П. Г. Житецький наводить характерний уривок із творів XVII ст.: *„Подолле плаче, рыдая, Волянъ стогне, вздыхая...”* (Южнорусские летописи, изданные Белозерским. 1856 г., 160).¹

Багато форм на **-учи (-ючи)**, **-ачи (-ячи)** фіксуємо в Лазаря Барановича: *„Мы выбивши из Украины ляховъ, ... православному монарсъ поддалися, хотячи на волностяхъ нашихъ козацкихъ древнихъ подъ православною монархою жити”*; в І. Галятовського: *„по трудных и небезпечных дорогахъ ѳздячи, и шкоды великии поносячи, и смерти ся окружной не поеднократ сподѣваючи...”*; в А. Радивиловського: *„Якъ много есть маток которыи видячи сны свои и дщеры в неволю турецкую и татарскую позабиранны, плачут”*; у Самовидця: *„хотячи ся привернути”*; у С. Величка: *„...послалъ туда Барановского зъ драгунами, розказуючи, жеби оттол провянтъ прислано”*.

Аналіз актових пам’яток XVII ст. свідчить про абсолютну перевагу в них форм на **-учи, -ачи**.

У „Бориспільських актах” не знаходимо форм на **-а (-я)**. Натомість фіксуємо систематичне вживання форм на **-учи, -ючи** в різних місцях справи: *„...и на улицу бьючи вигнали”* (3); *„...не чинячи з мене справедливости”* (10); *„одно в мене будучи оповеданъ, а на другого здався”* (13); *„...и волно ему оному продати, даровати и як хотечи его обернути яко своимъ власнимъ вѣчными часы”* (26); *„...продал ниву свою власную... сынови своему..., отдаляючи самого себе и других потомков своих...”* (30); *„Проте ми, суд, ... схиляючися до права посполитого”* (86); *„...а бачачи, (иж) жадные их покровние до того кгрунту не находятяся”* (93); *„...которого подолѣвши пришиб обухом, потом хотячи тот свой учинок утаити...”* (111); *„...аби оний Панко, поневаж цо на знак сыновний пам’ятки от невѣстки своей отобрал, на том жебы и переставал, не чипаючи юж болей невѣстки своей”* (114); *„Я Катра Мухоморихха жителка Борисполская, будучи при старости лѣт моихъ а позоставиися по мужу моемъ, видячи, же нѣчимъ контентоватис, продамъ дворъ свой”* (125) і т. д.

Наведені численні приклади з „Полтавських і Бориспільських актів” стверджують думку про повну перевагу

¹ Там само. –С. 149.

форм **-ачи**, **-учи** в українській мові на Полтавщині в II пол. XVII ст. над формами із **-а (-я)**.

Важливо при цьому відзначити, що, незважаючи на величезну поширеність у російській літературній мові XVI – XVII ст. форм дієприслівників на **-а (-я)**, а також форм із старослов'янськими суфіксами **-ущ-**, **-ащ-**, водночас є деяка відповідність з українською мовою в уживанні дієприслівникових форм на **-учи**, **-ачи**.

С. Д. Никифоров указує на поширеність у конкретних стилях (у побутовій мові та в канцелярському стилі) паралельних форм із суфіксом **-учи (-ачи)**.¹

Цікаво звернути увагу на те, що багато з наведених С. Д. Никифоровим прикладів відповідні широковживаним в українській мові XVII ст., особливо в „Полтавських актах”, дієприслівникам: *хотячи, пьючи, служащи, помнячи, напоминаючи, просячи, не мешкаючи, ждучи, едучи, идучи, будучи, живучи, даючи, видячи, слышачи* і т. д.

Аналогічні відомості знаходимо в праці П. Я. Черних про мову „Уложения” 1649 р., де автор наводить приклади типу „идучи на государеву службу”, „живучи в холопствѣ”, „будучи на службѣ” та ін., а також нечисленні приклади дієприслівників на **-ачи (-ячи)**: *слышачи, держащи, стоячи, хотячи*.²

Отже, „Актові книги” дають переконливий матеріал щодо вживання в українській актовій мові II пол. XVII ст. на Полтавщині форм дієприслівників теперішнього часу на **-учи (-ючи)**, **-ачи (-ячи)**.

Синтаксичне використання дієприслівників теперішнього часу здебільшого пов'язане з їхньою функцією називати другорядні дії, у більшості випадків одночасні або паралельні з головною дією, вираженою десловом: „*Онъ боронячися, розсол буряковий на мене вилял*” (I, 118); „*Оба-два борукаючися, впалисмо в воду*” (II, 105); „*взял ... не боячися Бѣа*” (I, 70); „*лодаю запис, варуючи оного сим моѣмъ писмом*” (II, 13); „*я – ми на то не зезволила, варуючися, жеби мнѣ чого злого не вчинила*”

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 262.

² Черных П. Я. Язык „Уложения 1649 года”. – М., 1953. – С. 356 – 357.

(I, 153); „тую сѣножат Івану, поки былъ заорал, уступилъ, вымовляючи тилко зобрат хат, што сам збудовал” (III, 138); „оний, якобы того не вѣдаючи, таился і нѣчого не повѣдал” (I, 62); „Скаржился Лукьянъ на Тѣкачиху, даючи слушѣний вывод жони своей” (I, 222); „Скаржился Анѣтонъ на Івана, жалкуючи на него о сколотю коня” (I, 195); „которые не знают для якое-м причины, он, за упором своим идучи, не хочет брат...” (I, 20); „яко-м я, криючися увойшол до хутора, он не знал” (I, 69); „волних чинимо, жадного позору на их не маючи” (I, 69); „маючи жону ... поважился” (I, 70); „...яким би то способом важился Сава, не мѣючи жадных намовъ, а нѣ жадного обезнаня, так сромотное дело справит” (I, 118); „...иж я, мешкаючи з мужемъ своимъ... лѣт десят и сплодили-смо дѣток трое...” (I, 96); „...Тому ся Степанъ не прѣлъ, мовячи так...” (I, 155).

Як видно з наведених прикладів, у більшості випадків дієприслівники входять до складу дієприслівникових зворотів, керуючи відповідними іменниками та іншими частинами мови, проте зафіксовано й окремі дієприслівники з обставинним значенням, які не втрачають свого дієслівного характеру.

Специфіка тодішньої канцелярської мови вимагала висловлювати в одному реченні суть справи, обґрунтування вироку й усі необхідні застереження. Тому пам'ятка, особливо у вступних частинах актів та у вироків переважана відокремленими зворотами й підрядними реченнями, які часто відносяться до дієприслівникових зворотів, наприклад: „Мы теды... от того подойзрения увольняем Хлипу, прихилияючися до права посполитого ... иж не мает никто ни за кого терпѣти...” (I, 114); „...а хто би своеволне собѣ поступаючи, важился в том мало занятом кгрунѣте ... перешкоды строит и лѣсъ пустошит не подалеце од хати, таковий своеволецъ повинен будет платити до шкатули войсковой 20 таляров” (II, 74); „Скаржился Хведор заедно з Гаврилом на Педоса, якобы Педос в тую частку сѣножати втѣручался, менуючи своею” (III, 7).

У складі такого речення можливе вживання зворотів з дієприслівниками як минулого, так і теперішнього часу: „Выrozumѣвши мы з скарги, нашли-смо быт винѣним Павла і Якова, на которых для первого разу в подзорѣ озираючися не нашли-смо декретом, абы его мистру до рук подати” (I, 66);

„Ставвши к той справе, Иван ускаржался и доходилъ утрати своей на Ивану, вкраденой фляжи срѣбной, показуючи слушний довод на писму” (I, 4).

Отже, і щодо морфологічної будови, і щодо синтаксичного вживання абсолютна більшість дієприслівників теперішнього часу в „Актах” відповідає нормам сучасної української мови.

Разом з тим, у пам’ятці зрідка трапляються форми, які відрізняються від сучасних своїм місцем у реченні.

Звертають на себе увагу випадки, коли підмет знаходиться в середині відокремленого звороту: *„Отдаляючи себе Одарка от того дому, на що просила нас, аби-смо тое зезнання приняли и записали”* (II, 76); *„А не мѣючи Роман готовою сумою чимъ Гарасимови уистити, поступилъ Гарасимови пят ставидль”* (III, 31); *„По вислуханю скаргъ выдѣчи теды мы лице на Литвиненка... питали-смо того...”* (II, 118).

Виділяється своєю будовою речення (одиничний випадок): *„Трафилося мнѣ пѣши идучи, теди-м небожчика Ивана в его утрапеню выдѣчи, же смертию мѣль конати в озерѣ”* (I, 218).

Крім того, у кількох реченнях зв’язок дієприкметника з дієсловом здійснено за допомогою єднального сполучника *і* та сполучника *а*: *„...Я мешкаючи з мужемъ своимъ ... лѣт десят и сплодили-смо дѣток трое...”* (I, 96); *„Кон пасучися под часъ жнив в пастовнику Василевем, и так зайшол в пастовник Ивановъ”* (I, 195); *„Тоди Дорош просячи Ромашка и Ивана і стал их еднати”* (I, 61); *„Муж муй, просячи их, жебы ему не докучали а змежи их, чи Хома, чили которий з них, шурхнувъ у окно палицею”* (I, 60).

Таке вживання сполучників між дієприслівником і дієсловом поширене в Г. Ф. Квітки-Основ’яненка та інших письменників.

Речення такого типу мають архаїчний характер і деякою мірою відбивають норми староруської мови, коли форми,

паралельні пізнішим дієприслівникам, були ще дієприкметниками.¹

Про таку будову речень у староруській мові Л. А. Булаховський пише: „В древнерусской письменности часты сочетания деепричастий с относящимися к ним второстепенными членами и вводимых союзами *и, а* определенно сказуемых предложений”.²

Можливо, що деякою мірою пов’язана з цим і постановка підмета в складі дієприслівникового звороту.

Аналогічну будову речень знаходимо як пережиток і в російських пам’ятках XVII ст. Пор. в „Уложении 1649 г.”: „*а которые сторонние люди слышачи крик вон... и тѣ люди на крикъ и на вопъ пойдут... а про то сыскати*”.

Значно обережніше слід підходити до визначення прямого зв’язку цих форм із живою уснорозмовною мовою Полтавщини XVII ст. Як бачимо, величезна кількість із наведених вище форм не є специфічно розмовними, а цілком відповідають загальноукраїнській книжній традиції XIV – XVII ст., більше того, ці форми знаходимо також і в російській канцелярській мові того часу, що пов’язано із загальними закономірностями розвитку староруської мови, закономірностями, які тільки неоднаковою мірою відбилися в подальшому розвитку всіх братніх східнослов’янських мов.

Про прямий зв’язок деякої частини дієприслівникових форм на *-учи (-ачи)* з живою мовою Полтавщини може свідчити:

1. Уживання дієприслівників у викладі мови свідків, позивачів, обвинувачених у звичайних розмовних зворотах, коли, наприклад, обвинувачений Гудим, намагаючись применшити свою вину, признається: „*Жартуючи, вдарилем паличкою шинкарку*” (не палкою, а паличкою); у розповіді про бійку, коли обидва недруги „*борукаючися, впали-смо у воду*”; у розповіді скривдженої жінки, яка може бути запідозрена в зраді чоловікові й намагається якнайточніше викласти обставини

¹ Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950. – С. 343.

² Там само. – С. 342.

справи: „розумѣючис, иж бы то муж...”; у сповненій емоцій розповіді, коли йдеться про намову отруїти чоловіка: „*Ти-с, к чередѣ идучи, и в розмовѣ нашей велѣла-с ми мужеви гадину дати для отрути*” та інших контекстах.

Звичайно, сам по собі стилістичний аналіз ще не може дати підставу для остаточних висновків про стенографічний характер запису. При всій сумлінності фіксації писар „коригував” запис, міг для скорочення й заради канцелярської традиції замінити два-три простих або складне речення з дієприслівниковим зворотом.

2. Другим доказом живого, розмовного характеру частини вжитих дієприслівників є поширеність у говірках Полтавщини та Слобожанщини аналогічних дієприслівникам теперішнього часу:

*„...Пасла Катя воли й коні
Що пасучи загубила,
Шукаючи заблудила”*
(Гнідич. Мат. вип. II, ч. I, с. 187).

Також у піснях, записаних на Старобільщині¹ в кінці XIX ст., знаходимо:

*„Ой зъ-за горы, из-за кручи
Возы скрипляют идучэ”* (с. 697).

*„Й наколола били руки, пишеньченьку жнучэ.
А вже жъ мину докучила миленького ждучэ”* (с. 699).

„Ой, сияла, сияла я лень, та й, сиячэ приговарювала”
(с. 725).

*„Полинули голубоньки
У поле, гудучи,
Марьечкино дивуванье
Тай несучи,
А за ными та й Марьечка,
Та й плачучи,
Риденького та й батенька та й просячи...”* (с. 501).

3. Нарешті, про живомовний характер дієприслівників теперішнього часу, зафіксованих у „Полтавських актах”, може

¹ Життя і творчість крест'ян Харьковской губернии / под ред. В. В. Иванова. – Т. I. – Харьков: Изд-во Харьк. губерн. стат. ком., 1898.

свідчити й широке вживання відповідних форм у літературній мові. Пор. зокрема в Т. Г Шевченка: „Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи”; „Співають ідучи дівчата”; „Ідуть старі гайдамаки, ідучи співають”; „Защетава жайворонок у гору летючи і закувала зозуленька на дубу сидячи”; „Пішов козак, сумуючи, нікого не кинув”; „Умираючи, дивився, де сонечко сяє”; „Пожуриться, посумує, сидячи під тином...”.

Зрідка в Т. Г. Шевченка: „Щоб бач, ходя опівночі, Спала й виглядала козаченька молодого...”.

б) дієприслівники доконаного виду (минулого часу)

У пам'ятці зафіксовано численні форми дієприслівників минулого часу (доконаного виду), більше 1320 випадків уживання. З них лише 54 випадки утворення від основ на приголосний. Майже всі дієприслівники, утворені від основ на голосний, мають суфікс **-вши**, лише поодинокі мають суфікс **-в**: „...ожидалем его от поранку до обѣда и до вечера и, не дождав, просилем, аби то было акътиковано до книг меских Пултавских” (I, 177).

Яскравий приклад уживання дієприслівника з **-в** поряд з дієприслівником на **-я** в документі, писаному під значним впливом російської літературної мови, ми навели, розглядаючи дієприслівники теперішнього часу.

У більшості випадків дієприслівники на **-вши** утворено від дієслів доконаного виду: *посъвъши* (I, 112); *посварившися* (I, 65); *пораховавши* (II, 108); *порадившися* (II, 81); *помѣрковавши* (II, 25); *полѣгавъши* (I, 118); *положивши* (III, 7); *покинувъши* (I, 18); *поехавши* (II, 117); *подгорнувши* (II, 79); *подавши* (I, 118); *погубивши* (I, 140); *погодивши* (III, 26); *погнавши* (I, 124); *повязавши* (I, 73); *повѣдѣвши* (III, 52); *побравши* (I, 150); *одискавши* (III, 163); *наступивши* (I, 74); *накривши* (I, 199); *нагородивъши* (I, 120); *измѣривши* (II, 60) і т. д.

Порівняно мало випадків уживання дієприслівників, утворених від дієслів недоконаного виду. Випикуємо їх, по можливості, усі: *ѣвши, стоявши, чинивши, бивши*.¹

Як уже було зазначено, дієприслівники, утворені від дієслів з основою на приголосний, поширені менше: з основою на *д, з, с* (найбільше від основи *шед-*: *пришедши* (I, 5, 46, 63, 122, 154, 159, 182, 189; II, 68; III, 3, 127, 139 і т. д.): *пошедши* (I, 154); *дошедши* (I, 39); *приведши* (I, 35, 180 і т. д.), *привезши* (I, 118, 220); *влѣвши* (I, 50, 143); *принесиши* (I, 12, 171); *винесиши* (II, 66) і т. д.; на *р*: *подперши* (I, 78); на задньоязичні *з, к*: *прибѣвши* (I, 60, 114 та ін.), *побѣвши* (I, 89), *набѣвши* (I, 209), *втекиши* (I, 105, 175), *виволокиши* (I, 218) і т. д.

Більшість дієприслівників минулого часу, як і теперішнього, ужито в суто офіційній частині актів, у постійних формулах, повторюваних у відповідних частинах актів десятки й сотні разів. Це підтверджує перелік найпоширеніших дієприслівників у типових контекстах:

1. *Ставши* – 181 випадок (I, 4, 10, 13, 17, 28, 31, 39, 76, 77, 82, 84, 108, 121, 129, 148, 160; II, 26, 28, 35, 41, 49, 53, 73, 104; III, 34, 43, 45, 49, 50 і т. д.).

Типові контексти: „*При той справе ставъши, Кулѣвера зналъся...*” (I, 129); „*ставши персоналетер, Курило... сознал*” (II, 28); „*ставъши очне, Бѣлоуска признала...*” (II, 49); „*ставши поблѣчне, Панас ... визнал*” (III, 49).

2. *Вислухавши* – 78 випадків (I, 5, 8, 9, 19, 23, 33, 68, 83, 98, 128, 167, 178, 189, 200, 216; II, 17, 103; III, 25, 87, 96, 111 і т. д.).

Типові контексти: „*Отповед и зезнаня свѣдковъ вислухавши і вироумѣвши, декретом наказали-смо*” (I, 68); „*Ми вислухавши Денисовой мови..., приказуемъ*” (III, 96); „*Мы теды, выслухавъши скарги, велѣли ку отповеди стат...*” (II, 129).

3. *Постановившися* – 74 випадки (I, 158, 162, 169, 171, 173, 183; II, 57, 58, 66, 113; III, 48, 58, 70, 71, 76, 80, 81, 94, 96, 101, 102, 105, 108, 111, 120, 126, 136, 139, 148, 154 та ін.).

¹ Написання дієприслівників доволі одноманітні, інколи за традицією вжито *ѣ* після *в*, напр., *подгорнувши* (II, 79), *подгорнувши* (II, 40), *подъгорнувши* (I, 20) та ін.

Типові контексти: „*Постановившися публѣчне, Панюша оповещал и скаржился на Семена*” (I, 183); „*Постановившися пред насъ, Елена визнала*” (III, 80).

4. *Бывши* – 27 випадків (I, 40, 60, 62, 89, 93, 128, 146, 149, 180; II, 20, 62; III, 152 і т. д.). Характерно, що цей дієприслівник з вимовою *бывши* вжито лише один раз (I, 74).

Типові контексти: „*Теди-м подпилий бивши, ... и на коня всѣвши, побѣглем на Говтву...*” (I, 146); „*Звѣрко, не бывши сперечним, дал унукови своєму Мойсѣю пара волон*” (I, 80); „*...же Юрко не знат на що сани брал, і у него, хоч гостем бувши, не ночовал*” (I, 74).

5. *Обваровавши* – 24 випадки (I, 54, 160, 213; II, 57, 93, 109; III, 2, 49, 60, 61, 64, 101, 102 і т. д.).

Типовий контекст: „*То-смо, писмомъ обваровавши, велѣли записати до книг...*” (I, 1).

Часто в подібних контекстах ужито дієприслівники *вписавши, записавши, отложивши, пополнивши, приказавши, узнавши, упросивши* та ін.

6. *Принявши* – 28 випадків (I, 8, 114; II, 31, 45, 121; III, 7, 81, 114 та ін.).

Типові контексти: „*Що-смо, принявши тую оповѣд, записати казали до книг наших*” (II, 31); „*... а оную реч, принявши под суд наш, казали до книгъ записат...*” (I, 41).

Менш поширені, але різноманітніші дієприслівники, уживані при передачі мови позивачів, обвинувачених та свідків і наявні в контекстах, що наближуються до висловів уснорозмовної мови. Наведемо приклади: „*Того небожчик не витерпѣвши вибѣгъ к ним...*” (I, 60); „*Васил... в ночи, засвѣтивши свѣчку, застал Хвеска з Печковною*” (III, 100); „*Они зо всею добычею мѣли пойти к Днепру, накравши коней*” (I, 199); „*...козаки, знецака напавши, розно насъ роспудили...*” (I, 178); „*...оний з Костею напившися, заночовали у мене*” (I, 62); „*И одомкнувши комору, забрали-смо з скринѣ жупанув три*” (I, 77); „*...побравши мы оба тые речи, поховали-смо в погребѣ*” (I, 150); „*Пяние, полѣгавши спати, где немного згодивъши, стала дочка моя Вовдя кричат*” (I, 118); „*До Полтави приѣхавши, мѣль ему заплатити*” (I, 75); „*...продавши хату,*

зараз тобѣ отдал” (I, 96); „...як муж муй смертю наглою умер, с коня упавши” (I, 96) і т. д.

Як і при вживанні дієприслівників теперішнього часу, у викладі справ писарем, а також у вступних і заключних формулах актів наявна величезна перевантаженість дієприслівниковими зворотами, нічим не обмежене нанизування кількох зворотів. Ця риса характерна й для дієприслівників теперішнього часу. У вживанні дієприслівників минулого часу вона виявляється особливо яскраво при фіксації суті позову, коли фіксують події, що відбувалися в минулому.

Це традиційне, підтримуване потребами скороченої канцелярської фіксації справ нанизування дієприслівникових зворотів характерне для багатьох справ.

Наводимо деякі приклади вживання дієприслівникових зворотів при викладі справи та короткому запису свідчень: *„Скаржился пред нами Пархом Шинкар в тень способ: Пнове, Олекса Волошин выпровадивши впруд сѣна своего Юска з чужою жоною и час немалый заждавши и мнѣ должним зостал зол: 5, обестя на грошѣ звевѣши и самѣ втож преч пошол, где-мѣ не стерпѣвши за свое добро, за Олексою погналем и, догнавши его в дорозе к Диканской долине, за свое должное взяли коня вороного и кожух, и тое привѣвши к дому, поблѣковано мя, яко-м би-м его забил” (I, 208); „Яцко, злочинца, доброволне знался: Пнове, на масляном тиженю с четъверга на пятницу выгладѣвши, в ден выкрали-смо комору Мискову ... Степан, влѣвши в комору, и свѣчку засветил, и всѣ рупески крамарские выбравши, мнѣ давал, и побравши оба тые речи, поховали-смо в пустом погребѣ” (I, 150).*

Якщо проаналізувати лексику й морфологічні риси цих і подібних текстів, то впадає у вічі те, що вони переважно народні, а синтаксис вражає своєю штучністю. І це зовсім не випадково: писар, слухаючи свідчення, намагався якнайточніше передати їхній зміст і навіть форму. Але повній точності фіксації заважало те, що, по-перше, очевидно, свідчення притягнених до відповідальності й свідків були плутані, уривчасті; по-друге, писар не мав фізичної змоги писати все підряд; по-третє, відповідно до потреб ділової мови він намагався записати суть справи скорочено. Тут на допомогу

йому й приходила традиція використання в українській актовій мові дієприслівникових зворотів. Виходячи з цих причин писар і намагався втиснути вислови живої мови в ряд дієприслівникових зворотів. Відповідно до цього й спостерігаємо часте використання в складі одного речення дієприслівників як минулого часу (доконаного виду), так і теперішнього (недоконаного виду).

У більшості випадків уживання різних форм дієприслівників виправдане, напр., *„то мовивъши, знову вскорє от мене побег и, немного згодивъши, зашелестѣл, несучи тутюн...”* (I, 114).

Тут дієприслівник *мовивши* передає дію, яка відбулася раніше дії, вираженої дієсловом *побег*, а *згодивъши* – раніше дії дієслова *зашелестѣл*. Дієприкметник називає дію, одночасну з дією *зашелестѣл*.

Аналогічно: *„Въ зятя моего час немалый боба (баба) промешковала, кгосподарства доглядаючи; тая, обебравши зятя моего, пошла реч”*.

У подібних випадках різними дієприслівниковими формами передано видові відмінності між двома дієприслівниками, які відносяться до того самого дієслова. *„Мы то под оповѣд принявши и видячи кривавую рану... приказали-смо”* (I, 209).

Цікавий приклад наявності в одному контексті (взагалі переобтяженому низкою дієприслівників) двох видових форм: *ведши, ведучи*: *„Пяна бывши, жена моя Химка ишѣла з Вовѣдею Авѣрамовъною, и ведши жену мою, якось фортедем (хитрїстю) не ведучи додому, на дорозе приспала і, взявъши (гроші) с пазухи, при собѣ задержала...”* (I, 83).

Синтаксичне вживання дієприслівників минулого часу в більшості випадків відповідає їхній функції називати другорядні дії, попередні тим, які виражено дієсловами, інколи паралельні головній дії або пов’язані наслідковим і пояснювальним зв’язком.

Як і при вживанні дієприслівників теперішнього часу, у більшості речень дієприслівник відноситься до дієслова й має характер відокремленої обставини. Сліди присудкового вживання дієприслівників мало характерні для пам’ятки.

Слід зауважити, що будова речень з обставинним дієприслівниковим зворотом, тотожна нормам української мови, найбільш характерна для тієї частини актів, де передано пряму мову юридичних осіб. Про це свідчать наведені вище численні приклади вживання дієприслівників. Обмежимося додатково кількома прикладами: „Челядник Яцкувъ не пускает, подперши плечима дверѣ” (I, 78); „витагши Ивана з води и звязавъши, припровадили его пред врьд” (II, 105); „Тот теди челядникъ, не обозвавшись, в двур пришедиши, проломал тинин днѣ, а до хлѣва улѣзиши, свиню тую брал” (I, 63) і т. д.

Як і при вживанні форм дієприслівників теперішнього часу (недоконаного виду), у пам'ятці знаходимо поодинокі випадки відхилень у нормах синтаксичного використання дієприслівників минулого часу (доконаного виду).

Так, є випадки зв'язку дієприслівника з дієсловом-присудком за допомогою єднальних сполучників: „Хведор Пархоменко той-ж ночи тые воли краденим способом взявши и погнал в слободы до своего дому” (I, 125); „Теды сей чоловѣк, пригнавши к нам воловъ, и називалъ собѣ именем Хвеско” (I, 152); „Степан, влѣзиши в комору и свѣчку засвѣтил, и всѣ рупески крамарские выбравши, мнѣ давал” (I, 150).

У пам'ятці поширені факти, коли при дієприслівниковому звороті не знаходимо відповідного дієслова-присудка, до якого цей зворот відносився б як обставина: „а так было: пяние, полѣгавши спати, где немного згодивъши, стала дочка моя Вовдя кричат” (I, 118); „Где так обѣ сторонѣ, ставъши поблѣчне пред суд, мовил Андрушко...” (I, 87); „А я жадних злостей и Анѣтонисѣ, варуй, Бѣже, не чинил. Где одеззавишия Анѣтониха: я свѣдома, же-с мнѣ злост строил” (I, 111); „Став пред нами персональне билоглова на имя Фена в тую справу, ижъ под-час року вышписаного Дмитро покрал у Вакулы плате билое” (I, 23); „Мы теды вислухавши скарги пнѣ Нахимовой и заданую ей кривавую рану оглядѣвши, и принявши то под сповѣд, отложивши тую справу на прошѣлий пятокъ в мѣсцю сенѣтеврїю 16 дня, под стома талярами заруку на предреченую Ивануху вложивши, ижби з господи не зездила, аж ся во всем слушьне с пнѣ Нахимовой росправит пред врьдом нѣшим меским Пултавским” (I, 195); „Теди посланы нѣиѣ, угледѣвши и

обойшовиши тень крунѣтъ от хати лѣса як з лука стрелит, а з лѣска до того мѣсца и хату видно будет, тим крунѣтом Круж и потомки его повинни будут владѣти" (II, 74).

Як було відзначено в розділі про дієприслівники теперішнього часу, підмет може бути вжито в середині дієприслівникового звороту: „*Вислухавши ми скарги...*” (I, 178; III, 25, 132); „*Вирозумѣвши ми отповѣди*” (I, 69); „*Побравши мы оба тые речи*” (I, 150) та ін.

Розглядаючи ці й подібні приклади, частину з них ми схильні віднести до результатів невпорядкованості штучно перевантажених дієприслівниковими зворотами речень. Проте окремі випадки можна розглядати і як архаїчні вже на той час залишки старовинного синтаксичного вживання дієприслівників (дієприкметників). Це, очевидно, стосується прикладів сполучення дієприслівників із дієсловом-присудком за допомогою сполучника (аналогічні факти було наведено й у розділі про дієприслівники теперішнього часу).

Можна вважати, що такі конструкції є архаїзмами й відбивають період, коли ще не було цілком утрачено зв'язок дієприслівників з дієприкметниками, які могли виконувати роль „другорядних присудків”¹.

Розглядаючи форми дієприслівників минулого часу в історичному аспекті, маємо підстави повторити деякі висновки, які вже було зроблено щодо дієприслівників теперішнього часу.

1. Пам'ятка взагалі відбиває систему форм дієприслівників, яка властива для сучасної української мови: послідовно вживаються форми на *-вши*, *-ши*, надто рідко на *-в*. Основною синтаксичною функцією цих дієприслівників є виконання ними ролі обставин (випадки вживання дієприслівників із значенням присудковості поодинокі й були вже на той час архаїзмами).

Дослідники вказують на поширення саме таких форм дієприслівників із сучасною синтаксичною функцією в літературній мові української народності. Так, Ф. П. Смагленко в дисертації „Про синтаксичні функції дієприкметників в

¹ Пор.: Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949. – С. 205 – 213.

українській літературній мові”¹ зауважує, що в українських грамотах XIV – XV ст. дієприслівникових зворотів уже є багато, напр., „а вживаючи того дворища не надобѣ ни воина, ни яловицѣ платити” (Гр. № 2, 1349), „и отступили тоѣ дѣднины пану... ничѣго собѣ нѣ вынимаючи ни зоставляючи” (Гр. 40, 1409).

Також у літописах XVII ст.: „Там у войско ку оному купилося, утѣкаючи от полковників лядских” (Літ Самовидця, 7), „А козаки, видячи войско, вступили за Днѣпрѣ” (Львів. літ., 240); „Люде, все покинувши, утѣкали” (Хмел. літ., 81). Ф. П. Смагленко відзначає, що ці звороти майже такі, як і в сучасній мові.

Це саме можна підтвердити тисячами прикладів з інших пам’яток XVII – XVIII ст. (твори С. Величка, Г. Граб’янки, церковно-публіцистична проза тощо).

2. Численні факти вживання дієприслівникових зворотів у шаблонних канцелярських формулах, а також специфічна для тодішньої книжної мови штучна ускладненість синтаксису вимагають зробити висновок про книжно-традиційну, а не уснорозмовну основу вживання відповідних дієприслівникових форм у пам’ятці. Аналогічні висновки нам довелося зробити й щодо форм дієприслівників теперішнього часу.

3. Немає підстав цілком відгороджувати вживання дієприслівникових форм минулого часу від живої усної мови Полтавщини XVII ст. Про зв’язок уживання цих форм з рисами живих говірок Полтавщини (вірогідно, і Київщини) можуть свідчити такі факти:

а) послідовність уживання в пам’ятці форм на **-вши** та **-ши** при майже повній відсутності форм на **-в**.

Справа в тому, що літературна мова того часу не була ізольована від уживання форм на **-в** і дієприслівників типу *шедѣ, несѣ*. Ці форми ще не зникли в XVII ст. з літературної мови та й не могли зникнути, оскільки їх уживання було підтримуване впливом старослов’янської мови. Так, у грамотах XIV – XV ст.

¹ Смагленко Ф. О синтаксических функциях причастий в украинском лиетартурном языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Одесса, 1951. – С. 10.

поряд із формами на *-вши*, *-ши* трапляються форми типу *заплативъ, видѣвъ, пришедъ*.

Відповідні форми знаходимо в Мелетія Смотрицького: *благоволивъ* (Кр., с. 143); у Туптала: „*иже, богат быв, обнища зѣло*” (Хр, 255), „*копав же на мѣстѣ том...*” (255).

У літописі Г. Граб'янки поряд з численними формами теперішнього часу типу *видя* (275), *разумѣя* (276), *жалѣя* (278) і подібні фіксуємо чимало дієприслівників на *-в* та *-ь* (чисту основу): *пришед* (277), *вспомянув, видѣв* (277) і под.

Форми на *-в* могли бути вживані на той час і як наслідок прямого впливу російського ділового письма (див. поодинокі випадки в „*Актах*”), хоча в російському письмі ще були доволі поширені й паралельні форми на *-вши*, *-ши* (див.: Черных П. Я. *Язык „Уложения 1649 года”*. – М., 1953).

Отже, можна припустити, що стійкість уживання форм на *-вши* та *-ши* в „*Актах*” завдячує як письмовій традиції, так і підтримці уснорозмовної мови;

б) приклади вживання відповідних дієприслівників при передачі прямої мови в розмовних зворотах, які й тепер цілком властиві говіркам Полтавщини: „*не витерпѣвши*” (I, 60); „*засвѣтивши свѣчку*” (II, 100); „*накравши коней*” (I, 199); „*знаєца напавши*” (I, 178); „*напившися*” (I, 62); „*одомкнувши комору*” (I, 77); „*полѣгавши спати*” (I, 118); „*приѣхавши*” (I, 75); „*продавши хату*” (I, 96); „*узявши коня*” (I, 75); „*с коня упавши*” (I, 96); „*подперши ... дверѣ*” (I, 78); „*втягши ... з води*” (II, 105); „*до хлѣва улѣзши*” (I, 63) та ін.;

в) широка вживаність відповідних дієприслівникових форм у говірках південно-східного наріччя, зокрема в говірках Полтавщини, наприклад:

„*Нема впину вдовиному сину,*

Йїзвїв з ума дівку сиротину,

А ізвївї, на коника сївши...” (Гнед., матер. Вип. II, ч. I, с. 181);

г) поширеність відповідних дієприслівникових форм у мові І. П. Котляревського¹: „*ї так питейним підкрєпившиє,*

¹ Котляревський І. П.. Повне зібрання творів. – Т. I. – К. : Вид-во, АН УРСР, 1952.

утерли сльози із очей” (с. 211); „Прогнавши супостата” (с. 260); „І так її почастовавши, чого просила, обіщавши, і зараз з нею попрощавсь” (с. 111) і багато інших.

Форми на *-но*, *-то*

Однією з характерних рис „Полтавських актів” є використання в них безособових речень із формами на *-но*, *-то*.

Вони вживаються з допоміжним дієсловом *было*, *буду* та без нього; з орудним відмінком дійової особи та без нього: „Чинимо вѣдомо сим нашим писанем, где бы тилко показано било” (III, 91); „которому Степану приказано било лице становит пред вряд...” (I, 157); „як будет вказано в праве” (I, 108); „если би на него слушним право переведено било всю шкоду” (I, 187); „за що оного карано киями” (I, 119); „ствержено сые писмо нами” (II, 62); „и так смерком яко би имя поймано” (I, 84); „як довѣдался, що брата пуймано, утѣкъ” (I, 69). Переважають звороти без допоміжного дієслова.

Характеризуючи стилістичне використання форм на *-но*, *-то*, слід звернути увагу на те, що поряд з використанням їх у юридичних формулах вони широко застосовані в записях свідчень, у прямій мові юридичних осіб. Розмовно-побутовий характер таких контекстів і відповідність їх особливостям сучасної мови свідчать про прямий зв'язок цих форм з живими говірками Полтавщини того часу. Якщо серед інших дієприслівникових форм розмовно-побутові контексти становлять значну меншість, то таких контекстів із зворотами на *-но*, *-то* майже половина.

Наведемо відповідні приклади: „Первей двои пчол вкрадено, а тепер вола вбито в лѣску и шькуру зодрано и ... свѣнину обрѣзано” (II, 105); „Стефан сознал: зарѣзано овечекъ в дворѣ” (I, 55); „и потом нехутко засвѣчено” (I, 118); „не толко Тетянину (пчолу) выбито але и мою” (I, 85); „которий вызнал так: подчасъ тугий прошлой зыми не по еднократ брато в мене сѣно” (II, 104); „а я до того часу булъ у войску, як Хмелниченка розгромлено” (I, 13); „як вкрадено двои пчоль в монастиру, виделем Скибенка” (II, 105); „яко тих людей на Полузорѣ побито” (I, 192); „же, мовит, мнѣ дал Лукянь, а в Лукяна покрадено” (I, 47); „повторе... послано по того бика” (II, 119);

„Вола того як вбито, в’їдал и я” (I, 112); „...и роскинено тую пчолу” (III, 111); „которий кожух знято з мене” (I, 182); „бо самотугом сани проважено” (II, 104); „а ошарпано в мене пояс червоний” (I, 84); „коня украдено” (I, 74); „которих пов’їшано” (I, 199); „потом дано мнѣ до рук” (II, 105); „вип’їхано з хати” (I, 120) та ін.

Безособові речення на **-но**, **-то** виникли внаслідок того, що присудок цих речень утратив узгодження з підметом-іменником або займенником середнього роду. Як відомо, такі форми наявні вже в староруській мові: „медъ дано бысть Богомъ” (Ізб. Св. 1076 р.).

П. С. Кузнецов зауважує, що пасивні дієприкметники, утворені від неперехідних дієслів, самі є неперехідними, але внаслідок недостатнього розмежування станових значень від цієї закономірності можливі відхилення. У пасивно-безособовому звороті від присудка-дієприкметника може залежати знахідний відмінок. У деяких російських говорах це явище спостерігаємо ще й тепер (у Шекурському повіті: *У волков йидено корову*). Подібне явище є й у деяких російських пам’ятках XIV – XVII ст. П. С. Кузнецов вважає, що ці форми не були властиві говору Москви, а в мові письменників з’явилися тільки під впливом української чи польської мов. Пор. у А. М. Курбського: „и в то же время у них подкопом воду отнято”; у Г. К. Котошихина: „збирано... сперва дватцатую денгу...”. Таких форм немає в самотніх письменників (напр., у Івана Грозного).¹

У статті „К вопросу о сказуемостином употреблении причастий и деепричастий в русских говорах”² він наводить значну кількість прикладів аналогічних зворотів на **-но**, **-то** й доводить, що такі звороти властиві не лише українській мові, а й північноросійським говорах.

¹ Кузнецов П. С. Из истории сказуемостином употреблении страдательных причастий в русском языке : автореф. // Докл. и сообщ. филол. ф-та МГУ. – Вып. 6. – М., 1948. – С. 38.

² Кузнецов П. С. К вопросу о сказуемостином употреблении причастий и деепричастий в русских говорах // Материалы и исслед. по рус. диалектологии. – Т. 3. – М., 1949. – С. 69 – 83.

Полемізуючи з П. С. Кузнецовим, С. Д. Никифоров констатує, що в деяких російських пам'ятках XVI ст., де непомітний вплив інших мов, форми на **-но**, **-то** доволі поширені.

Учений наводить приклади із знахідним відмінком додатка з пам'яток II пол. XVI ст., автори яких не зазнавали ніякого іншомовного впливу (Домострой, прибутково-видаткові книги Обнорського та Дрогобужського монастирів, московські грамоти), указує, що таке керування було фактом живого російського розмовного, зокрема московського мовлення XVI ст.¹

В усякому разі, ці відомості, як і факти, наведені Л. А. Булаховським в „Историческом комментарии”², незаперечно свідчать, що форми на **-но**, **-то** не є лише українськими формами. Вони виникли в староруській мові, а пізніше знайшли відображення також у старій російській літературній мові й у багатьох говірках російської мови (особливо північних).

Характеризуючи розвиток форм на **-но**, **-то** в мові української народності, мовознавці наводять приклади з грамот XIV – XV ст.: „*писано лист у Луцку*” (гр. III 19), „*а той ярлыкъ писано у Орде*” (гр. III 20), „*писано листъ у Галичю*” (III 48).

Правда, В. І. Борковський у статті „Безличные предложения в древнерусских грамотах XIV – XV вв.”³ бере під сумнів ці приклади. Він говорить що, не заперечуючи можливості розглядати сполучення „*писано листъ* (або *листо*)” як безособовий зворот, треба відзначити, що таке сполучення трапилося в українських грамотах, де **ѣ** замінюється через **о**. Де такої зміни немає, знаходимо „*писанъ листъ*”.

Проте ми маємо досить інших прикладів з літературної мови XVI – XVII ст. Такі приклади наводить О. О. Потєбня в

¹ Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 322.

² Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950. – С. 209.

³ Борковский В. И. Безличные предложения в дпвнерусских грамотах XIV – XV в. южнорусского происхождения // Изв. АН СССР, ОЛЯ. – Т. IX, вып. 5. – М. – Л., 1950. – С. 369 – 371.

тт. III і IV своєї праці „Из записок по русской грамматике”¹, напр., з волинського акту 1596 р.: „если его откуль инудь забитого не подвезено и тут покинено”; з акту 1608 р.: „порубано сосну бортную... медь выбрано и сосну спалено” та ін.

Надзвичайно широковживані відповідні форми в літературі XVII – початку XVIII ст.: „Там Тимоша убито” (літ. Самовидця), „В церквѣ великой мурованной свѣчи запалено” (І. Галятовський).

Як видно з наведених вище прикладів, у „Полтавських актах” ці форми особливо поширені.

У „Бориспільських актах” знаходимо те саме: „О то просив отецъ Стефаній..., абы то было... записано – што и ест записано” (7); „а еслибы що и позабирано было” (101).

Отже, факти широкого вживання форм на **-но**, **-то** в наших документах повністю збігаються з відповідними рисами української літературної мови XVII ст.

Немає сумніву також і щодо зв’язку цих форм з живими говірками Полтавщини. Загальновідомо, що форми на **-но**, **-то** поширені в народній українській мові не лише на території полтавсько-київського діалекту.

Це довів О. О. Потебня, який писав, користуючись даними Ф. І. Буслаєва: „Не считаю случайностью то, что в числе приведенных Буслаевым примеров рассматриваемого оборота нет ни одного с винительным объекта: такие обороты редки, хотя и не невозможны в русском. В украинском же выражении как „зорано, посеяно ниву, изжать пшеницу, взято його, повезено його до приему” и пр. вполне обычны”.²

О. О. Потебня наводить яскраві приклади: „похожено та поброжено та коло моря кінми”, „прийшли слухи до милої, що милого вбито”, „Ой убито, вбито, завезено в жито, зеленою оливою оченьки залито, червоною китайкою рученьки покрито” та ін.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 3. – Харьков, 1899. – С. 435; Т. 4. – М. – Л., 1941. – С. 204.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 4. – М. – Л., 1941. – С. 204.

У фольклорі та в усній розмовній мові Полтавщини й Київщини ці форми широко відомі: „*Чого ви, хлопці, не орете?*” – „*Та, дядьку, свято!*” – „*Яке свято?*” – „*Чересло і леміш знято!*” (укр. приказ.).

Про значну їх поширеність свідчать і матеріали ДАУ.

Отже, наведені численні факти різноманітного вживання форм на *-но*, *-то*, передусім, у розмовно-побутових контекстах, можна розглядати як відображення однієї з поширених рис уснорозмовної мови населення Полтавщини XVII ст.

ВИСНОВКИ

Загальна характеристика „Актових книг Полтавського городского уряду” та аналіз дієслівних форм цієї пам’ятки дають можливість зробити висновки про її значення як джерела до історичного вивчення полтавсько-київського діалекту.

Особливу цінність цієї пам’ятки визначено багатством живомовних рис, які відбито в ній у зв’язку з її специфікою як документа ділової мови XVII ст.

Авторитетність цієї пам’ятки як джерела для історичної діалектології підсилюється її територіальною визначеністю. Важливо також і те, що „Актові книги” створювали протягом тривалого часу (більше двох десятиріч), а записи в них вело багато писарів. Детальні записи свідчень юридичних осіб дають можливість виявити в мові пам’ятки істотні риси, властиві на той час східним говіркам полтавсько-київського діалекту.

Це значною мірою пов’язано із загальною тенденцією до обмеження в мові книжно-традиційних елементів, з орієнтацією на уснорозмовну народну мову, що особливо яскраво дало про себе знати в українській літературній мові в період після воз’єднання України з Росією.

Зіставлення „Актових книг” з пам’ятками інших діалектних територій дозволило виявити деякі специфічні для полтавсько-київського діалекту мовні риси.

Виділені в процесі дослідження дієслівні форми уснорозмовної мови Полтавщини XVII ст. входять до загальної системи мовних елементів полтавсько-київського діалекту, уже сформованого на той час в основних рисах.

Серед фонетичних особливостей полтавсько-київського діалекту, зафіксованих у пам’ятці, звертають на себе увагу явища рефлексії $\text{ѣ} \rightarrow \text{i}$ в усіх позиціях, незалежно від наголосу; перевага вимови *a* (*я*) відповідно до *e* носового (ѣ), прояви змішування *e*, *и* в ненаголошених складах, риси помірною „укання” тощо.

Особливу увагу звертає на себе тенденція до заміни етимологічного *o* та *e* в нових закритих складах більш „вузькими” звуками як під наголосом, так і без наголосу.

У системі іменних форм становлять особливий інтерес явища, що відповідають відмінностям полтавсько-київського діалекту від інших діалектів української мови: паралелізм флексій давального-місцевого відмінка II відміни іменників чоловічого роду *-ові (-еві)* та *-у (-ю)*; закінчення *-і* у формах місцевого відмінка однини I та II відмін (проти властивого південно-західному наріччю *-и*); розрізнення закінчень твердого та м'якого варіантів форм орудного відмінка однини в чоловічому роді *-ом, -ем*, у жіночому *-ою, -ею* та відсутність у них стягнених закінчень; перевага флексій *-ей* у родовому відмінку множини іменників: *людей, гостей* тощо; закінчення *-ий* у називному відмінку однини прикметників чоловічого роду, що відрізняє південно-східне наріччя від північного, яке в цих випадках знає форми типу *молоди, здорови* і т. д.; відсутність відповідної північної риси в називному відмінку множини прикметників; відповідність більшості форм займенників сучасним рисам полтавсько-київського діалекту, на відміну від південно-західних особливостей, що виявлені й у західних пам'ятках XVII ст.

На загальному мовному фоні пам'ятки яскраво виділяються книжно-традиційні та уснорозмовні риси дієслівних форм.

Дієслівні форми „Полтавських актів” у головних рисах відповідають сформованій уже на той час граматичній системі полтавсько-київського діалекту. Це, своєю чергою, підкріплює фактами теоретичне положення про історичну самотність полтавсько-київського діалекту, для якого навіть у більш віддалений період була характерна наявність деяких специфічних ознак.¹

Зокрема, у процесі опису пам'ятки виявлено такі риси уснорозмовної мови Полтавщини XVII ст. у дієслівних формах:

1. Переважне вживання приєднаної до дієслова частки *ся*, яка цілком втратила своє колишнє лексичне значення та граматикувалася.

¹ Пор. : Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 12 – 13.

Наявна оформлена відповідно до норм сучасної мови система дієслівних станів.

Ці риси вже в XVII ст. відрізняли полтавсько-київський діалект від діалектів південно-західного наріччя.

Разом з тим пам'ятка відображає й залишки вживання дієслів з приєднаною часткою *ся*, що могло бути властиве як пережиток деяким говіркам Полтавщини.

2. Пам'ятка фіксує панування форм I та Шособи однини теперішнього часу типу *хожу, прошу; ходить, просить*, поширених на Полтавщині.

Відсутність у пам'ятках Полтавщини говіркових форм типу *ходю, носю; ходе, носе* може свідчити про те, що поширеність цих форм у говірках Полтавщини XVII ст. була більш обмеженою, аніж у сучасний період. Зокрема, в уснорозмовній мові Полтави та її околиць у той час, напевне, ще безроздільно панувала вимова *хожу (ходжу), прошу; ходить, носить*.

3. „Актові книги Полтавського городського уряду” та залучені для зіставлення інші матеріали свідчать про вживання в уснорозмовній мові Полтавщини форм типу *живе, буде* поряд з говірковими *живет(ь), будет(ь)*.

4. У минулому часі виділяються форми з *-в* при втраті допоміжного дієслова (*ходив, купив*).

Разом з тим аналіз пам'ятки дозволяє припускати пережиткове вживання в говірках Полтавщини залишків „здеформованого” перфекта (*ходилием, ходили-смо*). Не виключено можливість, що в частковому збереженні цих пережиткових форм відігравали роль говірки переселенців з Правобережжя та книжні впливи.

У всякому разі, пам'ятка свідчить, що ці форми не були панівними в XVII ст. у говірках Полтавщини.

5. Система форм майбутнього часу відповідає сучасній системі говірок полтавсько-київського діалекту й цим самим відрізняється від говірок південно-західних та деяких північних, де й досі зберігаються форми т. зв. другого майбутнього.

6. Форми наказового способу майже позбавлені архаїзмів і цілком відповідають сучасній їх системі.

7. В умовному способі зафіксовано повну втрату форм типу *читал бих*, що відрізняє полтавсько-київський діалект від південно-західного наріччя української мови.

8. Паралельна поширеність живомовних форм інфінітива на *-ти* й *-т(ь)* усупереч характерній для деяких говірок північного наріччя перевазі форм на *-ть*, а для південно-західного на *-ти*.

9. Наявність системи дієприкметникових і дієприслівникових форм, що в головних рисах відповідає особливостям сучасної української мови.

При цьому безсумнівний зв'язок деяких із цих форм з живою мовою Полтавщини XVII ст.: уживання ад'єктивізованих активних дієприкметників теперішнього часу типу *лежачий*, *стоячий*; поширеність членних форм пасивних дієприкметників минулого часу на *-н-*, *-т-* у функції іменної частини складеного присудка та відокремлених означень.

Поширеність форм дієприслівників недоконаного й доконаного виду типу *идучи*, *жартуючи*; *писавши*, *знавши*, характерних для уснорозмовної мови, при відсутності відповідних книжних дієприслівників на *-а (-я)* та на *-в*.

10. Поширеність присудкових форм на *-но*, *-то*, які цілком збігаються із сучасними формами.

Аналіз живомовних рис пам'ятки дає змогу одержати уявлення й про ті риси говірок полтавсько-київського діалекту, які в XV ст. ще не збігалися з сучасною системою. Це насамперед окремі архаїзми, які не можна віднести за характером їх використання до наслідків книжного впливу. Деякі з них збігаються із сучасними рисами інших діалектів української мови, які законсервували в собі особливості, колись спільні для всіх діалектів.

У дієслівних формах це залишки вживання неприєданого *ся* при деяких дієсловах, zdeформовані перфектні конструкції, нестягнені дієприкметникові форми, які ще затримувалися говірково на Полтавщині в XVII ст., та ін.

До таких архаїчних мовних рис належать і деякі елементи фонетики та морфології іменних форм, виявлені в пам'ятці, напр., ступені переходу від *о* до *і* в нових закритих складах,

нестягнені форми прикметників, уживання займенників *сей, ся* (*сяя*), *сеє* тощо.

За свідченнями актових документів Полтавщини можна судити й про перевагу або значну поширеність окремих говіркових рис на території полтавсько-київського діалекту.

У дієслівних формах це насамперед більша поширеність форм *хожу, ношу; ходить, носить* проти інших відповідних говіркових форм; сліди вживання в уснорозмовній мові форм типу *может(ь), будет(ь)* і т. д.

Можна вбачати прояви північних впливів у фонетиці говірок Полтавщини в написаннях типу *урад, крамару; памети, тисеча* і т. д.

Звичайно, робота не може претендувати на вичерпну характеристику дієслівних форм та інших мовних особливостей східних говірок полтавсько-київського діалекту (говірок Полтавщини) у II пол. XVII ст.

По-перше, окремі риси живої мови доводилося виділяти з величезної кількості традиційних написань, форм. Особливості орфографії не дали можливості перевірити характер вимови багатьох форм (напр., твердість чи м'якість *т* у закінченнях дієслів тощо). По-друге, обсяг роботи не дає змоги охопити всі важливі проблеми, які стосуються вивчення полтавсько-київського діалекту.

Разом з тим, наші матеріали вже дозволяють скласти уявлення про деякі істотні риси полтавсько-київського діалекту, які були йому властиві в XVII ст. Це дає історичну перспективу для дослідження процесу становлення полтавсько-київського діалекту як основи української національної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I

- Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М., 1934.
Энгельс Ф. Анти-Дюринг. – М., 1949.
Энгельс Ф. Франкский диалект. – М., 1936.
Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Твори. – Т. 20.
Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. – Розд. 1 // Твори. – Т. 20.
Ленін В. І. Про національну гордість великоросів // Твори. – Т. 21.
Ленін В. І. Що таке „друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів // Твори. – Т. 1.
Сталін І. В. Марксизм і національне питання // Твори. – Т. 2.
Сталін І. В. Національне питання і ленінізм // Твори. – Т. 11.
Сталін І. В. Заключне слово по політичному звіту ЦК XVI з'їздові ВКП(б) 2 липня 1930 р. // Твори. – Т. 13.
Сталін І. В. Марксизм і питання мовознавства. – К. : Держполітвидав УРСР, 1951.
Сталін І. В. Економічні проблеми соціалізму в СРСР. – Держполітвидав УРСР, 1952.

II

- Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. – М. : Учпедгиз, 1949. – Ч. 1.
Белодед И. К. Влияние воссоединения Украины с Россией на развитие украинского литературного языка // Вопр. языкознания. – 1954. – № 2.
Бескровный А. К диалектологии слобожанских говоров. Звуковые особенности гор. Лебедина и его района // Язык и литература. – Т. 2. – Вып. 1. – Л., 1927.
Бессараба И. Малорусский говор в посаде Новой Праге Александровского уезда // ИОРЯС. – 1916. – № 4.
Білодід І. К. Важливі завдання українського мовознавства // Рад. Україна. – 1953. – 26 червня.

Богородицкий В. А. Диалектологические заметки. III. Говор села Сушки Золотоношского района Полтавской губ. // Учен. зап. Казан. ун-та. – 1901.

Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. – Казань, 1913.

Богородицкий В. А. Очерки по языкознанию и русскому языку. – Изд. 4-е. – М., 1939.

Бодуэн-де-Куртене И. А. О древнепольском языке до XIV ст. – Лейпциг, 1870.

Борисенок С. Списки Литовского статута. 1529. – К., 1929.

Борковский В. И. Безличные предложения в древнерусских грамотах XIV – XV в. южнорусского происхождения // Изв. АН СССР, ОЛЯ. – Т. IX, вып. 5. – М. – Л., 1950.

Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. – Львов, 1949.

Бородич В. В. К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках // Вопр. языкознания. – 1953. – № 6.

Брахнов В. М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, ДБ, III. – К., 1951.

Будде Е. Русский глагол сравнительно с церковнославянским // РФВ. – 1992. – XXVII.

Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев, 1950.

Булаховский Л. А. Натонация и количество форм именного склонения в древнейшем славянском языке // Изв. АН СССР ОЛЯ. – 1946. – Т. V, вып. 4.

Булаховский Л. А. Полтавско-киевский диалект как основа украинского национального языка // Изв. АН СССР ОЛЯ. Отд-ние лит. и яз. – 1954. – Т. XIII. – Вып. 3.

Булаховський Л. А. 3 історичних коментарів до української мови (голосні повного творення) // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту. – 1946. – Т. V, 1.

Булаховський Л. А. 3 історичних коментарів до української мови (родовий відмінок множини) // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту. – 1946. – Т. V, 1.

Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Інфінітив і супін // Мовознавство. – Т. IX. – К., 1951.

Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту. Філол. зб. – 1948. – № 2.

Булаховський Л. А. Питання виникнення української літературної мови // Мовознавство. – Т. XII. – К., 1953.

Булаховський Л. А. Питання історичного розвитку мов у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства. – К., 1951.

Булаховський Л. А. Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах // Мовознавство. – 1936. – № 8.

Буслаев Ф. И. Историческая грамматика. – Ч. 1 – 2. – Изд. 2-е. – М., 1863.

Варченко І. О. Рефлексація давнього о в Лубенських говірках // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.

Ващенко В. С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говірках // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.

Верхратський І. Говірки батюків // Зб. філол. секції НТШ. – Т. XV. – Л., 1912.

Верхратський І. Знадоба до пізнання угро-руських говорів // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXVII, кн. I, вып. 1.

Верхратський І. Знадоба до пізнання угро-руських говорів // ЗНТШ. – 1902. – Т. XV, кн. I.

Верхратський І. Про говір галицьких лемків // Зб. філол. секції НТШ. – Т. V. – Л., 1902.

Виноградов В. В. Методы изучения рукописей как материала для построения исторической фонетики русского языка в исследованиях А. А. Шахматова // ИОРЯС РАН. – Т. XXV. – Петроград, 1920.

Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1947.

Владимирский-Буданов М. В. Черты семейного права Западной России (приложение) // Чтения въ Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 4. – 1890.

Владимирский-Буданов М. В. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – Киев, 1988.

Гадолина М. А. К истории некоторых форм личных и возвратных местоимений // Тр. Ин-та языкознания АН СССР. Т. V. – М., 1954.

Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения, образованные из сочетаний имени существительного и инфинитива, выражающие модально-этическую оценку действия // Докл. и сообщ. филол. ф-та МГУ. – Вып. 3. – М., 1947.

Горецький П. Й. Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови // Укр. мова в шк. – 1953. – № 1.

Грамматика русского языка / АН СССР. – Т. 1. – М., 1953.

Гумецька Л. Л. Нариси з історії української мови // Мовознавство. – Т. X. – 1952.

Дорошкевич О. К. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського пов. на Полтавщині // Філол. зб. пам'яті К. Михальчука. – К., 1915.

Дурново Н. Очерк истории русского языка. – Вып. 2. Историческая морфология. – Харьков, 1913.

Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыты диалектологической карты русского языка в Европе. – М., 1915.

Ефимов А. И. К истории форм прошедшего времени русского глагола // Учен. зап. Перм. гос. пед. ин-та. – Вып. 2. – Пермь, 1937.

Жилко Ф. Т. Діалектологічний атлас української мови : проспект. – К., 1952.

Жилко Ф. Т. Загальнонародна мова і діалекти в світлі вчення Й. В. Сталіна про мову // Мовознавство. – 1952. – Т. X.

Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.

Жилко Ф. Т. Українська діалектологія. – К.: Рад. шк., 1951.

Житецкий П. И. „Энеида” Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. – Киев, 1900.

Житецкий П. И. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. – Киев, 1876.

Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – Киев, 1889.

Їжакевич Г. П. Про особливості говірок Броварського р-ну Київської обл. // Діалектол. бюл. – Вип. 2. – К. : Вид-во АН УРСР, 1950. – С. 31 – 46.

Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. – Варшава, 1901.

Керницький І. М. Спостереження над складними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст. // Наук. зап. Ін-ту суспіл. наук Львів. філіалу АН УРСР. – Т. 3. – К., 1954.

Кириченко А. Г. Язык документов, связанных с восстанием Степана Разина : дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1946.

Кобилянський В. В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // ІДЗ. – 1928. – Т. 1.

Колосов М. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI ст. – Варшава, 1872.

Крымский А. Е. Древне-киевский говор. – СПб., 1907.

Крымский А. Е. Украинская грамматика. – Т. 1, вып. 1. – М., 1907.

Кудрявский Д. К истории русского прошедшего времени // РФВ. – 1911. – Т. XV, 1 – 21.

Кузнецов П. С. Из истории сказуемости употребления страдательных причастий в русском языке : автореф. // Докл. и сообщ. филол. ф-та МГУ. – Вып. 6. – М., 1948.

Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. – М., 1953.

Кузнецов П. С. К вопросу о сказуемости употреблении причастий и деепричастий в русских говорах // Материалы и исслед. по рус. диалектологии. – Т. 3. – М., 1949.

Курс сучасної української літературної мови / АН УРСР. – Т. 1. – К., 1951.

Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве по статutowых судах. – Харьков, 1898.

Лазаревский А. Исторический очерк местности, составляющей Полтавский полк // Киев. старина. – 1903. – Т. 4.

Лазаревский А. К истории сел и селян Левобережной Малороссии // Киев. старина. – 1891. – Т. 1.

Лазаревский А. Полтавщина в XVII веке // Киев. старина. – 1891. – Т. 9.

Лазаревский А. Суды в старой Малороссии // Киев. старина. – 1898. – Т. XI, 7 – 8.

Левицкий О. Об актовых книгах, относящихся к истории юго-западного края и Малороссии. – М., 1900.

Левицкий О. Очерки народной жизни Малороссии во 2-й пол. XVII в. – Киев, 1902.

Лисенко П. С. Говірка села Михайло-Коцюбинського Чернігівської області // Діалектол. бюл. – Вип. 2. – К. : Вид-во АН УРСР, 1950. – С. 61 – 83.

Лисенко П. С. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.

Ломтев Т. П. Изменения и употребления глагола относительно категорий вида и времени // Докл. и сообщ. филол. ф-та МГУ. – Вып. 3. – М., 1947.

Ляпунов В. Из наблюдений над языком древнерусских и старославянских памятников : окрема відбитка. – 1908.

Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.

Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки Кодимського р-ну Одеської обл. // Діалектол. бюл. – Вип. 3. – К. : Вид-во АН УРСР, 1951. – С. 44 – 68.

Милорадович В. Стенная Лубенщина. – Киев, 1904.

Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Тр. этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. – Т. VII, вып. 2. – СПб., 1877.

Мучник И. П. О залогах русских глаголов // Учен. зап. каф. рус. яз. Моск. гос. пед. ин-та. – Вып. 2. – М., 1938.

Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.

Обнорский С. П. Именное склонение в современном русском языке. – Вып. 1. – Л., 1927.

Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старого периода. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946.

Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола. – М., 1953.

Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1902.

Падалка Л. В. Из заселения Полтавщины // Чтения в обществе Нестора Летописца. – 1896. – Т. X.

Падалка Л. В. Прошлое полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914.

Палеографический сборник южнорусского письма в XV – XVIII. – Вып. 1. – Киев, 1899.

Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938.

Плющ П. П. Питання розвитку української мови. – К., 1953.

Попов П. Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України // Зап. іст.-філол. від. УАН. – Кн. VII – VIII. – 1926.

Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии // Филол. зап. – Вып. I – V. – Воронеж, 1870.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1 – 2. – Харьков, 1874; Т. 3. – Харьков, 1899; Т. 4. – М. – Л., 1941.

Розов В. А. До староруської діалектології // Зап. наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – 1909. – Т. XXVII, кн. III.

Розов В. А. Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка. – Киев, 1907.

Савченко О. П. Про категорію стану дієслова в українській мові // Укр. мова в шк. – 1952. – № 2.

Саженов Г. Д. Образование и развитие национальных языков в свете учения И. В. Сталина // Вопросы теории и

истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. – М., 1952.

Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.

Самійленко С. П. З історії коментаріїв до української мови // Укр. мова в шк. – 1953. – № 3.

Свенціцький І. С. Нариси з історії української мови. – Л., 1920.

Свенціцький І. С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку // Вопр. славян. языкознания. – Кн. 1. – Львов, 1948.

Селищев А. М. Критические заметки по истории русского языка // Учен. зап. Моск. гор. пед. ин-та. – 1941. – Т. V. – Вып. 1.

Селищев А. М. Славянское языкознание. – Т. 1. – М., 1941.

Серебрянников Б. Об устойчивости морфологической системы языка // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. – М., 1952.

Смагленко Ф. О синтаксических функциях причастий в украинском литературном языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Одесса, 1951.

Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. – Изд. 4-е. – М., 1907.

Соболевский А. И. Очерк русской диалектологии. Малорусское наречие // Живая старина. – 1892. – Вып. IV.

Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. – Киев, 1884.

Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. Курс первый. – СПб., 1901.

Соколов А. Об языке и правописании в документах XVII в. / РФВ. – Т. XXVI. – № 3. – Варшава, 1891.

Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI – XIV в. – СПб., 1885.

Стороженко О. К истории местечка Борисполя Полтавской губернии // Киев. старина. – 1897. – № 3.

- Толстой А. Н. Как мы пишем // Соч. – Т. XIII. – М. : Гослитиздат, 1949.
- Толстой А. Н. Стенограмма беседы с коллективом редакции журнала „Смена” // Соч. – Т. XIII. – М. : Гослитиздат, 1949.
- Чередниченко І. Г. Синтаксичні явища закарпатських українських говорів // Вопр. славян. языкознания. – Кн. 2. – Львов, 1949.
- Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М. : Учпедгиз, 1952.
- Черных П. Я. Язык „Уложения 1649 года”. – М., 1953.
- Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества. – Киев, 1857.
- Шахматов А. А. Исследования о двинских грамотах XV в. – Ч. 1 – 2. – СПб. : ИОРЯС АН, 1903.
- Шахматов А. А. Курс истории русского языка. – Литогр. изд. – СПб., 1910 – 1912.
- Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энцикл. славян. филологии. – Вып. 2. – Петроград, 1915.
- Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. – Изд. 4-е. – М., 1941.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – М., 1941.
- Шахматов О. О. До питання про початок української мови // Україна. – 1914. – Кн. 10.
- Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. – К., 1924.
- Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка // Сб. ОРЯС АН. – Т. XVI. – № 4. – СПб., 1889.
- Якубинский Л. Из истории имен прилагательных // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР. – 1952. – Т. 1.
- Якубинский Л. История древнерусского языка. – М. : Учпедгиз, 1953.
- Ярошенко Я. В. Українська мова в молдавських грамотах XIV – XV в. // Зб. КДУМ. – 1931. – Т. 1.

III

Акти Коропського міського уряду (XVII – поч. XVIII ст.) : рукопис. зб. з 54 актів. – Зберігається в Черніг. держ. іст. музеї, № 93.

Актовая книга Стародубского городского уряда 1693. – Чернигов, 1914.

Актові книги Полтавського міського уряду (1663 – 1685) : рукопис. оригінал. – Зберігається в Черніг. держ. іст. музеї, № 942(54) та № 443(47).

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / изд. В. Л. Модзалевским. – Вып. I (1664 – 1671), II (1664 – 1671). – Чернигов, 1912; Вып. III (1672 – 1680). – Чернигов, 1914.

Акты Бориспольского мѣйского уряда 1612 – 1699 гг. / вид. А. В. Стороженко. – 1892.

Акты Юго-западной России. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3 (1544 – 1687). – СПб., 1848.

Архив Юго-западной России / изд. комис. для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. 3. – 1909.

Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы. – Т. 1 – 3. – М., 1953.

Гнедич П. А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. – Вып. 1. Песни обрядовые. – Полтава, 1915.

Гнедич П. А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. – Вып. 4. Сказки, легенды, рассказы. – Полтава, 1915.

Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Вып. 1 – 2. – Чернигов, 1895 – 1896.

Дурново Н. Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии. – М., 1913.

Жемчужников Л. Полтавщина (из зап. кн. 1856) // Основа. – Кн. 10. – СПб., 1861.

Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / под ред. В. В. Иванова. – Т. I. – Харьков : Изд-во Харьк. губерн. стат. ком., 1898.

Збірка актів сотника почепського Івана Зубчика (I пол. XVIII ст.): рукопис на 283 аркушах. – Зберігається в Черніг. держ. іст. музеї, № 368.

Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв. – Т. 1. – К.: ВУН, 1928.

Літопис Самовидця / изд. Киевской временной комис. для разбора древних актов. – К., 1878.

Манжура И. И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. – Харьков, 1890.

Матеріали Діалектологічного атласу української мови, зібрані учасниками діалектологічних експедицій. – Зберігаються в Ін-ті мовознавства АН УРСР.

Модзалевский В. Л. Материалы и заметки. – Ч. 1. – Чернигов, 1913.

Панькевич І. Покрайні записи на закарпатських українських церковних книгах. – Прага, 1947.

Петров А. Первый печатный памятник угро-русского наречия. – СПб., 1908.

Протоколы Борзенской ратушной книги // Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве по статутных судах. – Харьков, 1898.

Протокул до записования справ поточных на рок 1690 і т. д. // Черниг. губерн. ведомости. – 1852. – № 36 – 45.

Розов В. Українські грамоти. – Т. 1. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928.

Рудченко И. Народные южнорусские сказки. – Вып. 1. – К., 1869.

Сказание о войнѣ козацкой з поляками... Самоила Величка. – К., 1926.

Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – СПб., 1864.

Хрестоматія давньої української літератури / упоряд. дійсн. чл. АН УРСР О. І. Білецький. – К., 1949.

IV

Історичний словник українського языка / під ред. Є. Тимченка; уклад. : Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. – Т. 1. – Зошит 1 : А – Глу. – К. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – XXIV + 528 с.; Зошит 2 : Глу – Жял. – К. – Х. : Укр. рад. енцикл., 1932. – 420 с.

Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ / трудъ И. И. Срезневскаго ; изд. отд. рус. яз. и словесности Императ. акад. наук : в 3 т. – СПб. : Тип. Императ. акад. наук, 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.

Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 3 т. – Т. 1. А – О ; Т. 2. П – С. – М. : Тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1914; Т. 3. Т – Я. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1949.

Російсько-український словник / гол. ред. М. Я. Калинович ; чл. редкол. Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський. – М. : Держ. вид-во іншомов. і нац. слов., 1948. – XX + 803 с

Словарь української мови : у 4 т. / за ред. Б. Д. Грінченка . – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.

Українсько-російський словник : у 6 т. / гол. ред. чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченко. – Т. 1. – К. : Вид-во АН УРСР. – Т. 1. – 1953. – 508 с.; Т. 2. – 1958. – 767 с.

Додаток 1
ТЕКСТИ НЕОПУБЛІКОВАНИХ АКТІВ

**Запись Ивановъ Насвѣтовъ козака полтавского о
огляженю левади его промеж Жуков и Сомачок при
вyslаних з городу з уряду полтавского**
Року 1663, мѣся мая 24 дня

Пред Михайлом Бабанским, бурмистром и при Александру засланом от вряду меского Полтавского. На скарги Иванови Насвѣтови задля опатрени левады Ивановой Насвѣтовой и Яреминой Завадовской зятя. При чом бил Павло Стрѣлецъ Старий и Сидор Стрелченко, атаман, сѣлский Жуковский и иних немало.

Припозваний был Педос, старий козак Жуковский, визнал под сумѣленем. Пнове, едного Бга боюся, о чем добре вѣдаю и вам скажу: Прошлим роком, бивши атаманом мѣским Юсипъ Тимченко. Онъ мене послав на тую леваду Насвѣтовую, бо осмачковцѣ не допускали Насвѣта на вигонѣ тое левади займати. Теди-м я осмачковцам мовил: идѣтъ вы до города, а тут якъ бачите много юж Насвѣт пращи и укладу принял, а Яремина займа напередѣ от Жуков ведле Кишѣнце и копыцѣ Яремини от ями тилко жъ якъ бачите зорани, яма ж значна. И то добре знаю, якъ Ярема на ...¹ ходил, а жона Яремина молодикам Насвѣтовим ручила, абы по яму якъ и копыцѣ прив () вздовж положено не важилис прутя кидати. Бувъ за мною на той час и Яс Завадовский, Тудеш и Юсип Тимченко возил за моим вѣдомом. Педос и Яс ходили Насвѣтова ж засобна левада, Яремина засобно, якъ копыцѣ вздовж положени били, тилко-(м) зорани. Тудеш... и Хвеско Бабич... визнал: пнове, вѣдаю и я, же Ярема займу собѣ знявши кожного року копыцѣ поновлявъ.

Выслушаши мы тое мови от помененних персон о копыцѣ зорание Тимкового Займа значная признака от которой Ярема в леваду Насвѣтову уорался як од ступеней на двадцат и потом огорожу постановил на перешкоду Насвѣтови, тое-хмо оглядѣвши правдиве велѣли записат, подавши то вѣдати уряду мѣскому Полтавскому.

¹ Місце залите чорнилом.

**Запис Александров Никифоровичов писара мѣского
полтавского на полецене ему облогов и всякихъ крунтовъ,
що бы мѣл мѣти в завѣдованю своем небожчикъ Сава Заяц
Полечено ему за долгъ Вуцкою Заячихою, тещею
Александровою за осмнацать копь**

Року 1681, мѣся июля 1 дня

Пред нас Адама Ненаденка, асавула, и на мѣсцу полковницком zostaючою, и при бытности Кости Кублицкого, судѣ полку полтавского, Ивана Красноперича, атамана городового, Максима Попенка, войта Максима Павленка, бурмистра, и при многихъ общихъ зацнихъ персонахъ.

Постановившися пред нас Вуцка Савчиха Заячиха, барзо старая, подеишлих лѣтехъ, а видячи себе близшую быти ку смерти, а нежели ку животу, доброволне визнала при Ивану, Заяцевом зятю и при доцѣ еѣ Парасцѣ по первому мужу Лаврентисѣ, а теперь Иванисѣ. Пнове, прошлих лѣтъ zostала-м должною готових грошей Александрови, зятю моему осмнацать копь, що и през килканадцат лѣтъ упоминался того должного своего и нѣ меючи мнѣ нѣчим отдати.

Тепер его, Александра, слезне упросила-м в дому его при Максиму Павленку, бурмистру, при Ивану, зятю моем и при Парасцѣ, дочцѣ моей, давши ему, Александру, готових грошей девят золотихъ а за чтирнадцат и золотой, поневажъ болше не мѣла-м чим отдати, полецаю ему и потомкам его у вѣчност на томъ боку Ворскла облоги у Волохового рогу, кгдебы який орунтъ н атомъ боку Ворскла zostаваль, а чимъ владѣл небожчик муж мой Заяц Старий. Тим меѣтъ владѣти и Александр с потомками его вѣчне, жадних перешкодъ нѣ от него не узнавши, засобна от синовъ моѣхъ.

То мы слышачи от Заячихи Старой про памят и на потомние часи велѣли-смо вписат в книги нѣши мѣские Полтавские, що ест вписано року и дня звишь менованного.

Запис монастыра Печерского на хуторец нд Полтавского даний Романом Чорнимъ у вѣчност

Року божія 1682 мѣся июня 9 дня

Пред нас Кости Кублицкого, судѣ полку Полтавского
Ивана Красноперича, атамана городского, Максима Петровича,
войта, Левка, бурмистра, и при многих общих зацних персонах.

Ставши пред насъ Роман Гаврилович визнал явне, ясне,
доброволне непримушоне ку записаню до книг наших мѣскихъ
Полтавских в тые слова повѣдѣвши: Пнове з доброй воли моей
полецилем и дарова(л) пустивши у вѣчност обители стой
Киевопечерской хуторецъ мой власний нѣкому нѣ в чом
непенний и не заведенний нижей города Полтав(и) з садком, з
сажавьками як ест з огорожею с плецом обцирклован надъ
рѣчкою Полтавкою. Волно будет предреченной обители стой
тим хоторцем з садом вечне владѣти дати, продати и даром дати
и на свой пожитокъ якъ хотѣти обернути, жаднихъ перешкод нѣ
от кого не узнавши.

Ми тое слышачи от уст Романовых велѣли-смо и на
потомние часы до книг наших мѣских Полтавских записат, що и
ест записано року и дня вышѣ менованного.

**Запис пана Мини Павловича, войта Полтавського
и купене сѣножати на Свинковцѣ в Домни Осировой
рожоной сестри**

Року бжего 1683 мѣся іюня 20 дня

Пред нас Кости Кублицкого, судѣ полку Полтавского, Андѣрея Нащинского, атамана городского, Петра Юревича, войта, Левка, бурмиистра, и при многих общих зацних персонахъ.

Ставши предѣ насъ Домна Гришѣковна, рожоная небожчикова Петрова Осирова выздала явне, ясне, доброволне меских Полтавских в тые слова повѣдѣвши: пѣнове з наказаня врядового засталам при небожчиковской луцѣ рожоного брата моего, которою был завладѣл Хвеско, брат мой и небожчико Петров по матце, а онѣ, Хвеско третого мужа матце нашей.

Тепер тую луку продаю и в моцѣ вѣчне пуцаю пѣну Минѣ Павловичу, полтавскому, войту и потомкам его за суму готових грошей десят копѣ.

Волно будетъ пѣну войту и потомкам его тоего сѣножатию вѣчне владѣти, дати, продати и даромъ дати и на свой пожиток якъ хотѣти обернути, жадних перешкод нѣ от кого не узнавши засобна от Хвеска. Тотез освѣдчаю; тая сѣножат, которую-м путила у вѣчност пѣну Минѣ, войтови зостаеъ на Свинковцѣ в меру з небожчиковою Кузминою бывшего писара полкового полтавского, а з другой стороны от Кибиной. О чем досконалѣ вѣдаеъ Яцѣко Курилов.

20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Анотація

У книзі на основі аналізу дієслівних форм на тлі загальної характеристики мови „Актових книг Полтавського городского уряду” встановлено, що в пам’ятці дійсно знайшли відображення істотні особливості уснорозмовної мови Полтавщини XVII ст., які збігаються в головних рисах із сучасними особливостями полтавсько-київського діалекту.

Полтавсько-київський діалект мав у XVII ст. систему дієслівних форм, які, за винятком деяких архаїзмів і вузьких діалектизмів, увійшли в граматичну структуру української національної мови.

Вилучені з „Актових книг” свідчення підтверджують фактами положення про історичну самобутність полтавсько-київського діалекту, що мав у XVII ст. систему своєрідних рис граматичної будови, яка відрізняла його від інших діалектів української мови.

Водночас у мові пам’ятки відображено процес становлення сучасної системи дієслівних форм, як-от: а) закріплення дієслівних форм, які відповідають уже складеній системі в основних рисах граматичної структури полтавсько-київського діалекту (категорії стану, виду, часу, способу, особи); б) активізація тих особливостей говірок, які відповідали закономірностям формування української національної мови (форми типу *ходить, прошу, може* на противагу вузькодialeктним полтавським *ходе, просю, можеть*); в) відмирання архаїчних рис, збережених в інших діалектах (форми з відокремленим *ся*, „деформовані” форми перфекта, нестягнені форми дієприкметників та ін.).

Свідчення з фонетики та морфології іменних форм пам’ятки, наведені в першій частині монографії, також підтверджують наявність у кінці XVII ст. в усному мовленні Полтавщини низки вже цілком сформованих рис полтавсько-київського діалекту.

„Актові книги Полтавського городского уряду”, поряд з іншими документами ділової писемності XVII ст., є цінним джерелом для історико-діалектологічного дослідження шляхів формування української національної мови й дають великий фактичний матеріал для вивчення його взаємозв’язків.

Аннотация

В книге на основе анализа глагольных форм на фоне общей характеристики языка „Актowych книг Полтавского городского уряда” установлено, что в памятнике действительно нашли отражение существенные особенности устно-разговорной речи Полтавщины XVII в., совпадающие в главных чертах с современными особенностями полтавско-киевского диалекта.

Полтавско-киевский диалект располагал в XVII в. системой глагольных форм, которые, за исключением некоторых архаизмов и узких диалектизмов, вошли в грамматическую структуру украинского национального языка.

Извлеченные из „Актowych книг” данные подтверждают фактами положение об исторической самобытности полтавско-киевского диалекта, обладавшего в XVII в. системой своеобразных черт грамматического строя, отличавших его от других диалектов украинского языка.

Вместе с тем в языке памятника отражается процесс становления современной системы глагольных форм, а именно: а) закрепление глагольных форм, соответствующих уже сложившейся в основных чертах грамматической структуре полтавско-киевского диалекта (категории залога, вида, времени, склонения, лица); б) выдвижение на первый план тех особенностей говоров, которые соответствовали закономерностям формирования украинского национального языка (формы типа *ходить*, *прошу*, *може* в противовес узкодиалектным полтавским *ходе*, *просю*, *можеть*); в) отмирание архаических черт, сохранившихся в других диалектах (формы с неприсоединенным *ся*, „деформированные” формы перфекта, нестяженные формы причастий и др.). Данные о фонетике и морфологии именных форм памятника, приведенные в первой части монографии, также подтверждают наличие в конце XVII в. в устной речи Полтавщины целого ряда уже вполне сформированных черт полтавско-киевского диалекта.

„Актowych книги Полтавского городского уряда”, наряду с другими документами деловой письменности XVII в., выступают ценным источником для историко-диалектологического исследования путей формирования украинского национального языка и дают богатый фактический материал для изучения его взаимосвязей.

Annotation

In the book, on the basis of analysis of the verbal forms on the background of the common language characteristics of “Registers of Poltava municipal government” it was ascertained that the considerable features of the oral spoken language of Poltavshina XVII century were reflected in the literary monument. They coincide with the modern peculiarities of poltavsko-kievsky dialect in the main features.

In the XVII century poltavsko-kievsky dialect had the system of verbal forms which became a part of the grammatical system of Ukrainian national language except some archaisms and the narrow dialecticisms.

Data from “Registers” prove with facts the historical identity of poltavsko-kievsky dialect which had in the XVII century the system of the unique features of the grammatical system that differentiated it from other dialects of Ukrainian language. At the same time in the language of the literary monument the process of establishment of the modern system of verbal forms is reflected, namely: a) the strengthening of verbal forms which correspond to the established in basic features grammatical system of poltavsko-kievsky dialect (voice, aspect, tense, mood, person); b) highlighting the peculiarities of those dialects which corresponded to the regularities of formation of Ukrainian national language (forms like *hodit'*, *proshu*, *mozhe* in contrast to narrow-dialected Poltava ones *hode*, *prosyu*, *mozhet'*) c) disappearance of archaic features which preserved in other dialects (forms with separate *sya*, “deformed” forms of perfect, uncontracted forms of participles etc.). Data about phonetics and morphology of the name forms of the literary monument given in the first part of the monograph also prove the existence in the spoken language the plenty of formed features of poltavsko-kievsky dialect in the end of the XVII century.

“Registers of Poltava municipal government” and other documents of business written language of the XVII century are the valuable source for the historical dialectical research of formation ways of Ukrainian national language and give the rich facts for the research of its correlations.

Наукове видання

МАШТАБЕЙ Ольга Михайлівна

**„АКТОВІ КНИГИ ПОЛТАВСЬКОГО ГОРОДОВОГО
УРЯДУ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ
ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ
ПОЛТАВСЬКО-КИЇВСЬКОГО ДІАЛЕКТУ
(дієслівні форми)**

Монографія

За редакцією – К. Д. Глуховцевої
Упорядники – В. В. Леснова, А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко
Комп’ютерне верстання – М. О. Волошинова, В. В. Леснова
Комп’ютерне макетування – В. В. Леснова
Коректори – А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 28.01.2013 р. Підп. до друку 28.02.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 14,12. Наклад 500 прим. Зам. № 49.

Видавець

**Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса
Шевченка”**

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

Приватне підприємство „Комерційна фірма „ГРАФІК”
91033, м. Луганськ, кв. Шевченко, 40/3. Т/ф: (0642) 71-64-31.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2059 від 12.01.2005 р.